

HANNO OJALO

**TARTU TEISES MAAILMASÕJAS
1939–1945**

HANNO OJALO

**TARTU TEISES
MAAILMASÕJAS
1939–1945**

TALLINN 2022

Toimetanud Märt Kullo
Küljendanud Urmas Sirp

ISBN 978-9916-689-01-1

© Tekst: Hanno Ojala

Trükikoda AS Rebellis

Sisukord

Sissejuhatus	7
1. Emajõe Ateena enne sõjatorme	10
<i>Esimene vahepala. Tartu linnapead</i>	32
2. Punane aasta Tartus. 1940-1941	42
<i>Teine vahepala. Tartu väeosad</i>	56
3. Tartu ülestõus. 1941	71
<i>Kolmas vahepala. Tartu ajalehed</i>	119
4. Saksa okupatsioon. 1941–1944	125
<i>Neljas vahepala. Tartu sillad</i>	141
5. Tartu kaitselahingud. 1944	149
<i>Viies vahepala. Tartu hävinud ehitised ja monumendid</i>	172
6. Varemete vahel. 1944–1949	184
 Kasutatud allikad	 204

OSTMISED

Soovin osta korraliku kabinet- ja söögi-foa-

sisseseadet

ning klaverit või raadiot. Teat. kirjal. Jakobsoni 13—1, R. Ilves.

Mitmesugused

Müüa välism. **raadioaparaat** „Blaupunkt“, pronkslaearmatuur ja **tolmuimeja** „Elektro Luks“. Tolsi t. 11—1, Jõgi.

Müüa odavasti nais-terahva karusnahksed **kasukanahad**

21. juuni tn. 29—4, III kord, Valdmaa.

Müüa hea mära **hobune** Maarjaturg 13—6. K. Pihlo.

Müüa uus poleeritud kasepuust **voodi** lihes õõkapiga. Turu t. 36—1, Ütti.

Продается радио-аппарат, универсальный приемник, 4-ламповый. Пикк т. 35—4. Ивансон.

Kes õpetaks **masinakirja?** Teat. saata R. Pälsoni 17—2, V. Mägi.

Qutäht 17—217
kaselaudu
Kaselaudu, viirpõhjaline või sisse-
ehk sobiv kompressor 3—6 kmp. arvega. Teatada
21. juuni 13. 0. Luksi äärmel, tel. 25-07.
Qutäht 17—217

TARTU LINNAPANK

Tartu, Raekoja. Telefonid 2-32 ja 11-32

Võtab raha hoiule
jooksvale arvele, kindla tähtaja peale ja
kuude viisi

Annab laenusid.

Ostab ja müüb väärtpabereid.

Müüb Riigi klassiloterii pileteid.

Toimetab kõiki pangaooperatsioone.

Korrespondendid kõigis kodumaa linnades ja rahvarikkamais kohtades maal.

Saadaval hoiukarbid.

Mehaaniline reisitarvete ja sadulasepa tööstus

ADOLF PÄTS

TARTU - EESTI

Võidu tä. 26/28. Telefon 3-95

KAUPLUSED:

TARTU — Võidu t. 17, telef. 5-26. TALLINN — Viru t. 24, tel. 476-95
TALLINN — Harju t. 21, telefon 477-38.

Telefoniühendus on kõige kiirem ja
otsem. — Telefonikõnele on välismaa
piirid avatud.

Telefoni kaudu on kõik lähedal. —
Telefoni teel on korraldusi teha kõige
kergem ja hõlpsam.

Telefoniõige võidate aeg — aeg
on raha. Sellepärast ärge viivitage, vaid
laske endale telefon sisse seada.

TARTU TELEFONIVABRIK

valmistab kodumaal kõiksugu süsteemi
telefoni keskjaamu, aparaate
ja muid tarbeid, samuti ka **raadio**
vastuvõtte aparaate ja osasid.
Pöörake järelepärimistega otseselt fabri-
kusse.

Tartu, Püüestee t. 9. Tel. 2-34.

Tööstussaadused müüakse laost ja saa-
detakse välja tellimise peale.

SISSEJUHATUS

Sõja-eelne Tartu oli Eestis suuruselt teine linn, oluline kultuuri-, tööstus- ja transpordikeskus Lõuna-Eestis. Emajõe Ateenaks nimetatud kaunis linn sai sõjas raskelt kannatada ja meenutas 1944. aasta sügisel varemetevälja. Narva järel oli Tartu teine Eesti linn, mis sõjas kõige rängemalt kannatada sai.

Veidi üksikasjalikumalt Tartu rahvaarvust – linnas elas enne sõda tunduvalt vähem rahvast kui tänapäeval – kuid Tartu oli tol ajalgi rahvaarvult Eesti linnade hulgas Tallinna järel teisel kohal.

1922	50 342
1934	58 876
1939	60 281
1941	60 452
Detsember 1941	47 829
1942	48 194

Nagu näeme, kahanes Tartu elanike arv järsult Teise maailmasõja tulemusel sõjakaotuste ja 1944. aasta suurpõgenemise tõttu, kasvavas aga pärast sõja lõppu aeglaselt kuni saavutas Stalini surma järel sõjaeelse taseme.

Tõsi, seejuures kasvas eestlaste osatähtsus linnarahvastikus 1934. aastal 87,6%-ni ja suurenes pärast baltisakslaste lahkumist veelgi. 1989. aastaks kahanes see suhtarv 72,3%-ni.

1945	33 750
1947	50 300
1950	55 400
1959	74 263

Teise maailmasõja jääne hingus andis end Tartus tunda juba oktoobris 1939, kui algas baltisakslaste kibekiire lahkumine, mis sarnanes põgenemisega. Suuremastaabiline sõjategevus käis Tartust üle kahel korral – 1941. ja 1944. aasta suvel. Tartu oli üks Eesti kõige raskemalt kannatada saanud linnu, seejuures Suvesõjas 1941 kõige hullem kogu Eestis. Mõlemal aastal kestsid lahingud ja suurtükitulevahetus linna territooriumil mitu nädalat, lisandusid veel õhurünnakud.

Linlasi jäi sõjas vähemaks peaaegu poole võrra. Mitte kõik ei hukkunud, paljud mobiliseeriti või küüditati, tuhanded inimesed põgenesid punase terrori eest Rootsi või Saksamaale, paljud asusid elama linnast maale või mujale Eestisse. Sõjaeelne rahvaarv taastus alles pärast Stalini surma.

Kuidas tabas Teise maailmasõja algus mitmeid tollal tuntud ja ka hilisemal ajal tuntuks saanud tartlasi?

Friedebert Tuglas oli 53-aastane kirjanik

Voldemar Vaga oli 40-aastane kunstnik

Kaarel Ird oli 30-aastane teatritegelane

Richard Kaljo oli 25-aastane kunstnik

Betty Alver oli 32-aastane luuletaja

Karl Jänes oli 35-aastane ärimees

Jaan Tõnisson oli 70-aastane poliitik

Jaan Roos oli 51-aastane koolidirektor

Artur Alliksaar oli 16-aastane Treffneri gümnasist

Arvo Mägi oli 26-aastane ajakirjanik

Karl Luik oli 56-aastane linnapea asetäitja

Edgar Kant oli 37-aastane ülikooli prorektor

Mart Niklus oli 5-aastane poiss

Endel Lippmaa oli 9-aastane koolipoiss

Ida Urbel oli 38-aastane „Vanemuise” ballettmeister

Kindlasti tasuks nimetada ka olulisemad autorid, kes käsitlevad üldiselt ja eri nurkade alt raamatus käsitletud teemat: Herbert Lindmäe, Toomas Hiio, Mart Laar, Eda Kalmre, Arno Raag, Arvo Mägi, Karl Talpak, Aleksander Koskel, Karl Aun, Elmar Silm, Ilmar Ainsaar, Aleksander Rannik jt.

Käesolev raamat seab eesmärgiks anda mitmekülgne ülevaade kõigist sündmustest Teise maailmasõja päevil 1939–1945 Tartus – sõjategevus, väeosad, repressioonid, tavaliste inimeste igapäevaelu ja hakkamasamine sõjamõllus, statistika, linnapead, ajalehed, sillad ja hävinud hooned ning monumendid.

Autor tänab abi eest raamatu valmimisel Tartu linnamuuseumi, Margus Mändveert, Tiit Noormetsa, Mairo Rääski, Ranno Sõnumit, Leo Tammiksaart, Sirje Urbi ja Mati Õuna.

Hanno Ojalo
Tallinnas 2022. aasta talvel

1.

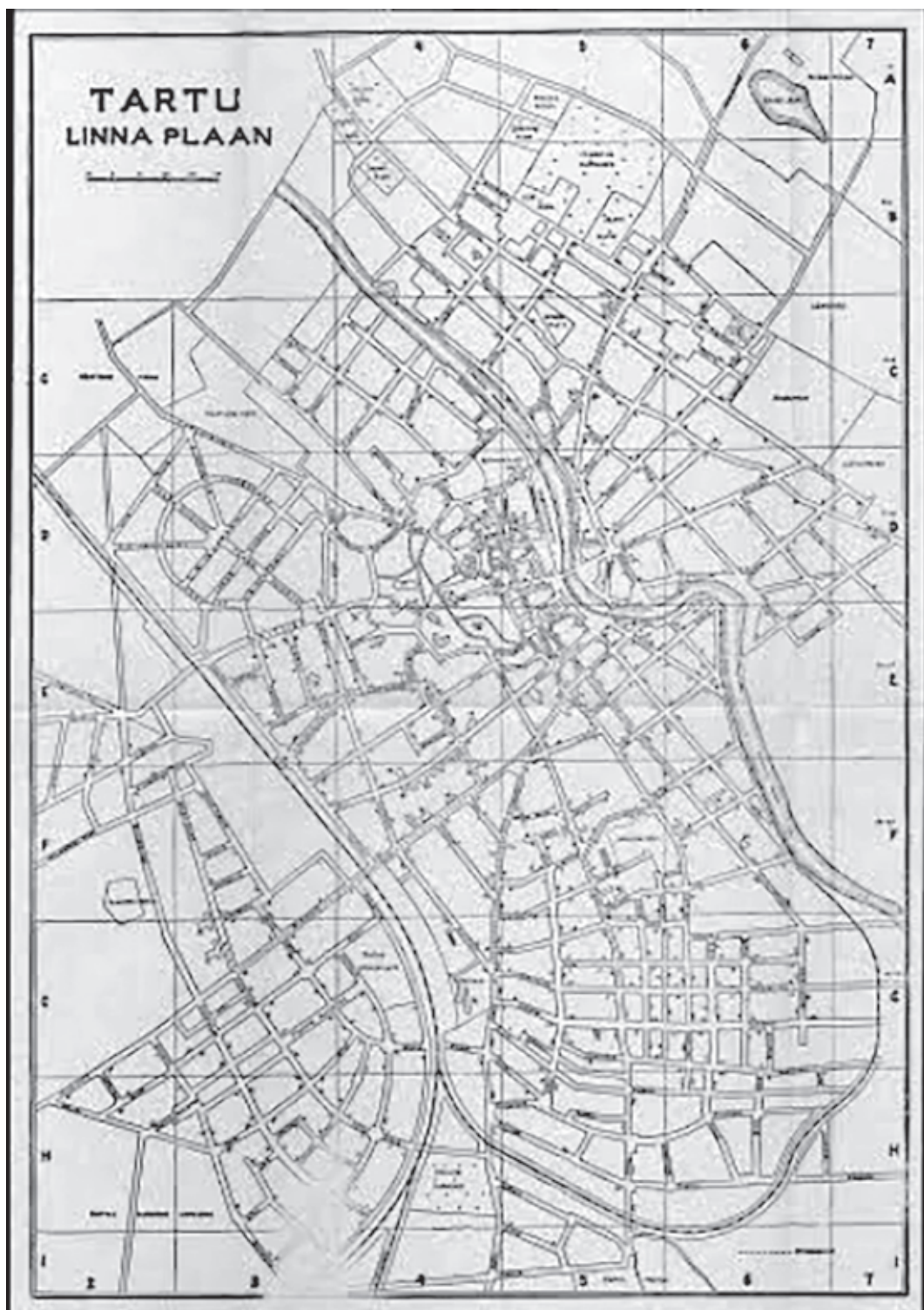
EMAJÕE ATEENA ENNE SÕJATORME

Eesti kirjanik Bernard Kangro, kunstiteadlane Armin Tuulse ja keeleteadlane Julius Mägiste kirjeldasid paguluses neljaköitelises rikkalikult illustreeritud koguteoses „Meie maa” sõjaeelset Tartut, seda imealist Emajõe Ateenat, mille hävitas Teine maailmasõda. Tartuga olid neil seotud meeldivad mälestused ja seega laseme neil kirjeldada sõjaeelset linna, mis nüüdseks on hoopis teistsuguseks muutunud:

„Risti-rästi läbi Tartu

Seal, kus Emajõe org poolal teel Võrtsjärve ja Peipsi vahel ahendub, põlise veetee ja maanteed ristumiskohal, asetseb Tartu, suuruselt teine Eesti linn. Linna asendi määramisel on peale nimetatud liiklemisteede olnud olulise tähtsusega ka jõe edelakaldal asetsev järsunõlvakuline Toomemägi, kus asetses muistne eesti linnus ja kuhu saksa vallutajad keskajal rajasid piiskopilossi ja toomkiriku. Toomemäest ei kujunenud aga kunagi sellist linna tsentrumit nagu Tallinna aadli Toompea. Keskaegseist ehitistest on säilinud ainult toomkiriku varemed ja mägi ise sai idülliliseks jalutus- ja puhkekohaks kodanikele ja üliõpilastele, juhtlauseks mäele viiva Lossi tänavaga ristiva Inglisilla küljele jäädvustatud sõnad: „*Otium reficit vires*”.

Juba varakult levis linn mõlemale Emajõe kaldale, suurem ja kessem osa siiski selle edelakaldale. Siin on ka linna süda Toomemäe ja jõe vahelisel orulammil. Linna tsentrumiks on piklik väljak, Suurturg, mille laiemas, Toomemäe-poolses otsas asetseb massiivne klassitsistlikus stiilis raekoda. Sellele vääriliseks vastaspooluseks oli Tartu linnapildile iseloomulik ajalooline Kivisild.

Raekoda

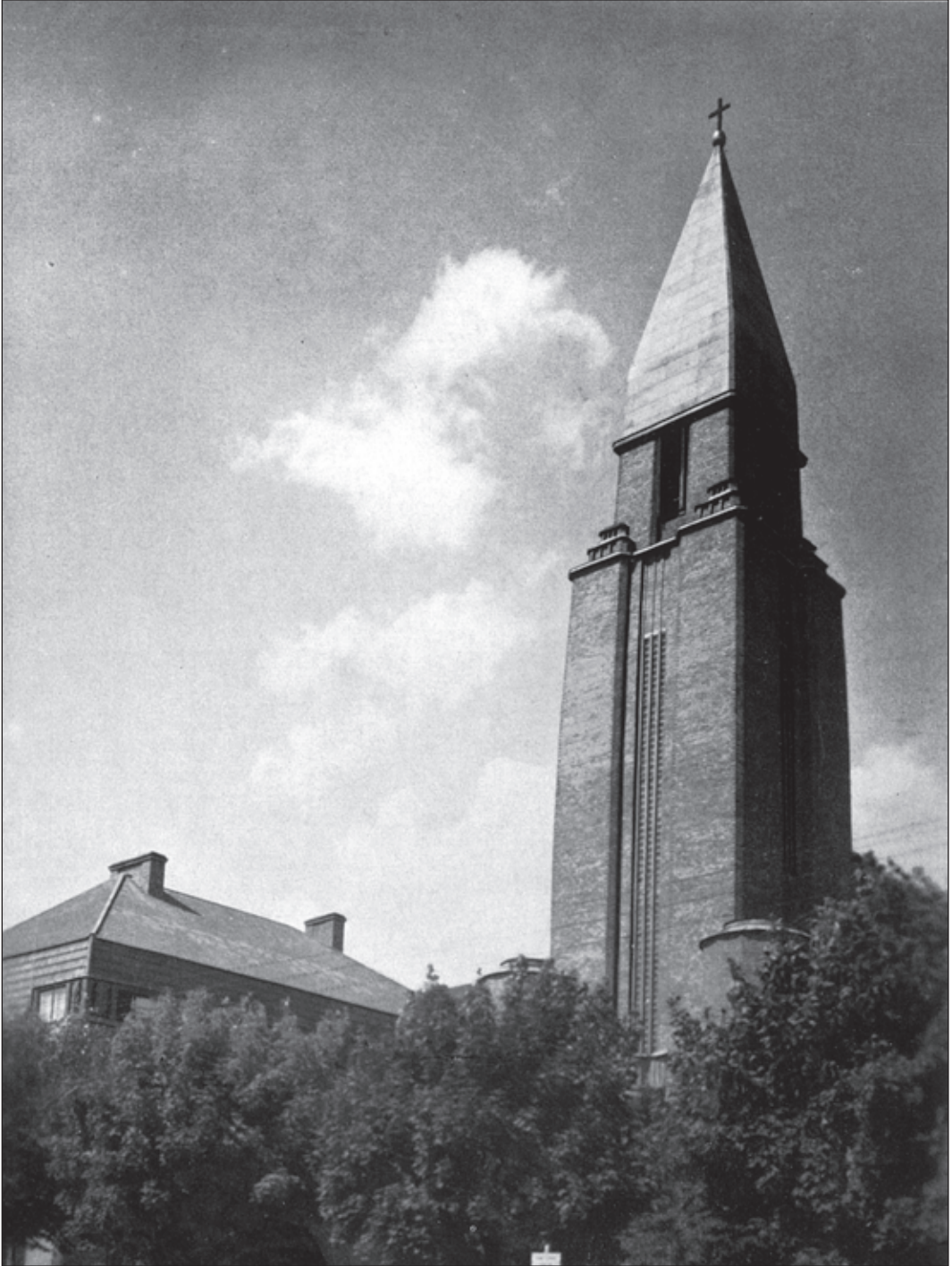

Vaade Inglisillalt

Suurturuga ristub Tartu peatänav, mis suurtes joontes kulgeb jõega rööbiti. Suurturust põhja pool kannab see Rüütli ja lõunas Võidu tänava nime. Nagu Suurturul, nii on ka Rüütli tänaval vähe kesklinnale muidu tüüpilisi ärisid ja vaateaknaid. Sellele vaatamata oli just Rüütli Tartu esinduslikem ja populaarsem tänav, eriti noorsoo tavaline õhtune jalutuspaik. Tõeline äriala nihkus oma esialgsest keskusest, Kaubahoovi madalast sammashoonest, üha rohkem lõunasse ja kõige viimasel ajal mööda Riia maanteed edelasse. Tõeline turg, nn Söögiturg, on surutud kitsale jõekaldale Suurturust lõunas, kuna põhja suunas palistab jõekallast Vabaduspuiestik, Emajõe kalda kauneim osa, mille Suurturu poolses otsas seisab tuntud Kalevipoja kuju põlispuude rohelisel taustal. Toomemäe poolt tungib haljasala linna südamesse Kaubahoovi vastas oleva Barklai platsi näol, mis oma nime on saanud Vene–Prantsuse sõja aegse väejuhi Barclay de Tolly mälestussambast.

Südalinna palistav puissõõr on Tartus kujunenud eriti silmapaistvaks ja oluliseks. Selle peamine osa, Toomemägi, on kaugelt rohkem kui tavaline linnapark, see on samal ajal kogu Tartu sümboliks. Nagu roheline kants tõuseb ta piklik selg üle linna, kandes oma harjal toomkiriku varemeid, mille ühes otsas on varjupaika leidnud vaimse Tartu kontsentraat – ülikooli raamatukogu. Toomemäe lõunapoolses otsas on talle vastukaaluks teine kõrgustesse pürgiv ehitis – tähetorn. Siit, tähetorni juurest, avaneb ka Tartu avaraim ja suurejoonelisim vaade üle kogu kesklinna, lookleva Emajõe ja linnaümbruse tasase legendiku, mis enamasti on mähitud sinakasse kauguse udusse. Lopsakad lehtpuud moodustavad halja katuse sirgele peapuiesteele, mis viib Toome varemetest üle Inglisilla tähetornini. Teine kitsam jalutustee lookleb piki Toomemäe läänenõlva ülikooli haiglate taga üle hallikaarelise Kuradisilla. Toome rahu ei häiri nimetamisväärselt tänavaliiklemine – ainus sõidutee on Lossi tänav, mis ühendab südalinna Toometagusega ja millest üle võib segamatult jalutada kahe eespoolnimetatud silla kaudu.

Lõunas ja läänes piirab Toomemäge kitsas järskude nõlvadega org, mille põhjas lookleb Vallikraavi tänav, põhjas hämar ja ürglooduslik Kassitoome org, mida ainult kitsas hoonestatud riba Katoliku kiriku juures eraldab teisest Tartu haljasalast, Tähtvere pargist. See on hõredavõitu pool-looduslik segamets, mis ulatub linnaservas asetseva Tähtvere mõisani. Pargi jõepoolne serv moodustub järsust nõlvakust, selle ja jõe vahele jääv lage Tähtvere luht, mida ülejäänud kolmest küljest piiravad linna hoonestatud ala, piki jõekallast kulgev jalutustee

Pauluse kirik

ja jõest Tähtvere mõisani viiv nn Õhkamise allee. Tähtvere luha jõe-poolne osa oli Tartu kodanike „suvitusrand”, kus suvistel pühapäevadel kasutati kõige kergemini kättesaadavat võimalust rohelises viibimiseks. Emajõe vastaskaldal oli ka ujula neile, kel oli tahtmine ennast Emajõe voogudes karastada.

Toomemäest läänes ja lõunas levib nn Toometagune linnaosa orulammist enam-vähem järsult tõusval lavajal alal. Tõus on aeglasem lõunas, Riia tänaval, järsem Toomemäe poolses otsas, kus kitsas orupõhjas looklev roheline tunnel, Vallikivi tänav, seda Toomemäest eraldab. Riia tänav oma uute kõrghoonetega oli üha enam kujunemas südalinna ja ärila väljakasvavaks jätkuks.

Üldse on Toometagune rikas aedadest ja rohelusest. Aedaderohked on ka linnaosa puhtakujulised korterialad, mille peatelje moodustab Tiigi tänav. Tiigi tänava algusest viib Vallikraavi tänavale trepptänav roheliste puuvõrade võlvistikuga all, kuna teine samalaadne, Kitsas tänav, viib otse südalinna. Toometaguse põhjaosas oli terve rida üliõpilasorganisatsioonide hooneid, millest väljapaistvaim oli Eesti Üliõpilaste Seltsi omapärasel paviljonistiilis hoone Viljandi tänava alguses. Varjulise puistestega oli palistatud ka raudteejaama viiv Kuperjanovi tänav, mille linnapoolses otsas seisis Maarja kiriku hele röömsailmeline hoone oma kerge teravakujulise torniga. Mõnevõrra erinev on pilt ainult linnaosa äärmises loodenurgas, Vabriku ja Tööstuse tänaval, kus asuvad Tartu õnneks ainsad suured üürikasarmud.

Puhtakujulise korteriala peamine osa on koondunud linna lõunaossa, kus selle peatelje moodustab puudega ääristatud Tähe tänav. Enamik maju siin on kahekordsed puumajad, mille ühetoonilisust on püütud vahelduvamaks muuta klaasverandadega, tornikestega ja saetud ilustistega. Aedade kõrval võtavad üha rohkem maad taga- ja vahehoovid ja seal, kus tänava ääres maja ei järgne majale, täidavad nende vahelisi tühikuid kõrged plangud tüüpiliste kahepoolsete hoovivärvavatega ja eraldi asetseva jõeväravaga.

Sama nähtus kordub elamute alal linna vastasserval, Laia tänava ja Tähtvere luha vahel, kuigi väiksemas ulatuses. Siin on uuemad ja moodsamad elamud aiarohelusega ja avara väljavaatega ainult Tähtvere pargi servas jooksva Gustav Adolphi tänava ääres, kuni neile piiri paneb A. Le Coq'i õllevabriku pikk telliskivipunane massiiv oma kõrge korstnaga. Selle ja Emajõe vahel asetsev nn Lepalinn on tüüpiline ühetooniliste väikeste puumajade kompleks malelualise tänavastikuga.

Emajõgi

Korterialast eraldub aga siin edelanurgas kõrge kivimüüriga ümbritsetud Botaanikaaed. Orulammi laudtasaselt põhjalt tõuseb aia keskel rõngakujuline kõrgendik ja lisaks pakub maastikulist vaheldust veel seda paelana palistav tiik.

Uuemad elamurajoonid on edelas, Tammeväljal, ja loodes, Tähtvere väljal. Tammelinnale on iseloomustavad kaarjad tänavad ja aedade rohelusse uppuvad suvilatüübilised, enamikus kelpkatustega väikemajad. Tähtvere väljale oli tekkimas Tartu kõige moodsam linnaosa.

Kuigi suurem osa linnast ja linnasüda asetseb Emajõe edelakaldal, on teisel kaldal nn Ülejõe linnaosa küllalt ulatuslik. Selle vanem osa on koondunud Kivisillast linnapiirini viiva raekoja tänava ümber. Peale Kivisilla ühendavad linnaosasisid Laia ja Vene tänava vahel Vabadussild ja Auriku tänava otsa kohal lihtne puusild. Viimasest, nn pontoonisillast allapoole jääb Tartu sadam, kust toimub laevaliiklus peamiselt Peipsi, aga teatud määral ka Võrtsjärve suunas.

Ülejõe linnaosa on oma üldilmelt siiski tunduvalt mahajäänud nii oma tänavate munakivisillutisega, kõnniteede kohatise puudumisega kui ka hoonestuse lihtsusega. Parimaks elamurajooniks tuleb pidada

orulammist kõrgemal asetsevat Peetri kiriku ümbrust. Vabadussillast Peetri kiriku juurde viib linnaosa ainus asfalteeritud tänav, mis loomaarstiteaduskonna hooneni kannab Vene tänava nime ja seal ühineb Narva tänavaga. Peetri kirikust edasi jätkub Narva tänav maanteena, mis viib Raadi pargini ja Eesti Rahva Muuseumini, mille valendav hoone eriti pääseb mõjule pargist vaadatuina, peegelselge järvega esiplaanil. Papliterohke puiestee Peetri kirikust Raadini on üks ilusamaid jalutusteid selliste teede poolest rikkas Tartus. Peetri kiriku taga kõrgemal laval on ka kalmistud, kuhu on arvukalt maetud meie ärkamisaegseid kultuuritegelasi.

Suurem osa Ülejõe linnaosast asetseb aga madalal orulammil ja selle kagupoolne osa, nn Pärmivabriku ümbrus, kannatas kuni viimase ajani suurvee aegadel ning oli ka muidu hügieeniliselt ja esteetiliselt Tartu suuremaid iludusvigu. Botaanikaaias vastas olev Meltsi tiik oli võrdlemisi unustusse jäetud. Ainult Emajõe kallas Kivisillast jõe ülemjooksu suunas oli jõutud korrastada.

Linna ei moodusta aga ainult tänavad, hooned ja haljasalad, mida siin oleme – peamiselt jalutaja silmaga – vaadelnud. Elav linn on niisama suurel määral selle rahvastik, liiklemine, tööstus, ärielu, kõik selle igapäevase ja pühapäevase elu eripalged. Kõike seda ei saa kunagi haarata. Siinkohal võib ainult lisada niipalju, et Tartu rahvastiku üldarv oli 1938. a. 59 371 elanikku.

Et aga suur osa õppivat noorust ei olnud ametlikult pidevate linnaelanikena registreeritud, ulatus see arv mõnevõrra üle 60 tuhande. Tartu kui koolilinna rahvaarvule oli üldse iseloomulik perioodiline kõikumine madalseisuga suvekuudel, kui valge Tartu näis olevat lõunauinakus, ja järsu tõusuga sügisel, kui Toomemägi kirendas vahtrate punasest ja kaskede kullast ning värvirõõmus noorus muutis tänavaliikluse veelgi kihavamaks ja vana Alma Mater järjekordselt noorenes.

Vana ja uus Tartu

Tartu maise palge kaks igavikulist osa on Emajõgi ja Toomemägi. Nende koosmõjutustele võlgnebki linn oma tekkimise, nendest põhjustatult on muistsel ajal rajatud sinna ohvrihiis ning eesti linnus, keskajal piiskopi residents ning hansalinn, millede Pärandi lõpuks võttis üle see Tartu, mida kõige rohkem tunneme ja mäletame – ülikoolilinn Tartu.

Suurturg

Vana Tartu, see on õieti meie mälestuste Tartu kogu ulatuses, mõtisklev linnake Toomemäe jalal ning Emajõe laiadel kallastel, linn, millest pool hävis 1941–1944. Vabariigi ülesehitustuhinast täidetud aastail oli see aga teisiti. Siis olid vanaks Tartuks toomkiriku vare, Jaani kirik ja vähesed keskaegsed ringmüüri jäänused all-linnas. Kõik muu polnud vana ega uus, vaid oli elav Tartu, milles minevik põimus olevikuga uueks tervikuks.

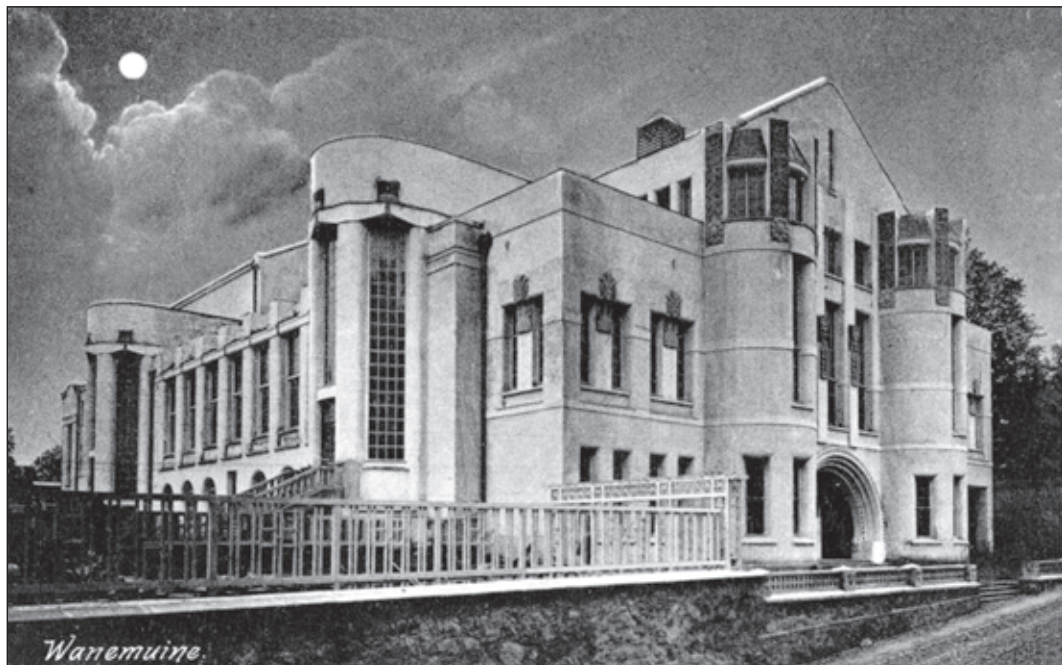
Tartu ajalugu algab Toomemäel. Seal, kus Vallikraavi tänava poolsel nõlvakul vaade avardus Emajõe lausikmaastikule, asetses kunagi muistne eesti linnus, sinna rajati hiljem ka Tartu piiskopi loss oma kõrge valvetorniga. Sellest ehitisest ei ole midagi säilinud, küll aga piiskopi katedraalist, mille varemed olid ühtaegu vana Tartu tuumikuks ja ülikoollinna vaimseks varamuks. See Põhjamaade tellisgootika tähtsaim monument oli oma mõõtmeilt niisama suur kui Uppsala

toomkirik. On endeline Tartu saatusele, et katedraali hävitas tuli, tekkinud juhuslikust sädemest jaaniööl 1624.

Ja Jaani kirik on korduvalt tules kannatanud, viimati 1944. Kiriku massiivne torn oma terava kiivriga meenutas veel seda kuulsat gooti linna, mille venelased hävitasid 1708. Selle vähese, mis jõuti üles ehitada pärast Põhjasõda, hävitas suur tulikahju 1775. Ka kõik Emajõe sillad põlesid ära. Et samal ajal oli Vene kroonul kavatsus Tartut muuta kindluslinnaks, otsustaski Katariina II Emajõe ehitada kivisilla, mis püsiks igavesti. Nii tekkis Tartu üks iseloomulikumaid monumente – Kivisild, ehitatud aastail 1781–1784. Silla ehitusprojekt on kas otseselt või kaudselt tagasiviidav tookordse Euroopa suurima sillaeriteadlase prantslase Jean Rodolphe Perronet´ loomingule. Oma konstruktsiooni iseärasuste ja prantsuse klassitsismist mõjustatud stiilipuhta arhitektoonilise ilmega oli Kivisild ainulaadne kogu Põhja-Euroopas. 1941. aastal purustasid selle taanduvad Vene väed.

Kivisilla kohal oli juba keskajal olnud ühendustee Emajõe põhja- ja lõunakalda vahel, laienedes jõe lõunakaldal tänavturuks. Suurturg on olnud aastasadu Tartu kaubanduse ja halduse keskuseks ja kujunes selleks eriti pärast Kivisilla ehitamist. Turu lõunapoolsele küljele rajati varsti pärast Kivisilla valmimist raekoda, mis oma traditsiooni seotud välisilmega kuulub Tartu kaunimate hoonete hulka. Aastakümnete jooksul püstitati turu külfrontidele suure ruumikujundusliku mõjuga kivimaju.

Spetsiifiline Tartu linnapildile on klassitsism. Ülikooli taasavamisega 1802 algas suur ehitustegevuse tõus, juhitud tookordsest stiiliideaalist, antiik-arhitektuurist. Esimese monumentaalse klassitsistliku hoonena püstitatakse 1804–09 Johann Wilhelm Krause kavandite järgi ülikooli peahoone. Sealtpäele on selle ehitise range dooria kolonnaad saanud Tartu kui ülikoolilinna ning eesti kõrgema hariduse võrdkujuks; tuhandeid noori ja vanu on avanud uksi kolonnaadi all, tõtates läbi kitsa võlvitud koridori auditoriumidesse või pidupäevil üles aulasse. Aula oma klassitsistliku jaheduse ja veel hilisbarokselt paindlike nikerdis-tega kateedritel ja kapiteelidel – sellele ruumile on vähe vasteid lääne-maailma kõrgemais õppeasutistes.

Vanemuise esifassaad 1916. aasta fotol

Tartu ise ja Tartu vaim

Nii väikesel alal nagu Eesti oleks Tartu suurune linn viimaks ka ilma erilise vaimse kõrgrõhuta kujunenud tähelepanavamaks juhtivaks keskuseks nii majanduse kui ka kultuuri, nii vaimu kui ka võimu sfäärides. Vana, ligi tuhandeaastaste traditsioonidega linn keset viljakaid avaraid põllumaid, vana piiskoppide ja ordu administratsioonikeskus, toonaste veeteühendustega Võrtsjärve ja Pärnu jõe kaudu merele ja läände ja Emajõe–Peipsi soont pidi metsikusse karusnahkaderikkasse idasse – nii ta oli juba ammu predestineeritud enamaks kui kiratsemiseks ning virelemiseks. Tartust kujuneski loomulikult Eesti lõunapoolse ala metropol, pealinn. Lõuna- ja Põhja-Eesti hõimudeala piirilinnana talle langes ülesandeks otsustavalt kaasa aidata nende kahe algselt eriilmelise ala üheks rahvuslikuks ja lõpuks riiklikuks tervikuks sulatamisele, nagu samas teoses teisel püütakse näidata. Ent administratsiooni-, äri- ja käsitöökeskusena jäi ta pikaks ajaks nii keeletl kui meelel, nagu keskaegse päritoluga Euroopa linnad teistegi väikerahvaste aladel (näit. Ungariski ja Böömis-Määrise), oma juhtivas

Treffneri gümnaasium

osas võõraks ümbritsevale maale ja maarahvale. See võõrdumise müür polnud aga õnneks kunagi nii kõrge, et eriti Tartu (nagu teistegi Eesti linnade) eestikeelse vähemuskodanikkonna ja maa patriitside ning vaimulike kaudu tema võimust ja vaimust ei oleks imbunud rikkalikke viljastusi ka mahasurutud, ent vastuvõtlikule eesti ümbrusele.

Juba hiljemalt keskajast peale euroopalik Tartu niiviisi, ilma sihi ja kavatsusetagi, levitas kaugele enda ümber oma vaimu ja kasvatas maad ja rahvast neile vastutusriikkaile ülesandeile, mis teda ootasid ees 19. ja 20. sajandil.

Tartu edaspidisele käekäigule ja ülesandeile kujunes määravaks Rootsi valitsusvõimude otsus asutada sinna ülikool (1632). Kuigi selle ülikooli töö sõdade ja vene võimude ning balti aadlike obskurantismi tõttu oli seisakus kogu 18. sajandi jooksul, on Tartu tollest ajast alates pidevalt olnud esmajoones ülikoolilinn, kultuuriline tsentrum mitte ainult Eestile, vaid kogu Baltikumile. „Akkademi” ehk „suurkool”, nagu eesti keeli seda vaimse valguse allikat varemini nimetati, kiirgas välja sajandite jooksul seda valguse ja vabaduse vaimu, mille abil eesti rahvas viimaks sai selleks euroopaliseks kultuurrahvaks, kes ta nüüd on.

Kui siis vennastekoguduse liikumise, rahvusromantika ja valgustusaja värsked tuuled olid tüki aega saanud puhuda üle eestlastegi maa ja Tartus uuesti avati ülikool (1802), liikusid, kavatsesid ja tegutsesid siin eesti kõrgema hariduse esimesed pioneerid nagu Kr. J. Peterson, Faehlmann ja Kreutzwald. Siit lähtusid eesti ajakirjanduse loomise esimesed katsed (J. Ph. V. Roth ja O. W. Masing), siin hakkas rahvast endast võrsunud noorte haritlaste algatusel Õpetatud Eesti Selts (asut. 1838) pead tõstma oma maa ja rahva, selle keele, ajaloo ja kultuuri uurimise mõte. Eesti kodumaiste teadusalade, kirjanduse ja haridusküsimuste käsitlemise tõhustamiseks asutati (1872) ülemaalse kandepinnaga Eesti Kirjameeste Selts oma aastaraamatuga ja publikatsioonidega (Hurt, Jakobson, M. Weske jt). Esimene eesti üliõpilaste koondis Eesti Üliõpilaste Selts (1870), mis aastakümnete jooksul ainukesel eestlaste üliõpilasorganisatsioonina õieti ühtlasi oli kogu eesti üliõpilaskond, kogunes alguses Kalevipoja-õhtute tähe all, kuid varsti oma Albumite ja Sirvilaudadega (kalender) ning muu tegevusega osutas tugevasti väljapoolegi, hulkadesse sihitud kultuuripüüdlusi. Peale muu said EÜS-i liikmeskonnast alguse (O. Kallas) eesti rahvaviiside kogumine ja arhiivraamatukogu mõte. Aga veel enne seda algatas põlvlane J. Hurt Tartus suurejoonelise rahvalaulude kogumise, millest sai

pikaks ajaks ärksama eestluse rahvaliidumine ja mille tulemused meie muinaskultuuri ning rahvusliku olemuse uurimisele ja tunnetamisele on ainulaadse väärtusega. Ja kui siis 1890-ndail aastail J. Tõnisson „Postimehe” üle võttis ja oma kaaslastega (V. Reiman jt) astus ideoloogilis-rahvusliku võitluse areenile, jõudis Tartu selle vaimse käärimise ägedasse protsessi, millel kogu maa tulevikule juba oli mitte ainult kultuurilist, vaid ka otsustavat poliitilis-ühiskondlikku tähtsust.

Tartuga on seotud ka Hugo Treffneri eragümnaasiumi, tuntud „Mauruse kooli” (asut. 1883) ajalugu, mis aastakümnete jooksul oli hariduse andjaks paljudele eesti meestele.

Uus sajand tõi Vene isevalitsuse lõtvumisega Tartusse uusi ideid ja vastseid algatusi. 1905. a. sündmused avardasid neid võimalusi. Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts (Jaan Tõnisson, P. Pöld, H. Koppel, O. Kallas jt) asus teostama esimese eestikeelse tütarlastegümnaasiumiga Tartus (1906) seni keelatud eestikeelse keskhariiduse mõtet ja sellest ringkonnast läinud õhutusel tekkis mõne aasta jooksul üle Eesti haridusseltside progümnaasiumi-tüüpi erakoolide võrk põhjaski Kärblast Lüganeseni. Tartu kooliõpilaste ringidest võrsunud „Noor-Eesti” alustas oma viljastavat tegevust kirjanduse ja keele kultiveerimisel. Pandi alus Eesti Rahva Muuseumile (1906), asutati Eesti Kirjanduse Selts (1907) vahepeal venestuses unne suikunud Eesti Kirjameeste Seltsi tööd jätkama eriti kirjanduse ja eestiainelise teaduse alal, ehitati esimene tõeline eesti teatrimajagi, võideldi eesti keele õpetuse eest vene keskkoolides, rajati uusi eesti kogudusigi jne. Aga nii idüllilised ka ei oldud, et praktilisemad küsimused oleks hoopis unustatud: Tartust kujunes tol ajastul ka meeste ühistevõime (Ühispingad, piimaühingud, masinaühingud jne) häll, seal tegutses vana Tartu Eesti Põllumeeste Selts oma näituste jm ettevõtetega (näit. Vahi põllutöökool 1918), Sahkapuul Tartus külje all töötas Raamoti „perenaistekool” jne. Sotsiaalsete vastuolude kasvamine kogu maal andis end tunda muidugi ka akadeemilises Tartus 19. saj. lõpust peale eriti üliõpilaskonnas ja töölistkonnas radikaalsemate sotsialistlike ringkondade tekkimisega, ühiskondliku võitluse teravnemisega jms.

Mainimist peaks väärima ka, et viimaks Esimese maailmasõja päevil Tartus tekkis keskkooliõpilaste Eesti Noorsoo Rahvuslik Liit tihedate juhtivate sidemetega mujale (eriti Viljandisse ja Võrru), et see järgneva Saksa okupatsiooni ajal tegutses riiklikku iseseisvust propageeriva kirjanduse levitajana.

Oleme Tartu vaatlemisel jõudnud välja iseseisvusajastuni, mis meil veel on enamasti kõigil värskelt silma ees. Tartu oli teenekalt täitnud oma missiooni maarahva kujundamisel omariikluse aspiratsioonidega natsiooniks. Tartu ülesanded eesti vaimu harimisel ja kasvatamisel mitmekordistusid nüüd, ja ta ei reetnud neid. Kõigepealt muidugi ülikooli ümberorganiseerimine eestikeelseks kõrgemaks õppeasutiseks ja sellega seostunud teadusliku töö ja pedagoogilised küsimused, eestlastest õppejõudude ettevalmistuse hooled ja kõik muu, mis ülikooliga ühenduses, nõudis lahendamist ja lahendatigi. Leiti uued vormid hoogsalt paisunud üliõpilaskonna (taoti üle nelja tuhande noore) reorganiseerimisele vabariigi nõudeile sobivaks, loodi hulga viisi teaduslike ja praktiliste taotlustega kutsealalisi seltse keele, kirjanduse, klassilise kultuuri, folkloori, arstiteaduse, põllumajanduse jm aladel. Nüüd alles selgus, kui tähtsaiks pinnavalmistajaiks olid olnud ülikooli uue palge kujundamisele ja teadusliku töö organiseerimisele Tartu seniste kultuurorganisatsioonide (Õpetatud Eesti Selts, Eesti Rahva Muuseum, Eesti Kirjanduse Selts, Loodusuurijate Selts jt) töö, nende talletatud kultuurvarad ja publikatsioonid. Nood vanad kultuuri eelpostid ise said palju värsket verd ja uusi laiendatud sihte ning ülesandeid.

Tartu säilitas ja süvendas oma tähtsust eesti kirjandusliku elu tsentrumina: ülemaalse Eesti Kirjanduse Seltsi kõrvale (mille liikmete arv ulatus viimaks umb. kahele tuhandele) tekkis (1922) Eesti Kirjanike Liit (need kaks organisatsiooni said endile 30-ndail aastail ühise Kirjandusmajagi Aia tänavale), mis ligi kaks aastakümnet andis välja oma ajakirja „Loomingut”. Kui viimaks (1938) jõuti välja Eesti Teaduse Akadeemia asutamiseni, sai sellegi asukohaks loomulikult Tartu. Kirjanduse ja teaduse pulsilöögi väliseks kõigile nähtavaks väljendajaks oli tolleaegse Tartu elav, üleriigiliselt juhtiv kirjastustegevus. Trükitööstus oli Tartu tööstusaladest üks olulisemaid – sel alal töötas umb. 500 trükitöölis. Muude kunstide alal kirjanduse kõrval omas Tartu tõmbejõudu kujutatavaile kunstidele. „Vanemuine” ja lühemat aega paar teistki teatrit harisid väärikalt näitekunsti, kuigi nende võistlus pealinna teatrite avaramate võimaluste kõrval polnud alati tasavägine. Kõrgem Muusikakool täiendas Eesti koolilinna. Tartul oli oma vabariigi kestel hoogsalt laienenud koolivõrguga tähtis koht täita. Ega praktilisigi alasid ei unustatud: edenesid tarbekunst, kodumajandus, põllundus, tööstus, kaubandus.

Mõnelt poolt, kus ollakse allergilised kohvi ja šokolaadi vastu, on tehtud etteheiteid Tartu kohvikukultuurile. Aga see kuulus Tartu kitsais oludes asja juurde, et kunstnikud, kellel polnud jõukust salongide pidamiseks, ja ülikoolilõpetajad, kellel enamasti polnud ülikoolis oma kabinetti või tööruumi, oma kolleegidega käisid nõu pidamas ja mõtteid vahetamas vanas „Werneris” või „Ko-Ko-Ko-s”. Väga palju kirjanduslikku ja muud kunsti-nõuannet on nooremad saanud seal loetud, paljud eri alade teadusliku koostöö plaanid on seal peetud, tohutult on neis lokaalides Tartu kultuuriorganisatsioonide jooksvaid asju aetud. Kirjandusmaja, „Pallase” ja ülikooli teed viisid seal otsakuti kokku, ja kohvikuilgi oli oma ülesanne eesti kultuuri eri aladel liitjatena ja ideede ühtlustajatena. Jah, muidugi ka selle mõnelt poolt opositsiooniliselt irisevaks peetud ja jutumärkidesse paigutatava „Tartu vaimu” vormijatena, ilma milleta – näit. ainult kõrtsiskandaalidele spetsialiseerudes, mis ju ka sellele akadeemilisele linnale polnud päris võõrad – Tartu polnuks see, mis ta oli: euroopalise vaba vaimu, akadeemilise ja iga-sugu muu vaimse töö ja individualismigi vabadusi teadlikult ja kas või pateetiliselt kaitsev vana väärikas ülikoolilinn. Kui Eesti on kord jälle Euroopas tagasi, siis võib loota, et ka ajalooliselt objektiivne otsus kõlab: vabariigiaegne Tartu on õieti mõistnud euroopalikku demokraatiat.

Sellel Euroopaga kokkukasvamisel on Tartus ürgsed juured. Seal on mitmesuguseil vaimse töö aladel alati nähtud ja kohatud naisi ja mehi teistest Euroopa maadest. Meil oli eriti vabariigi algusaastail seal rohkesti uue ülikooli ülesehitusest innukalt osa võtnud välismaalasi, kes omad tavaliselt meile soodsad muljed meie maast ja rahvast on saanud just „Tartu vaimu” vahendusel. Ent Tartu pole mitte vaid olnud Euroopalt saaja. Siinsest ülikoolist on läinud välja hulk mehi Euroopasse võlga tagasigi maksma oma Tartust saadud vaimse pagasiga. Ta pole olnud ainult meie linn, ta on olnud kultuuriliste impulsside andja kaugele väljapoolegi, eriti Lätisse, Poolasse ja Venesse kuni gruusia rahvusliku intelligentsini välja. Ja mõningaid kultuurilisi impulsse, eriti kirjanduse alal, on siit läinud Soomegi. Meenutada maksab ka, et rida soomlasi on Tartus saanud oma erialalise hariduse. Rääkimata baltisakslasist, kelledele Tartu on olnud peaaegu niisama eluline kui meile eestlasile ja kes nüüd diasporaas elades alles hakkavad tõsisemalt märkama, mis Baltikumi kodu ja Tartu nende olemusele tähendab.

On muidugi tehtud ülekohut Tartule, kui temast kui väärikast Eesti ja Euroopa linnast kirjutatakse nii pinnaliselt ja ruttavalt, nagu siin

on tulnud teha. Kuid esimeste koondunud Tartu eesti üliõpilaste deviis „Carpe diem!” juba käsib olla lakooniline kirjutajal ja piirduda ainult lühikese loo lugemisega kirjasõnasõbral. Olgu seegi vabanduseks, kui vanale muusade linnale siin pole saadud kirjas anda kõike au, mis talle kuulub.”¹

Tartu kui tööstus- ja ärikeskus

Tartu oli Eesti ülikoolilinn, teadusliku ja kirjanduselu keskus. Ühtlasi ka Lõuna-Eesti tähtsaim tööstus-, kaubandus- ja liiklemislinn (Tallinna–Valga ja Tallinna–Petseri raudtee sõlmpunkt) rohkete kesk- ja väiketööstusettevõtetega (trükikojad, telefonivabrik, metalli-, keemia- ja puidutööstused, Tartu õlletehased A Le Coq ja Livonia).

Tartus oli 1936. aastal 17 avalikku algkooli, 2 täienduskooli, 9 keskkooli, 8 gümnaasiumi, 7 kutsekooli. Kõrgem kunstikool „Pallas”, kõrgem muusikakool, Draamateatri seltsi teatrikunstistuudio. Lisaks erakoolid.

¹ Meie maa. Eesti sõnas ja pildis. III osa. Kesk-Eesti. Lund, 1957. Lk 159–197.

LIVONIA

ÕLU
MÕDU
LIMONAD

Iga kaitseliitlane nõuab ainult

EESTI ÕLUT

Tehase saadused tuntud kõrges headuses

TARTUS, KALDA 5/6 TEL. 2-38

Tallinna ladu: „VELLAMO“
Klaasingi 11, tel. (2)20-56.

Livonia õlletehase reklaam

Tartus tegutsesid tol ajal mitmed eksootiliste nimedega tööstusettevõtted, millest paljudest pole tänaseks alles midagi peale nimetuse. Näiteks Eskimo jäätisetööstus, Tartu Alumiiniumivabrik, Tartu Gaasivabrik, Tartu Telefonivabrik, Tartu Kammivabrik (Eesti Comb Factory), Tartu pudretivabrik, Tartu Katusepapi Vabrik, Tartu Lauavabrik, Tartu Veinitehas, Tartu tubakavabrik Sultan-Flor, Tartu kompvektivabrik J. Kont ja Ko, Friedrich Hoppe vildivabrik jpt.

Tartu muuseumidest olid olulisemad Eesti Rahva Muuseum ja Eesti Tervishoiu muuseum.

Tartus ilmus tol ajal kaks ajalehte ja koguni 42 ajakirja.

Kui lehitseda 1938./1939. aasta telefoniraamatut, siis leiame linnast 65 advokaati, 10 apteeki, 80 praktiseerivat arsti, 12 hambaarsti, 8 notarit ja 13 pankat.

Kuidas Tartus tol ajal lõbusalt aega veedeti

Muidugi polnud kõik tartlased suured vaimuinimesed ja kultuurihuvilised. Kui räägiti „Vanemuisest”, siis mõeldi selle all sageli mitte teatrit, vaid hoopis maja alumisel korral asuvat restorani, mis koos Suurturul asuva „Sinimandriaga” olid linna esinduslokaalid. Väiksem oli traditsioonirikas „Segerlin” Gustav Adolfi tänaval, lihtsamad „Liivimaa” ja „Eeden”. Suurturul asus baar „Room”. Hiljem avati Rütli tänaval õllebaar. Kevadel ja suvel sõitsid jõukamad isikud purjekate või mootorpaatidega piki jõge üles Kvissentali restorani.

Väga olulise osa Tartu elus moodustasid muidugi kohvikud. Ilmselt on kõik eestlased kuulnud „Weneri” kohvikust, millel oli sakslasest omanik. Ülikooli tänaval paiknev kohvik oli ülikooli õppejõudude ja teiste vaimuinimeste koht. Temaga hakkas võistlema Gustav Adolfi tänavas asuv „Ko-Ko-Ko” (Kolme koopa kohvik). „Ateenis” käisid äri- ja asjamehed. Tudengite kohvikuks oli eelkõige „Central” Raekoja taga. Seal olid paljud tudengiorganisatsioonid varunud laudad, mida hoogsalt külastati. Väljaspool oli sellele nimeks pandud „Varsakoppel”.

Lisaks olid väiksemad kohvikud, pigem isegi kondiitriärid, kus pakuti kohvi kõrvalisega – auväärne „Boening” Uueturu tänaval, „Wattmann” Lossi tänaval ja veel mõned.

Kohvikus käisid mõned akadeemilised isikud järjekindlalt iga päev. Neil olid seal kõnetunnid. Jutulesoovija läks lokaali, sihtis silmadega, mil lauas koht vabanes, astus juurde, kummardas ja palus jutule.

Õllesordid

Kui lubati, istus lauda ja rääkis oma asja ära. Kohvikus olevat nii mõnedki eksamid sooritatud. Kohvik oli kindel koht, kust mõnda inimest võis kindlal ajal leida.

Hea tuju tekitamiseks väljaspool joomakohti võis joogipoolist osta ka näiteks kohalikust vürtspoest, kus müüdi kõrvuti igapäevase toidukraamiga ka õlut ja peenemaid viinasorte. Seevastu riigiviina müüs ainult spetsiaalne viinapood, mille pudelid kandsid rahvapäraseid nimetusi „Riigivanem” (0,75 l) ja „Asunik” (0,25 l). Oli ka selliseid vürtspoode, kust kaupa (eelkõige õlut) võis saada 24 tundi ööpäevas.

Rahvapärane meelelahutus oli muidugi kinofilmide vaatamine. Tartus oli viis kino: „Central” raekoja taga kohviku kõrval, „Ateen” samanimelise kohviku kõrval, „Apollo” Aleksandri tänaval, „Ideaal” Tähe tänaval ja röövlifilmide kino „Illusioon” (hüüdnimega „Varsakoppel”) Ülejõel.²

² Mägi, Arvo. Mis meelde on jäänud. Tartu, 2001. Lk 88-89.

Suurkaupmees Mart Jänes ja tema pojad

Ja mainime ka üht tolleaegset Tartu rikkurit Mart Jänest (1869–1933) ja tema kaht poega. Viimased olid nutikad mehed ja pääsesid punavõimu eest eluga, erinevalt näiteks Tallinna rikkuritest vendadest Puhkidest.

Vanaks Jäneseks kutsutud Mart Jänes on hea näide eesti soost ettevõtjast, kes oli täielik *self-made man*. Ta julges tungida kaubandusärisse, mida valitsesid sakslased ja venelased, ning ehitas üles eduka suurkaubamaja.

Õigupoolest pidi Karula kandi talupoisist Mart Jäneseest saama kiriku- või kooliõpetaja, kuid juba päris noorena teadis ta, et tahab saada hoopis kaupmeheks.

Pärast kihelkonnakooli läks ta õppima Valga Peetri koguduse kooli, mida juhatas ärksa vaimuga koolimees Hans Einer. Õpetaja süstis oma õpilastesse rahvuslikku mõtlemist ja on öeldud, et seal koolis „äratati eestlane” ka Mart Jäneses.

Oma kutsumust järgima asus Jänes 16-aastaselt, kui läks ühte Valga koloniaalkauplusse õpipoisiks. Üheksa aastat hiljem astus ta Tartu kaubahoovis asuva Solovjovi riideäri teenistusse. Kui elus oli saabus kolmas aastakümme, tundis Jänes, et nüüd on aeg alustada oma ettevõttega. Senisel tööandjal oli põhikaupluse kõrval ka nn abikauplus, mis asus samuti kaubahoovis. Jänesel õnnestus see üürile võtta.

Arvestades olusid, oli tegu riskantse sammuga. Nimelt oli tol 1899. aastal Tartus juba mitukümmend riideäri ja kogu kaubahoov oli sakslaste ja venelaste käes. Jänes oli kaubahoovi esimene eestlasest poeomanik. Visa töö ja nutikusega konkureeris Jänes võistlejatega edukalt ja tema tuntus kasvas.

Kaubahoovi uustulnuk oli konkurentide meelest ka selle poolest veider, et teenindas eestlasi samasuguse lugupidamisega nagu oleks nood sakslased või venelased. Teistes ärides teeniti saksa keelt rääkijaid eelisjärjekorras ja leiti, et eestlased võivad ka oodata. Jänes aga mõõtis sakstele ja matsidele ühesuguse mõõduga. Tema äris oli ka eestlane härra, keda peremees kättpidi tervitas ja sõbralikku juttu puhus.

Rahvusliku kasvatusena saanud Jänesel oligi kindel veendumus, et tema ei taha olla lihtsalt kaupmees, vaid just eesti kaupmees. Eesti kliendid liikusidki temaga uude ärisse kaasa. Nende ostujõud oli küll sakslastest-venelastest väiksem, ent Jänes kogus tuntuks üle Eesti.

Rütli tänav

Tema juurde julgesid tulla ka maainimesed, kes mõnda peenemasse ärisse poleks tihanud jalga tõsta. Kuna müük oli algusest peale hea, võimaldas see pakkuda kaupa mõõdukate hindadega.

Seitse aastat pärast poe avamist tuli Jänesel ruume laiendada ja paar aastat hiljem täielikult ümber ehitada. Revolutsiooni- ja sõja-aastatel sulges ta küll pooleteiseks aastaks poe ukсед, ent juba Vabadussõja ajal avas need uuesti. Iseseisvuse ajal laienes pood pidevalt uutesse ruumidesse ja 1930-ndateks aastateks oli sellest saanud suuräri, mis asus kaubahoovi Poe tänava poolsel küljel kokku viiel kaubanduspinnal. Tegeldi nii jae- kui ka hulгимүүгига, lisaks kangastele müüdi ka valmisrõivaid. Ajakirjanduse väitel oli tegu Baltimaade suurima kangaäriга, polnud samaväärset ei Soomes ega Poolas.

Kui uskuda inimeste mälestusi ja ajalehti, siis Vana Jänest tõepoolest austati ja armastati. Leheveergudel ülistati teda, kui „meie aegade populaarseimat ärimest”, geniaalset ettevõtjat ning meest, kelle elutöö ei unune. Teda tunti hea tööandjana, kes maksis korralikku palka ja annetas raha ka näiteks spordile ja kultuurile. 1930-ndatel aastatel töötas tema äris umbes 60 inimest.

Maarahva südamesse jõudis ta ka omanimeliste kalendritega, mida iga aasta lõpus jagati välja nii koos kaubapakside ja ajalehtedega kui ka kirikutes jumalateenistuste ajal. Kalendri „sabas” oli maarahvale kõiksugu tarvilikku infot alates kaalu-mööduühikutest kuni tulevate laatadeni. Samuti avaldati neis meelelahutuslikke jutte ja luuletusi. Kalendri populaarsust näitab see, et kui esialgu oli tiraaž 10 000–15 000, siis 1930-ndate aastate keskel kasvas see 125 000-ni. Kalender andis Jänesele võimaluse saada nõ tasuta reklaampinda ka oma ärile ja trükised sisaldasidki rohkelt reklaami.

Peale oma äri ajamise jätkus Jänesel energiat osa võtta Tartu linnavalikogu, tuletõrje, Pauluse koguduse ja kaubandus-tööstuskoja tööst ning ta oli „Postimehe” nõukogu ja „Vanemuise” seltsi liige. Talle kuulus ka osalus Tartu Kauba Pangas.

Mart Jänest kui kaupmeest tundis isiklikult peaaegu kogu Lõuna-Eesti elanikkond. Kui populaarne kaupmees suri, siis tema viimset teekonda kodumajast Aia 12 Maarja surnuaiale 29. oktoobril 1933 jälgis „Postimehe” sõnul kogu Tartu.³

Mart Jänest pärandas oma äri kahele pojale: Karlile ja Aleksandrile.

Tema varanduslikku seisut võib hinnata toleaege Eestri rikkurite edetabeli (1937. a) järgi: poja Karl Jänese tulud olid 69 790 krooni, millelt maksti 17 527 krooni tulumaksu. Sellega oli Karl Jänest rikkurite edetabelis neljandal kohal Boris Linde, Joakim Puhki ja Isak Citroni järel.⁴

Karl Jänest sündis 22. augustil 1904 Tartus. Võttis noore poisina osa Vabadussõjast. Lõpetas 1928. aastal Hugo Treffneri Gümnaasiumi ja õppis Tartu Ülikoolis majandusteadust. Töötas alates 1928. aastast isa äris ja võttis pärast Mart Jänese surma 1933. aastal üle firma juhtimise. Osales 1933–1934 vabadussõjalaste liikumises ja oli vapside rahastaja. Saadeti selle eest 1934. aastal lühikeseks ajaks asumisele Kihnu saarele. On ka arvamusi, et ta oli rohkem napsi- ja naistemees, kes polnud oma isaga võrreldav. Kuid Karl oli siiski nutikas. Ta ei jäänud ootama NSV Liidu okupatsiooni, vaid lahkus Eestist juba 1939. aastal.

Enne Teise maailmasõja algust paigutas Karl Jänest oma põhikapitali Inglise pank ja lahkus Eestist. Elas aastatel 1939–1941 Itaalias. Naasis 1941 kodumaale ja püüdis äritegevust taastada, kuid kuna enamik raha oli Inglismaal kinni ja selle kasutamine võimatu, ei tulnud asjast

³ <https://www.kaubandus.ee/uudised/2018/02/23/eestiaegne-kaupmees-janes-oli-toeline-eesti-self-made-man>

⁴ Vahter, Tarmo. Võitlus tuleviku pärast. Tallinn, 2021. Lk 57–59.

midagi. Punaarmee tulekul 1944 põgenes Karl Rootsi. Rahasummad olid Inglise pangas blokeeritud ja ainus võimalus nende kättesaamiseks oli asuda elama Inglismaale või mõnele Briti asumaale. 1947 või 1948 siirdus Karl Jänes Rootsist Lõuna-Aafrikasse. Rahad õnnestus osade kaupa kätte saada ja 1948. aastal ostis Karl Jänes Johannesburgis teemandilihvimise töökoja. Detsembris 1948 osales ta Johannesburgi Eesti Seltsi loomises ja toetas Lõuna Aafrikas elavaid abivajavaid kaasmaalasi.

Karl Jänes lõpetas oma elupäevad ise 7. veebruaril 1950 ja maeti kaks päeva hiljem Johannesburgi luteriusu kalmistule.

Tema vennast Aleksander Jänesest, kes sündis 1914. aastal, on teada hoopis vähem. Paistab, et õige ärimees ta ei olnud. Ka tema lahkus enne Teise maailmasõja algust Eestist ja asus elama Inglismaale. Sõjapäevil sai temast mereväelane, kes langes sõjas. Stockholmis ilmunud ajaleht „Välis Eesti” kirjutas 11. märtsil 1945: „Nagu hiljuti saabunud teade Inglismaalt näitab, on möödunud aasta sügisel Vahemere ruumis toimunud merelahingus langenud ühel Briti hävitajal ohvitserina teeninud eesti vabatahtlik Aleksander Jänes. Aleksander Jänes oli omaaegse suurkaupmees Mart Jänese noorem poeg, elas pikemat aega Londonis ja lõpetas sealses ülikoolis õpingud kunstiajaloo alal.”

Esimene vahepala

Tartu linnapead

Siinkohal lühike ülevaade Tartu linnapeadest Teise maailmasõja perioodil. Alustame Karl Luigest, sest kuigi tema oli pikaajaline ja austatud linnapea enne Teise maailmasõja algust, oli ta ka edaspidi linna-
pea asetäitja ning seega igati mõjukas isik linna juhtimisel.

Karl Julius Luik 1920–1934

Luik sündis 12. juulil 1883 Koikküla vallas Valgemaal.

Õppis algul Koikküla vallakoolis ning Karula ja Rõuge kihelkonnakoolis, hiljem Tartus Hugo Treffneri gümnaasiumis) ning 1906–1913 omandas õpetajahariduse Tartu Ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonnas, mille lõpetas matemaatikakandidaadi kraadiga.

1914–1917 töötas Luik õpetajana Valga kommerts-koolis ja Võrus.

Karl Julius Luik

1917. aastast oli ta Võru koolinõunik ja maavalitsuse haridusosakonna juhataja, 1920. aastast Tartu koolinõunik.

1920–1934 tegutses ta Tartu linnapeana, olles üks Eesti pikaajalisemaid linnapäid. Ehkki Rahvaerakonna liikme ja Jaan Tõnissoni lähedase kaastöölisena pidi Luik 1934. aastal pärast vabadussõjalase Hans Ainsoni linnapeaks valimist ametist lahkuma, jätkas ta siiski 1934–1940 linnapea abina (valdava osa ajast linnapea Aleksander Tõnissoni alluvuses), olles 1938–1940 ühtlasi linnanõunik ja koolivalitsuse (haridusosakonna) juhataja.

Karl Luik toetas Tartu tuntuima ja pikima staažiga linnaarhitekti Arnold Matteuse palkamist 1926. aastal. Nende koostöös muutus Tartu suuresti: kindlustati Emajõe kaldad ja kujundati nende haljastus, ehitati mitmed uued ühiskondlikud hooned (sh Tartu turuhoone, ujula, linnapank, linnaapteek ja mitu koolimaja), kavandati Tamme-linn ning loodi Veeriku ja Tähtvere linnaosa, sõjas hävinud sildade asemele rajati Vabadussild, linnas algas bussiliiklus ning ehitati veevärk, samuti uuendati Tartu linna 1929. aastast elektriga varustav Ulila elektrijaam. Barclay platsile kesklinnas püstitati Tartu esimene purskkaev. Luige ajal algas ka koguteose „Tartu” avaldamine. Luige eestvõttel tehti linna 4-klassilised algkoolid 5-klassilisteks ja loodi laste suvelaager Kaagvere mõisa. Luike meenutati „väga sõbraliku, lihtsa olemise ja vaikse huumoriga mehena”. Tema teeneks peeti ka altkäemaksuvõtmise kaotamist Tartu linnavalitsuses.

1930. aastal anti Luigele Kotkaristi V klassi teenetemärk.

1937. aastal sai Luigest Rahvuskogu II koja liige.

Pärast linnavalitsusest lahkumist 1940. aastal töötas Luik Tartus matemaatikaõpetajana. 1945. aasta märtsis Karl Luik arreteeriti ja saadeti asumisele Tjumeni oblastisse, kus ta suri 5. märtsil 1948. aastal Tobolskis enne asumise viieaastase tähtaja möödumist tuberkuloosi.

Luik oli Eesti Üliõpilaste Seltsi liige ja 1932. aastast Tartu Rotary klubi asutajaliige. Ta kuulus paljudesse Tartu tähtsate seltside, liitude ja koolide juhtkonda.

Karl Luigel ja ta abikaasal Helene Luigel oli kaks tütart ja poeg. Tütar Eha Porila (1910–2002) oli võõrkeelte õpetaja, tema mees oli ohvitser Leonhard Porila (1910–1949). Tütar Astrid Kaalep (1921–2015) oli ametnik ja abiellus luuletaja Ain Kaalepiga. Poeg Karl Luik (1924–2010) oli Teise maailmasõja ajal soomepoiss ning hiljem Stockholmi ülikooli õppejõud.

2016. aastal püstitas Tartu linnavalitsus talle monumendi Vane-muise parki.

Hans Ainson 1934

Hans Ainson oli Tartu linnapeaks märtsis 1934 kõigest kümme päeva. Ta sündis 22. märtsil 1897 Tarvastu vallas Viljandimaal, lõpetas 1926. aastal Tartu Ülikooli õigusteaduskonna, kuulus korp! Sakalasse.

Teenis Vabadussõja ajal 2. Ratsapolgus, lõpetas Sõjakooli I ratsakursuse nooremleitnandi auastmes.

Ainson oli 1924–1927 Räpina paberivabriku asjaajaja-direktor, 1927–1932 vandeadvokaat Oskar Rütli abi Tartus, 1932–1941 vandeadvokaat samas. Kuulus Vabadusõjalaste Liitu. 3. märtsil 1934 valiti ta Tartu linnapeaks, arreteeriti 13. märtsil 1934 seoses Pätsi ja Laidoneri riigipöördega. Ühtlasi tagandati Ainson linnapea ametikohalt ja mõisteti 28. juunil 1935 kuueks kuuks tingimisi vanglasse. 1936–1940 oli Tartu Majaomanike Panga direktor.

Ainson vangistati 5. juunil 1941, ka tema perekond küüditati. Ta viidi Moskvasse, oli Butõrka vanglas. Nüüd aga hakkavad hargnema üsna segased lood. Ainson värvati vene agendiks (või pakkus ta sellist varianti ise, et päästa oma perekond ja iseenda elu) ja saadeti 1943. aastal langevarjurina Eestisse. Talle tehti ülesandeks imbuda Eesti intelligentsi hulka ja jutustada sellest, et Nõukogude Liidus on loodud komitee „Vaba Eesti”, mille eesmärgiks on Inglismaa ja USA toetusel Nõukogude Liidust sõltumatu Eesti Vabariigi taastamine.

Kuid Ainson andis end kohe sakslastele üles, loovutas raadiojaama ja pääseski koju. Loomulikult ei vabastatud teda ilma et ta oleks asunud koostööle Saksa luurega. Edasi toimuvad jälle segasevõitu sündmused: Ainson jäi 1944. aastal Eestisse, arreteeriti 29. märtsil 1946, kuid vabastati kolme kuu pärast. Jäi mulje, et kõik kulges punaste luure plaanide kohaselt ja Ainson etendas oskuslikult topeltagendi rolli.

1949. aastal oli Ainson juba Mustla keskkooli direktor. Hiljem elas Tartus ja suri 3. juunil 1980. Veidi optimistlikult on pakutud, et kavala mehena õnnestus tal tüssata nii venelasi kui ka sakslasi?⁵

⁵ Pihlau, Jaak. Raadiomängud Eestis Teise maailmasõja ajal ja järel. II osa - Tuna nr 4/2008.

Aleksander Tõnisson

1934–1939

Tõnisson sündis 17. aprillil 1875 Härjanurme vallas Tartumaal. Õppis Eesti Aleksandri Koolis Põltsamaal.

Sõjaväeteenistusse astus A. Tõnisson 1896. aastal, lõpetas Vilno junkrukooli 1899 ja ülendati alamleitnandiks. Teenis tsaariarmees, osales Vene–Jaapani ja Esimeses maailmasõjas ja kerkis polkovniku auastmeni. 1917–1918 oli Eesti rahvusväeosades, algul 1. eesti polgu, seejärel 1. eesti brigaadi ülem. Vabadussõjas sai kindralmajoriks ja oli 1. diviisi ülemaks. Teda autustati Vabadusristiga I/1.

Pärast Vabadussõda oli Tõnisson tähtsatel ametikohtadel sõjaväes ja ühtlasi ka Sõjanõukogu liige, aastal 1920 sõjaminister ja 1932–1933 kaitseminister. Läks erru 1934. aastal.

Aastatel 1934–1939 Tartu linnapea, 1939–1940 Tallinna ülemlinna-pea. Pärast Eesti okupeerimist arreteeriti 3. detsembril 1940. aastal ja hukati 30. juunil 1941 Tallinnas Patarei vanglas.

2005. aastal avati Jõhvi keskväljakul kindrali monument.

14. augustil 2002 avati Aleksander Tõnissoni sünnitalus tema mälestuskivi.

2009. aastal paigaldati Tõnissoni kunagisele eluasemele Tartus Magasini 12a mälestustahvel.

Aleksander Tõnisson

Robert Sinka

1939-1940, 1941

Sündis ta 14. augustil 1894 Tallinnas käsitöölise pojana. Lõpetanud Tallinna Nikolai gümnaasiumi kuldmedaliga aastal 1914, astus Peterburi Sõjaväe Arstiteaduse Akadeemiasse, kus õpingud Vene revolutsiooni tõttu katkesid. Pärast Vabadussõjas osalemist viis ta oma õpingud lõpuni Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1921. aastal. Akadeemiliselt kuulus Sinka EÜS Põhjalasse.

1922. aasta asus Sinka äsja-avatud Tartu Emade ja Laste Nõuandla juhatajaks. Samaaegselt nõuandla tööga uuris ta väikelaste toitumishäirete põhjuseid, keskendudes eriti skorbuudile.

Ta kirjutas ja avaldas mitu artiklit ning kaitses 1930. aastal doktoritöö „Lastejahudega tekitatud

merisigade skorbuudist”. Eradotsendiks sai Sinka Tartu ülikoolis 1932. aastal, viis aastat hiljem valiti ta ka dotsendiks. Samuti tegutses Sinka Tartu spordiseltsis „Kalev”, olles mitmekordselt esimees ja abiesimees.

Tegevust omavalitsuse alal alustas Sinka 1934. aastal, kui Vabariigi Valitsus nimetas ta Tartu linnanõunikuks. Ta juhtis sotsiaalosakonda, keskendudes hoolekandele ja tervishoiule. 1938. aastast määrati Sinkale ka linnapea asetäitja ülesandeid. 11. detsembril 1939 määrati ta Aleksander Tõnissoni lahkumise järel Tartu linnapeaks. 1940. aasta riigipöörde ajal läks esmajärgul Sinka sündmustega kaasa ja esitles käimasolevaid sündmusi demokraatlike ning positiivsetena, aga 1940. aasta juuli lõpus esitas lahkumisavalduse ja keskendus taas arstina töötamisele. Aasta lõpus liitus ta äsja valminud Tartu Lastepolikliiniku koosseisuga. Pärast Suvesõda taastati 1941. aasta juulis Sinka Tartu linnapea positsioon, kuid sattunud konflikti okupatsioonivägedega,

Robert Sinka

lahkus ta oma kohalt 5. detsembril ning siirdus Põltsamaale lastekodu juhataks.

1944. aastal põgenes Sinka koos perega Saksamaale, kus sai tööd Würzburgis ühe saksa lastekodu juhatajana. Sõja lõpu järel oli ta Löwensteini, Aschaffenburgi ja Geislingeni põgenikelaagrite arst.

Sinka kolis 1950. aastal USA-sse, kus ehitas oma elu üles New Yorgis, töötades arstina haiglas kuni tervise halvenemisel siirdus pensioonile. Ta jälgis Eestis toimuvat ja võttis osa ka New Yorgi Eesti haridusseltsi tegevusest. Viimased eluaastad veetis Sinka haigena ning kurnava haiguse mõjul tõmubus tagasi seltskondlikust elust. Ta suri 31. mail 1970 ning on maetud New Yorki.

Robert Sinka sündis Tallinnas Emil Ferdinand Sinka ja Henriette Emilie Sinka lapsena. Robertil oli kokku neli õde-venda.

Robert Sinka jõudis abielluda kolm korda. Esimesest abielust Margot Armine Sinkaga (sünninimega Martin) oli Robertil tütar Pia, kes sündis 1925. aastal. Pärast Margot Sinka surma 1929. aastal abiellus Robert 1930. aasta oktoobris Ella Sinkaga (sündinud Laos), kellega kooselu kestis kuni Ella surmani 1956. aastal. Välismaale pagesid lisaks Robertile nii abikaasa Ella Sinka kui ka tütar Pia Sinka.

Pärast Ella surma abiellus Robert ameeriklase Ida Sinkaga (sündinud Stavdal), kellega abielu kestis kuni Roberti elu lõpuni.

Kristjan-Eduard Jalak 1940-1941

Kristjan-Eduard Jalak sündis 21. märtsil 1882. aastal Tartumaal Kastre vallas metsatöölise peres. Õppis H. Treffneri gümnaasiumis, kuid pidi raske majandusliku olukorra tõttu õpingud katkestama. Töötas metallitöölisena Venemaal, Eestisse tagasi pöördunult hakkas müürsepaks. Nooruses jõudis osa võtta nii 1905. aasta revolutsioonist kui ka enamlaste riigipöördest 1917. aastal.

Jalak elas Tartus ning võttis osa töölistegevusest. Ta osales Tartu Tööliseatri organiseerimises kuni selle sulgemiseni ja

mängis olulist rolli Tartu Alkoholivastase Kultuuriühingu loomises, olles ka organisatsiooni esimees kuni see Sisekaitse ülema otsusega 17. märtsil 1940 suleti. Samuti oli ta Tartu Töölisühingute Keskliidu esimees. Jalak kandideeris 1937. aasta parlamendivalmistel Karlova linnaosas ning ta valiti Riigivolikogu liikmeks (teine Tartust valitud liige oli Ants Piip).

Pärast 1940. aasta okupatsiooni sündmusi oli ta üks Tartu kommunistide juhte. 30. juulil 1940 määrati Jalak Tartu uueks linnapeaks, hiljem sai ta Tartu linna täitevkomitee esimeheks. Mõned inimesed on maininud, et ta polnud fanaatiline kommunist, vaid üsna mõistlik mees.

Juulis 1941 põgenes Jalak oma seltsimeestega Narva poole. Mustvee piirkonnas ta sattus autoga miinile ja sai raskeid vigastusi. Jalak evakueeriti NSV Liitu, ent ta tervis enam ei taastunud täielikult, elas Nõukogude tagalas kuni tervise ülesütlemiseni 1944. aasta septembris Leningradis ja suri seal sama aasta 8. septembril.

Voldemar Onton 1941-1942

(30. august 1899 – 19. märts 1979 Arlington, Virginia, USA) oli eesti arhitekt ja ehitusinsener, Tartu linnainsener (14. jaanuarist 1935) ja linnaarhitekt. Pärast seda kui sakslased Robert Sinka ametist tagandasid, oli ta 1941-1942 Tartu linnapea ajutine kohusetäitja.

Onton oli üks vana Tartu turuhoone projekterijaist. Enne linnainseneriks valimist oli ta Petseri maainsener. 1944. aastal põgenes ta Eestist ja suri 19. märtsil 1979 USA-s.

Karl Robert Keerdoja 1942–1944

Karl Keerdoja (kuni 1936. aastani Kerberg) sündis Koiola vallas Võrumaal kooliõpetaja pojana. Lõpetas Põlva kihelkonnakooli ja seejärel Tartu Aleksandri gümnaasiumi. Õppis Tartu Ülikoolis, üliõpilaste mobilisatsiooni korras kutsuti 1. mail 1916 Vene sõjaväeteenistusse ja saadeti 3. Peterburi lipnikkude kooli. Pärast kooli lõpetamist teenis Jekaterinburgis. Sõjategevusest võttis osa Looderinde vägede koosseisus.

Oktoobris 1917 tuli üle Tartusse Eesti Tagavara Jalaväepataljoni, kus teenis kuni veebruarini, mil oli sunnitud teenistusest lahkuma, kuna sakslased saatsid pataljoni laiali.

Vabadussõja alul detsembris 1918 astus Tartus 2. jalaväepolku, kust hiljem viidi üle Tartu Kaitsepataljoni. Pataljoni ümbernimetamisel 8. jalaväepolguks teenis viimases kapteni auastmes kuulipildurite roodu ülemana, võttis nimetatud väeosade koosseisus osa kõigist lahinguist kuni vaherahuni.

15. juulil 1920 lahkus Kerberg omal soovil kaitseväest ja jätkas õppimist ülikoolis. Lõpetas 1924. aastal Tartu Ülikooli põllumajandusteaduskonna metsaosakonna *cum laude*. Korporatsioon Ugala liige. Oli seejärel Eesti Metsaühingute Liidu teaduslik sekretär ja Riigi Metsatööstuses osakonnajuhataja.

Oli aastaid Kaitseliidu Tallinna maleva Toompea malevkonna pealiku abi. Teda autasustati Vabadusristiga I liigi 3. järk, Kaitseliidu Valgeristiga III klass ja Kotkaristiga V klass.

1941. aastal oli septembrist kuni detsembrini Tallinna linnaeapea, seejärel kuni 1944. aasta septembrini Tartu linnaeapea.

1944. aastal asus elama Rootsi, oli ka seal tegev metsanduse alal. Algul Rootsi Kuningliku Metsadevalitsuse metsahindaja, seejärel Uddevalla abimetsaülem. Viimastel aastatel enne pensionile jäämist töötas metsadevalitsuse peavalitsuses.

Pärast Tartu vallutamist 1944. aastal määrati uueks punaseks linnaeapeaks (linna töörahva nõukogu täitevkomitee esimeheks) **Joan Riismantel**, kes peagi asendati **August Prinkiga**. Seejärel oli pikemat aega selles ametis Bronislav Vörse.

Bronislav Vörse 1945–1949

Bronislav Vörse (kuni 1930-ndate aastate keskpaigani Virsa, läti keeles Virza) sündis 21. juulil 1911 Tartus.

Tema isa oli lätlane ja ema eestlane. Pärast algkooli lõpetamist 1926. aastal töötas ta peamiselt saeveskites, nahavabrikutes jm.

Ta alustas poksimisega 1928. aastal, sai Eesti 1933. aasta meistri-võistlustel raskekaalus 2. koha. Osales aastatel 1934 ja 1936 Eesti-Soome maavõistlusel.

Ta oli hiljem tööliisspordiühingu „Sõprus” poksitreener ning tegutses ka poksikohtunikuna.

Ta teenis sundaega alates märtsist 1937 kuni juulini 1938 Läti sõjaväes (sest oli Läti kodakondne). Ta töötas 1930-ndate aastate teisel poolel Tartus mitmes naha- ja vildivabrikus.

Võrse osales 21. juunil 1940 meelevaldustele inimeste kokkuajamises ning oli nende hulgas, kes 21. juunil 1940 võtsid Tartu Raekoja tornist alla Eesti lipu. Ta astus uute võimude teenistusse, liitus Rahva Omakaitsega ning osales natsionaliseerimistegevuses. Ta määrati 1941. aastal Tartu Linna Rahvasaadikute Nõukogu Täitevkomitee aseesimeheks.

Pärast NSV Liidu ja Saksamaa vahelise sõja algust 1941. aastal liitus ta hävituspataljoniga ning osales inimeste ja varade Nõukogude Liidu tagalasse (ka sunniviisilisel) saatmisel. Ta organiseeris tankitõkkeraavide rajamist Tartust lõuna pool, muuhulgas ka inimeste sunniviisilist ehitustöödele viimist.

Ta teenis sõja ajal Punaarmees laskurkorpuses roodu politrukina ja hiljem roodukomandörina, tema lõplik auaste oli kapten.

1945. aastal määrati ta Tartu TK esimeheks. Tema juhtimisel koristati Tartus sõjapurustusi, lammutati hoonevaremeid ning hiljem ka juba taastamiskõlblikke hooneid, mille taastamiseks ei leitud vahendeid. Tema juhtimisel rajati Raekoja platsile 1948. aastal purskkaev.

1940-ndate aastate lõpus alanud puhastuste käigus viidi Võrse selle koha pealt 1949. aastal üle ülikooli haldusprorektoriks. Tema korraldas 1951. aastal Tartu ülikooli ja sellest eraldatud Eesti Põllumajanduse Akadeemia varade jagamist ning pärast sõda esimese üliõpilaste ühiselamule uue hoone ehitamist (tegelikult küll sõjas kannatanud endise haiglahoone põhjalikku rekonstrueerimist) aadressil Pepleri (tol ajal Pälsoni) 23. Ta oli ka ülikooli spordiklubi juht.

Pärast Stalini surma 1953. aastal hakkasid nõuded juhtivate nõukogude töötajate parteilisele tegevusele lõdvenema ning pisut enam hakati hindama erialast pädevust. Võrse viidi ülikoolist 1955. aastal üle Tartu Üldehitustrusti juhatajaks, kus ta töötas kuni pensionile minekuni 1978. aastal. Suri 20. mail 1987 Tartus.

2.

PUNANE AASTA TARTUS 1940-1941

Tartu Raekoja ees on miiting. Veoautolt räuskab keskealine peakatteta mees. Kes ta on – pole teada. Küllap mõni äsja vabastatud poliitiline vang. Ümber auto lehvib mõni punane lipp, seisab poolringis rühmake inimesi. See on arvult üsna väike. Jääb seisma ka juhuslik mööduja, kuulab natuke pealt, läheb minema.

Herbert Normann „Tants teadmatusse”

Eesti suuruselt teise linnana oli Tartu kohalikel kommunistidel 17. juunil 1940 teostunud okupatsiooni järel toimunud libarevolutsiooni ehk tegelikkuses NSV Liidu organiseeritud riigipöörde teostamisel oluline koht.

Pihkvast teeleasunud Punaarmee väeosad olid jäänud esialgu Tartu linnaserva välilaagrisse, alles 21. juuni hommikul said nad käsu linna siseneda ja üle võtta Eesti sõjaväe asupaigad.

Punaarmee sissetung 17. juunil 1940 ja Eesti väeosade ülevõtmine

17. juunil 1940 sisenesid Punaarmee rohkearvulised üksused Eestisse. 18. juunil võttis üha kasvav okupatsioonivägi oma otsese või kaudse kontrolli alla kõik raudteejaamad, sadamad, lennuväljad, sidesõlmed, postkontorid, omavalitsusasutused ja teised riigi funktsioneerimiseks vajalikud objektid. Siitpeale ei arvestanud NSV Liidu okupatsiooniväed enam Eesti Vabariigi sõjaväeliste instantsidega ja talitasid täielikult oma tahtmise järgi.

21. juunil kolis 8. armee staap Tartusse (hiljem asus edasi Jelgavasse ja lõpuks Tallinna).⁶

Üle idapiiri tulnud Punaarmee üksused paigutati Tallinna ümbrusse ning Narva, Rakvere, Võru ja Valga piirkonda ning mitmele poole Eesti idapiirile.

Kokku sisenes Eestisse lisaks siinsetes sõjaväebaasides asunud 25 000 punaväelasele veel üle 70 000 mehe, kellele lisandus 10 000 Balti laevastiku mereväelast.⁷ Üha uued Punaarmee üksused vajasisid majutamiseks ruume. Neid oli vaja sõjaväelaste, varustuse, relvastuse, punakomandöride perekondade ja asutuste jaoks. Lennuväljade ja sõjaväebaaside käsutusse läinud suurtelt maa-aladelt tuli likvideerida seal asunud talud ja elanikud ümber asustada. Kui baaside ajastul ja 1940. aasta suvel toimusid need protsessid veel mingite piirangutega, siis pärast Eesti Vabariigi annekteerimist olid Punaarmeel tunduvalt vabamad käed oma soovide rahuldamiseks. Okupatsiooniväed haarasid endale elumaju, suvilaid, kasarmuid, ladusid, kinosid, restorane ja isegi palvemaju.

Lisaks sõjaliste ja taristuobjektide hõivamisele asusid venelased enda kätte haarama ka paremaid maju, kortereid, hotelle – ikka punakomandöride, komissaride ja nende perekondade, aga muidugi ka oma tähtsate ametiasutuste jaoks. Korteritest tõsteti kiiruga välja või sunniti lahkuma hulgaliselt Eesti ohvitsere, ametnikke ja teisigi elanikke, kes pidid endale uue peavarju leidma.

On selge, kui raske oli sellist alandust taluda sisuliselt tänavale kihutatud Eesti sõjameestel. Eesti sõjaväeüksused olid sunnitud mõne tunni jooksul oma alalistest asukohtadest välja kolima ja asuma koolimajadesse, teistesse vabadesse hoonetesse ning isegi eramajadesse. Laiali paisatud, oma varustusladudest eraldatud ja kindla keskse juhtimiseta üksused ei kujutanud endast enam ohtu Punaarmeele ja sisuliselt lakkas Eesti sõjavägi sellest hetkest toimimast normaalse riigi sõjaväena.

Kuidas aeti Tartus Valga maantee ja Kastani tänava vahelisel maaalal paiknenud Kuperjanovi pataljon välja kasarmutest Tartus, annavad ülevaate sündmuste osalised major Meinhard Niinepuu ja aspirant Alf Kubbo.

⁶ XX sajandi kroonika 1940-1960. Tallinn, 2004. Lk 10.

⁷ Ant, Jüri. Eesti 1939-1941: rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, 1999. Lk 103.

Meinhard Niinepuu:

„21. juuni keskpäeval kutsuti pataljoniülem kiiresti Tartu sõjaväeringkonna ülema juurde, kust ta saabus tagasi kl. 14.00 paiku, kaasas käsk, mille kohaselt pataljoni meeskonnal tuli lahkuda oma kasarmust 4 tunni jooksul, andes seejärel ruumid üle punaarmeele. Esialgse venelaste nõudmise kohaselt pidi pataljon ümber asuma koguni väljaspoole Tartu linna. Pika kauplemise peale nõustus kohalik vene väejuhatus pataljoni asumisega Riia tän. asuvasse 15. algkooli ruumidesse. Võimatu on sõnades edasi anda seda meeoleolu, mis tekkis, kui pataljoniülem ruumide üleandmise käsu asjaosalistele edasi andis. Käsk jäi käsuks ning kl. 15.10 asuti selle täitmisele. Kuna pataljonil mootorveokeid polnud, siis veovahenditest oli kasutada vaid 4-5 pataljoni hobust. Nõuti veovahendeid omavalitsusasutustelt, kuid tulemusteta: linna- ja maavalitsusel tuli anda venelaste käsutusse terve rida hooneid, kust tuli päästa, mis päästa andis. /.../ Juba kl. 18.30 paiku jõudis kasarmute väravate juurde vene väeosa ning nõudis sisselaskmist. Samas saabus kohale üks punaarmee kindral, kes keelas ära igasuguse varanduse äraviimise ruumidest, sest see kõik kuuluvat ruumide juurde.”⁸

Alf Kubbo oli sel päeval väeosa korrapidajaohvitseriks. Tema meenutab neid sündmusi nõnda:

„Umbes kell 15.00 siseneb Kastani tänava poolsest väravast trobikond punaväe ohvitseri. Ohvitseride seas on kindraleid kuldvinklitega ja punatärnidega varrukail. /.../ Nõukogude kindralid nõuavad väeosa kasarmuist väljakolimist! Tehakse teatavaks ka aeg: õhtu kella 19.00-ks! Seega ainult neli tundi! Kell 19:00 pikendatakse kolimisaega veel kahe tunni võrra. Siis olgu õhk eestlastest puhas! Kell 21:00 suletakse väravad lõplikult.

Kuulatakse Vene kindralite sõnu ja silmitseme oma ohvitseri. Kolonel Marguste punetab näost, käed värisevad. Kapten Lango kahvatab valgeks, huuled kuivad. Nooremad ohvitserid seisavad kaugemal poolkaares. Õppeplatsile koguneb saja mehe ümber. Sõimavad kooris venelasi, ähvardavad rusikatega. Allohvitseridest kaader surub ennast rahulikuks. Nad ei oska poisse enam aidata...

Järsku täitub õhk kiirkäsklustega. Moodustatakse toimkondi. Hobused ja vankrid tuuakse tallidest. Linna saadetakse ratturvirgatsid – väe-

⁸ Niinepuu, Meinhard. Ühe kuulsa väeosa lõpp. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas III kd. Stockholm, 1956. Lk 219-220.

Punakomandörid aastal 1940

osale uut asukohta otsima. Ruumid saame Õhtugümnaasiumi hoones Riia tänaval. Vahepeal marsivad esimesed punaväe regulaarüksused kasarmuisesse. Venelased suunatakse tapamajapoolsele väljakule, kus peagi kerkib püssipüramiidide tihe mets.

Tunnid lausa lendavad käest. Oleme higised, käed villis, jalad valutavad. Kella 19:00-ks on ainult pooled asjad ära viidud. Samal ajal selgub, et liiklemisvahendeist on puudus käes. Helistamised ja otsimised linnas jäävad tulemusteta, sest ka teised väeosad kolivad.”⁹

Nii olid Tartus asuvad Eesti väeosad kolima okupantide eest ülepeakaela koolimajadesse ja muudesse kohtadesse. Seal püsiti kuni Eesti Vabariigi annekteerimiseni ja Eesti sõjaväe lõpliku likvideerimiseni.

„Revolutsioonilised sündmused”

Samaaegselt Punaarmee väeosade sisenemisega Tartusse valmistasid kommunistid ette miitingu ja meelevalduse. Eesti politseil oli karm korraldus punaste tegemisi mitte takistada.

⁹ Kubbo, Alf. Tulises katlas. Geislingen, 1966. Lk 68-69.

21. juuni miitingut Tartu Raekoja platsil korraldasid ja juhtisid Riigivolikogu vasaksotsidest liikmed Kristjan Jalak ja Neeme Ruus, 1938. aastal amnestiaga vanglast lahtilastud kommunist Paul Keerdo, Tartu Ametiühingute sekretär Osvald Hirsch, vasakpoolsed tegelased Harald Haberman ja Viktor Hion. Kõik need tegelased esinesid ka ässitavate sõnavõttudega.

Koguneti Tähe tänaval asuva Töölistmaja juurde, sealt marsiti Raekoja platsile, kus keskpäeval algas miiting. Pärast karjumist ja kõnepidamist Raekoja platsil siirdus jõuk punalippude ja loosungitega Tähtvere parki, siis Raadi kruusaaugu juurde.

21. juuni sündmused Tartus jäid osavõtjate arvult kasinaks ja seetõttu korraldasid punased juba järgmisel päeval suurema meelevalduse. Kuna politsei sekkuda ei tohtinud, siis Punaarmee kaitse all õnnestus see plaanipäraselt. Sisuliselt vabrikud seisati ja aktivistid saatsid töölisel tänavale käsukorras tervitama Punaarmeed, kiitma suurt Stalinit ja nõudma uue valitsuse moodustamist.

Kuid üldiselt suhtus Tartu elanike enamik sündmustesse vaoshoitult ja võttis seda paratamatusena. Peagi järgnenud kõikvõimalikud miitingud ja demonstratsioonid oleksid kahtlemata näinud välja üsna kesised vähese osavõtjate arvu poolest, kuid sellega arvestades kamandati asutuste ja ettevõtete töötajad, samuti ka sõjaväelased ja politseinikud neis osalema sunniviisiliselt.

Katsed vastupanuks Tartus

Igasugused katsed korraldada rahvuslikke vastumeeleavaldusi lämmatati jõuga. Olgu siinkohal ära toodud kahe selliste meelevaldustega seotud mehe elulood – need olid Andres Raska ja Eerik Heine.

Andres Raska 1916-1942

Raska nimi ei ole kuigi tuntud, kuid tema nimega on seotud rahvusliku meelevalduse korraldamise katse Tartus 22. juunil 1940.

Raska sündis 10. aprillil 1916 Rūjienas (Ruhjas). Ta õppis 1934–1941 (lõpetas *cum laude*) Tartu ülikooli õigusteaduskonnas. Oli Eesti Üliõpilaste Seltsi esimees.

Kandis 22. juunil 1940 Tartus toimunud rahvusliku meelevalduse ajal sinimustvalget rinnalinti ja jagas neid teistele. Vahistati 26. juunil Narva-Jõesuus. Hukkus Nõukogude vangilaagris Kirovi oblastis 16. juunil 1942.

Ta oli silmapaistev sportlane: kolmikhüppes kahekordne (1937, 1938) Eesti meister ja Eesti rekordi omanik (1938), 1935–1937 teatejooksu Eesti meister.

Eerik Heine 1919–2008

Teine noormees, kes püüdis 1940. aasta suvel organiseerida vastutegevust punastele, oli Eerik Heine, kelle seiklusrikas elu andis kirjanik Arved Viirlaidile ainek mitme romaani kirjutamiseks. Eerik Heine sündis Tartus klaverivabrikant Oskar Heine pojana. Ta õppis Treffneri gümnaasiumis ja kuulus Kaitseliidu õppurkompaniisse.

Heine organiseeris juunis 1940 Tartus illegaalse okupatsioonivõimude vastase ühingu. Ta jagas 25. juunil 1940 Tartus Raekoja platsil toimunud meelevaldusel sinimustvalgeid linte. Heine vahistati 30. oktoobril Tartus süüdistatuna nõukogudevastases tegevuses ja viibis vahi all Tartu vanglas. 18. märtsist 1941 juurdlustoiming tema suhtes lõpetati ja ta saadeti 23. märtsil 1941 ümberasujana Saksamaale.

Edasi jõudis ta läbi Ostlandi pataljoni Eesti Leegioni, sealt pataljoni „Narva”. Õppis juunist 1943 kuni märtsini 1944 Bad Tölzi sõjakoolis, Seejärel võitles juba *Untersturmführer*’i auastmes Eesti Diviisi 45. rügemendi I pataljonis (oli Paul Maitla adjutant), osales Auvere ja Tartu lahingutes ning langes septembris 1944 põrutatuna venelaste kätte vangi. Järgnes palju põgenemisi, metsavennaelu, arreteerimisi ja lõpuks pääses Heine nn Adenaueri amnestiaga sakslasena 1956. aastal Lääne-Saksamaale. Edasi järgnesid suured skandaalid juba USA-s, kus Heinet süüdistati pagulaste hulgas selles, et ta on KGB agent ja saadetud Läände teatud ülesannetega, tema seiklused aga olevat puhas väljamõeldis ja osa „legendist”. Kindlasti oli aastal 2008 surnud Eerik Heine üks kõige põnevama saatusega eluga pääsenud eesti ohvitsere Teises maailmasõjas.

Kaitseliidu maleva likvideerimine ja relvade peitmine

Kaitseliidu Tartu maleva relvade äraandmise käsk saabus juba 17. juunil kell 18.30 ja see tuli teostada kahe-kolme päeva jooksul. Nagu mujalgi Eestis, põhjustas see üldist masendust ja käegalöömismeeleolusid. Relvastus ja laskemoon anti üle linnas asuva 3. suurtükiväegrupi ladudesse.¹⁰ Juba kümne päeva pärast järgnes oodatud-kardetud käsk Kaitseliit likvideerida, seekord anti aega 28. juulini.

¹⁰ Sõja ja rahu vahel. Tallinn, 2010. II osa. Lk 338.

Kuigi relvade üle peeti Kaitseliidus hoolikat arvestust, õnnestus kaitseliitlastel tulevikuvõitlusi silmas pidades vähesel määral relvi ja laskemoona ära peita. Suvesõjas võeti need kasutusele.

Mitmes Tartumaa vallas suudeti Kaitseliidu relvi peita:

Tähtvere vald – 7 püssi koos laskemoonaga

Äksi vald – 3 püssi koos laskemoonaga

Nõo vald – 10 püssi ja 5 püstolit

Rannu vald – 4 püssi

Konguta vald – 5 püssi

Laiuse vald – 10 püssi ja revolvrit

Vaimastvere vald – 15 püssi

Jõgeva vald – 10 püssi

Kursi vald – 7 püssi.

Seega üle 60 püssi, püstoli ja revolvri koos laskemoonaga.¹¹

Kogu maleva muu vara, nagu ka relvastus, anti üle Eesti sõjaväele, välja arvatud lipud, embleemid ja auhinnad, mis saadeti Tallinna sõjamuuseumi. Arhivaalid rändasid Sõjaministeeriumi arhiivi, rahasummad aga Kaitseliidu likvideerimiskomisjoni arvele. Kuna asjaajamine oli keeruline, pikendati likvideerimisega augustikuusse. Muide, alarmikavad ja salajase kirjavahetuse hävitas likvideerimiskomisjon.

Kohalikud kommunistid olid huvitatud eelkõige vastvalminud Kaitseliidu hoonest, ruumidest, mööblist, kirjutusmasinatest ja muust kraamist, mida nad ise edaspidi kasutasid.

Hiljem läkski suur osa kinnisvarast ja muudest varadest kohalikele kommunistidele, sõjapäevil aga hävitati või tassiti laiali. Esinduslik Kaitseliidumaja Riia mäel sai uueks nimeks Töölismaja ja sinna asus kompartei koos oma mitmete muude allasutuste ja -organitega. Mis puutub lattu kogutud Kaitseliidu relvastusse, siis langes see tõenäoliselt Punaarmee ja NKVD kätte ja need hakkasid relvi siis oma äränägemise kohaselt kasutama. Neid relvi oli hiljem miilitsa ja hävituspataljoni kasutuses.

Mis sai Kaitseliidu Tartu maleva viimasest pealikust kolonel Karl Soost?

¹¹ ERA R-358.1.17. Tartumaa Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade alates Kaitseliidu likvideerimisest 1940. aasta suvel kuni 1. jaanuarini 1942. aastal koos Saksa vägede ja Omakaitse poolt Tartumaa vallutamise skemaatiliste kaartidega. Lk 2.

Karl Soo

Karl Soo 1895–1941

Karl Mihkel Soo sündis 1. detsembril 1895 Urvastes Võrumaal. Lõpetas Tartu Kaubanduskooli ja astus 1915. aastal vabatahtlikuna Vene sõjaväkke. Lõpetas Peterhofi 1. lipnikekooli. Osales Esimeses maailmasõjas ja Vabadussõjas 6. jalaväepolgu ohvitserina. Ülendati 12. veebruaril 1920 kapteniks ja autasustati Vabadusristiga VR I/3.

1925. aastast Kaitseliidu Petserimaa maleva pealik, 1927. aastast Petseri Kaitsevääringkonna ülem.

15. märtsil 1934 määrati Kaitseliidu Lääne maleva pealikuks, millisel ametikohal teenis kuni 1939. aasta lõpuni.

Õppis Kõrgemas Sõjakoolis aastail 1936 kuni 1938 juhtimise ja staabiteenistuse erialal. 24. veebruaril 1936 ülendati kolonelleitnandiks.

1939. aasta lõpus viidi ta üle Kaitseliidu Tartu maleva pealikuks.

Pärast Eesti okupeerimist 1940. aastal arreteeriti juba 26. juunil, viidi Venemaale ja hukati 2. veebruaril 1941 Leningradi vanglas.

Karl Sood autasustati Vabadusristi I liigi 3. järguga, Kotkaristi III klassi teenetemärgiga ja Kaitseliidu Valgeristi III klassiga.

Linnavõimu ülevõtmine

Kiiruga korraldatud Riigivolikogu libavalimistel 1940. aasta suvel kandideerisid Tartu linnas punase nn Eesti Töötava Rahva Liidu poolt Mihkel Jürna ja Aleksander Tõnisson (kommunist, mitte kindral). Opositsioon esitas neile vastukandidaadid Jaan Vainu ja Aleksander Keremi, aga punased kõrvaldasid nad enne valimisi. Tartus käis ametlikel andmetel valimas 40 481 hääleõiguslikust kodanikust vaid 32 498 (80%), neist hääletas ETRL-i poolt 31 191 (77%).¹²

¹² Uuet, Liivi; Kaup, Erich. Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat. Dokumentide kogumik Eesti okupeerimisest 1940. aastal. Tallinn, 2011. Lk 367.

Uus kommunistlik võim Tartus kehtestati astmeliselt. Kuni 30. juulini 1940 oli linnapeaks Robert Sinka, ta lasti ametist lahti ning määrati uueks linnapeaks Kristjan Jalak. Hiljem linnapea amet kaotati ja see asendati sovetliku linna tööraha saadikute nõukogu täitevkomitee esimehe ametipostiga.

Kuid juhtivaks jõuks Tartus oli kindlasti järgmine „troika”: EK(b)P kohalik ninamees venemaaestlane Evald Avald ja uus punane „linnapea” Kristjan Jalak, samuti Tartu maakonna täitevkomitee esimees Priidu Tänav. Hoopis vähe mainitakse punaste mälestustes formaalselt kõige tähtsamat meest EK(b)P Tartumaa 1. sekretäri Ilmar Kruusi, kes oleval olnud vaikne mees. Andis allkirju ja kadus Tartust juba 3. või 4. juulil 1941. Ta suri 1942.aasta sügisel Tšeljabiniskis tuberkuloosi ja on jäänud üheks mahavaikitud tegelaseks ajaloos.

Tänav kohta on arvatud, et ta oli ebakindel ja nõrk juht, seevastu oli aga Avald kõva käega tüüp, kes ähvardanud sõja ajal pidevalt kõiki kohese mahalaskmisega. Jalakat on peetud üsna mõistlikuks meheks, kes fanaatiliste punaste kõrval tundus olevat mõõdukas.

Arreteerimised ja küüditamised

Kuidas võeti üle korrakaitsestruktuure? Esimestel okupatsioonipäevadel jäeti politseinikud rahule, kuid alustati juhtkonna väljavahetamisega.

Juuli algul asuti looma „punast kaitseliitu” ehk nn Rahva Omakaitset. Hiljem on kirjutatud, et sellesse astusid igasugused pätid ja allakäinud isikud, kes varustati Kaitseliidult äravõetud relvade, laske-
moona ja muu varustusega. Organisatsioon oli vajalik uue võimu vastaste hirmutamiseks ja terroriseerimiseks, selle kohalikuks ninameheks (Tartu–Valga piirkond) sai Elmar Millert, hiljem laskurkorpuse ohvitser ja tähtis parteitegelane.

Pärast Eesti lõplikku annekteerimist vallandati kogu politsei senine koosseis ja likvideeriti ka Rahva Omakaitse. Nende asemele moodustati Töolis-Talupoegade Miilits, kuhu võeti tööle endisi rahvaomakaitselasi ja samuti muid „õige päritoluga” isikuid.

Võib veel lisada, et kuigi miilitsad ja nende ninamehed olid „õige päritoluga ja ustavad”, kaasnes sellega puudulik haridus ja sageli olid nad peaaegu kirjaoskamatud.

Tartu–Valga
politseiprefekt
Viktor Roovere

Tartu–Valga politseiprefekt Viktor Roovere tagandati ametist 10. juulil, Tartu poliitilise politsei komissar Albert Ojasoon 15. juulil 1940, ülejäänud politseiametnikud vallandati eri aegadel juulis-augustis.¹³ Ojasoon vahistati oktoobris 1940 ja hukkus märtsis 1942 Siberis.

Roovere oli nutikas mees, ta asus end varjama ja pääses ainsana kõigist Eesti politseiprefektidest eluga – tema ametivennad arreteriti ja viidi Siberisse.

Arreterimised Tartus algasid juba mõni päev pärast okupatsioonivägede saabumist Eestisse. NKVD organid alustasid arreterimisi varem koostatud nimekirjade alusel, vaatamata sellele, et formaalselt tegutseti veel iseseisva riigi territooriumil.

Ühena esimestest 26. juunil võeti kinni Kaitseliidu Tartu maleva pealik kolonel Karl Soo. Arreterimised kestsid praktiliselt kuni viimaste päevadeni enne Tartu ülestõusu algust 10. juulil 1941. Ülejõe linnaosas kestsid need kuni 25. juulini.

Uuele okupatsioonivõimule olid „rahvavaenlased” esmajoones kohalikud Kaitseliidu juhtivad tegelased, politseiametnikud, vabariigiaegne omavalitsusasutuste juhtkond, seltskonnategelased, jõukamad ettevõtjad ja taluperemehed – kusjuures raskendavaks asjaoluks loeti nende juures osavõttu Vabadussõjalaste liikumisest või Isamaaliidu tegevusest.

1941. aasta suveks oli avaliku elu tegelastest juba olulisem ja kommunistide arvates hädaohtlikum osa arreterimistega kõrvaldatud. Kõige prominentsem oli muidugi Jaan Tõnisson, kes arreteriti Tartus 12. detsembril 1940 ja lasti (suure tõenäosusega) maha 3. juulil 1941 Tallinnas Patarei vanglas.

Arreteritutest jäid ellu vaid vähesed.

Neid inimesi oli tõesti vähe, kes suutsid end edukalt varjata tänu elukoha muutmisele (või kavalamad ka nimevahetusele). Näiteks endised linnapead Karl Luik ja Robert Sinka, samuti advokaat Oskar Rütli.

Tartu elanikkonna kaotused perioodil 1940-1941

olid Omakaitse 1942. aastal avaldatud andmeil järgmised:

Arreterituid	464
Teadmata kadunuid	146

¹³ Estonia 1940-1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, 2006. Lk 125.

Mõrvatuid	70
Küüditatuid ja sunniviisiliselt evakueerituid	584
Mobiliseerituid ja tegevvaes	481
Kutsealuseid viidud Venemaale	286
Ametikohustuste täitmisel ära viidud	92
Kokku	2123 ¹⁴

Sellele tuleks lisada ka need tartlased, kes said surma sõjategevuses 1941. aastal (tulistamistes ja pommitamistes) – neid võis olla 100 kuni 200, nimepidi on teada 145.

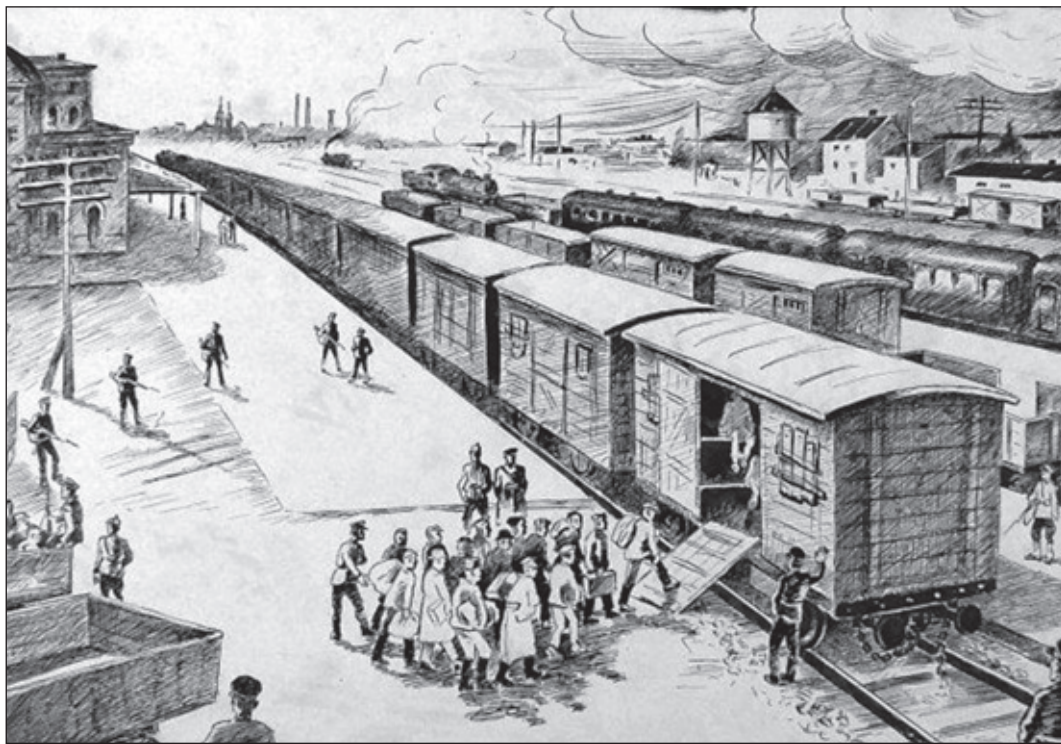
Mobilisatsioon Punaarmeesse oli kogu Tartumaal tagasihoidlik ja seda õnnestus läbi viia peamiselt maakonna põhjaosas. Kokku saadi mehi 1801 ehk 2,2% meestest (kogu Eesti keskmine oli 6,3%).

19-aastane August Kondoja elas Kambja vallas Kavandu külas. 2. juulil 1941 saabub mobilisatsioonikäsk – olla 3. juuli hommikul kell 6 Tartus Näituseväljakul. Peagi pandi noormehed rongi ja teekond läks üle Pihkva Venemaale. Oma sekeldusi Tartus ja rongis kirjeldab Kondoja (koos oma küla sõbrameestega) ise niimoodi:

„Meist koostati nimekirju, rivistati üles, lasti rivitult, võeti jälle rivi vii. Nii kestis see molutamine terve päeva. Kuigi laiali või aiast välja minna ei lubatud, käisid paljud poisid siiski linnas. Ka meie neljakesi käisime Ruudi sugulaste pool ja poodides, ostsime saia, suitsvorsti ja paberosse. Suitsetajad meist keegi polnud, aga arvasime, et sõjaväes läheb suitsu tarvis. Mäletan, et mina ostsin paberosse „Karavan” ja „Maret”. Oli kuulda, et mõni ka päriselt jalga laskis. Meil seda plaani polnud, otsustasime vaadata, mis edasi saab. Räägiti ka, et linnast välja minna ei saa, postid olevat väljas. Kas see tõepoolest nii oli, seda ma ei tea.

Soe ja kuiv suveöö lageda taeva all möödus kiiresti. Pole meeles, kas meile riigi poolt süüa anti või mitte, ilmselt ei antud. Aga selle järele polnud kellelgi vajadust. 4. juuli hommikul kella üheksa paiku rivistati meid üles ja viidi raudteejaama. Seal kästi koos pampudega minna looma- või kaubavagunitesse. Need olid kohandatud inimeste veoks, narid sees. Meid oli saatma tulnud palju Tartu linna inimesi, enamik neist vaikus, mõned nutsid, mõned kutsusid peatselt tagasi. Kutsealused olid aga väliselt muretud, vaguneist kuuldus laulu ja pillimängu.

¹⁴ Andmed muutusid pidevalt täpsustamise käigus. Tabelis olevad arvud pärinevad Tartumaa Omakaitse aruandest, ajalehest Postimees ja kogumikust Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas IV kd. Lk 179.

Küüditamine

Meie, Kavandu ja Kammeri küla poisid, sattusime ühte vagunisse Tartu linna poistega, nende hulgas oli äärmiselt lõbusaid selle, kes aina lõõpisid. Kui ešelon liikuma hakkas, ütles Ruudi naerdes: „Ah, läheme ja vaatame natuke ilma.” Ešelon liikus Tartust välja Pihkva suunas. Kusa-gil Rebase ja Kuuste jaama kandis vedur puhkis ja ähkis, rong liikus väga aeglaselt. Siin otsustas veel osa kutsealuseid, et on viimane aeg jalga lasta, hüppas liikuvast rongist välja ja kadus metsa. Kavastu ja Kammeri poisid seda süiski ei teinud, kuigi eeskuju ahvatles ja kodugi oli siit kiviga visata...”¹⁵

August Kondoja käis läbi tööpataljonide ja korpuse ning pääses sõjast eluga. Hiljem organiseeris ta aktiivselt endiste tööpataljonlaste tegevust Eestis. Kondoja lahkus meie hulgast 2020. aastal 98-aastaselt. Kuid tema kolm sõpra omakülameest, kellega sõtta mindi (Rudolf Zeiger, Edgar Aadusoo, Heinrich Hango) hukkusid kas tööpataljonis või jäid teadmata kadunuks...

¹⁵ Usai, Urmas. Eestlased tööpataljonides. I osa. Tallinn, 1993. Lk 60-61.

Punaste tegevusest Tartus

Pärast Eesti annekteerimist augustis 1940 asusid uued võimumedhed natsionaliseerima. Omanikelt võeti ära elumaju, kortereid, kauplusi, ärisid, ettevõtteid ja mitmesugust muud vara. Pidevalt sadas uutest võimuorganitest uusi ja sageli veidraid käske ja korraldusi, perioodiliselt toimusid koosolekud, algatused, miitingud ja demonstratsioonid uute punaste pühade puhul, kus tuli tassida Stalini pilte, punalippe ja punaloosungeid.

Esimese punase aasta kokkuvõttes võib öelda, et okupatsioonivõimude tegevusest võimuhaaramisel ja -jagamisel jäid Eesti Vabariigile ustavad eestlased eemale, eelistades vähetähtsaid ametikohti või siirdusid isegi lausa lihttöölisena linnast välja.

Uued võimumedhed olid reeglina kommunistliku partei EK(b)P liikmete hulgast, kes pidid olema kindlasti „kodanlikes vanglates” istunud. Kuid selliseid mehi oli vähe, seetõttu moodustasid suurema osa vasakpoolse maailmavaatega isikud, kes olid iseseisvuse ajal olnud riigivõimule lojaalsed ja tegutsenud erinevates töölisorganisatsioonides. Ja viimaseks kihiks olid kas liigse alkoholitarbimise tõttu või muudel põhjustel allakäinud tegelased, kes arvasid saabunud segastel aegadel olevat hea võimaluse jõuda tähtsatele ametikohtadele, pääseda ligi suurtele rahadele ja elada laia elu.

Teine vahepala

Tartu väeosad

Tartus oli Teise maailmasõja ajal hulgaliselt kõige erinevamaid väeosi. Jätame siinkohal kõrvale vallutajate Punaarmee ja Wehrmachi omad ning vaatleme eestlaste omi. Need jagunesid Eesti Vabariigi sõjaväe, hiljem aga Saksamaa ja NSV Liidu relvajõudude vahel.

Ratsariügement

See rügement (algselt Ratsapolk) oli moodustatud 20. novembril 1918 ja etendas olulist rolli Vabadussõjas. Sõja lõpu järel paiknes Tartus Puiestee tänava sõjaväelinnakus (Lembitu kasarmud), kuhu pärast Teist maailmasõda seadis end sisse NSV Liidu kaugpommituslennuväe ja transpordilennuväe polk.

Aastatel 1935–1939 oli rügemendiülemaks kolonelleitnant Jaan Kurvits, 1939–1940 kolonelleitnant Martin-Friedrich Bergmann ja viimane 1940. aasta suvel major Feliks Jänes.

Rügemendi rahuaegsesse koosseisu kuulus alates 1930. aastast staap, kolm ratsaeskadroni, suusk-jalgrattureskadron, kuulipildur- eskadron, tehnikakomando, töökomando ja ambulants, kokku 771 meest, 362 ratsa- ja 101 veohobust.

Sõjaaegsesse koosseisu kuulus kokku 1343 meest ja 1143 hobust.

Ratsarügemendi
mehed Tartus

2. jalaväe üksikpataljon

Vabadussõjas sõdis 2. jalaväepolk, mis pärast Vabadussõja lõppu paiknes Tartus.

1921. aastal allutati polgule demobiliseerimise tulemusel Kuperjanovi partisanide pataljoni vähendatud isikkoosseisuga pataljon.

1922. aastal viidi Eesti sõjaväes läbi sõjaväeliste auastmete ja terminite ümbernimetamine Venemaa keisririigi aegsetelt auastmetelt ja terminitelt euroopalikele sõjalistele terminitele ning kehtestati euroopalikud auastmenimetused ja väeüksuste nimetused, 24. novembril 1922. aastal võeti kasutusele termin „rügement” senise „polgu” asemel, „kompanii” senise „roodu” asemel jne. 24. novembril 1922 nimetati 2. jalaväepolk ümber 2. jalaväerügemendiks.

Eesti Rahvaväes 1928. aasta sõjaväereformiga loodi seniste isikkoosseisuga komplekteeritud rügementide asemel üksikud jalaväepataljonid, mida sõja alguse korral oleks täiendatud mobiliseeritavatega ning moodustatud samade numbritega jalaväerügemendid. 1928. aastal viidi Kuperjanovi partisanide pataljon 2. jalaväerügemendi alluvusest välja

ja rügement reorganiseeriti 2. üksikuks jalaväepataljoniks asukohaga Tartus.

1940. aastal pärast Eesti annekteerimist ja okupeerimist liideti 2. üksiku jalaväepataljoni isikkoosseis Territoriaalkorpuse 232. laskurpolgu koosseisu. Väeosa asukohaks sai Elva.

Kuperjanovi üksik-jalaväepataljon

Pärast Vabadussõja lõppu paigutati sõjapäevil eliitväeosa kuulsuse omandanud Kuperjanovi partisanide polk pärast demobiliseerimist üksik-jalaväepataljonina Tartusse ja jäi 2. diviisi alluvusse.

Pataljoni ülemad olid: 1938-1939 kolonelleitnant Eduard-Ervin Liibus ja alates 1. detsembrist 1939 kolonelleitnant Eduard Marguste.

1940. aasta suvel pärast okupatsiooni tabas pataljoni teiste Eesti väeosade saatus: pataljon saadeti laiali, väeosa varad viidi Venemaale. Pataljoni tegevuse lõpuks võib pidada 21. juunit 1940, mil koliti kasarmutest välja Õhtugümnaasiumi ruumidesse Tartus Riia tänaval. Umbes poolteist kuud hiljem transportiti pataljon Tartust Otepää rajooni.

2. Lennuväedivisjon

Väeosa kandis kuni 13. maini 1939 nimetust Üksik Lennuväedivisjon nr. 2 ja oli aastatel 1930–1940 eksisteerinud Õhukaitse koosseisu kuulunud Tartus paiknenud 2. diviisi operatiivalluvuses Eesti lennுவäeosa.

21. mail 1939 jõustunud koosseisu järgi kuulusid divisjoni koosseisu staap, kaks salka, tehnika-, majandus-, sanitaarjaoskond ja divisjoni komando, kokku 103 meest. Salkades oli ette nähtud neli kuni seitse ohvitseri (ülem, lendurid, lendurvaatlejad), kümme-üksteist kaadri-allohvitseri ja kolm-neli lennukit.

1939. aastal Õhukaitse koosseisude järjekordse ümberkorraldamise käigus kaotati kõigi lennுவäedivisjonide nimetustest *üksik* ning nii

hakkas ka Tartus asunud üksus kandma nimetust 2. Lennuväedivisjon.

1940. aastal pärast Eesti okupeerimist paigutati divisjon Tartust ümber Jõgevale ja see moodustas Jõgeva Garnisoni. Garnisoni ülem oli divisjoni ülem major Evald Döring, ajutised ülemad tema lähetusel või puhkusel oleku ajal major August Kitsapea ja major Alfred Patska.

Divisjon likvideeriti 1940. aasta sügisel pärast Eesti Vabariigi annekteerimist.

Ülemad: 1931–1939 Juhan Karl Fischer ja 1939–1940 Evald Döring.

Lennukid aastatel 1939–1940: PON-1a, Letov Š-228E ja Henschel Hs 126.

Tartus paiknes veel 3. ja 4. suurtükiväegrupp ning 3. tankitörjekompanii.

Tartus oli eesti sõjaväelasi tegelikult kohal¹⁶:

	1. september 1939	1. juuli 1940
Ratsarügement	648	844
Kuperjanovi partisanide pataljon	75	248
2. üksik jalaväepataljon	68	291
3. tankitörjekompanii	54	x
3. suurtükiväegrupp	323	344
4. suurtükiväegrupp	211	257
2. lennuväedivisjon	73	90
Kokku	1452	2074

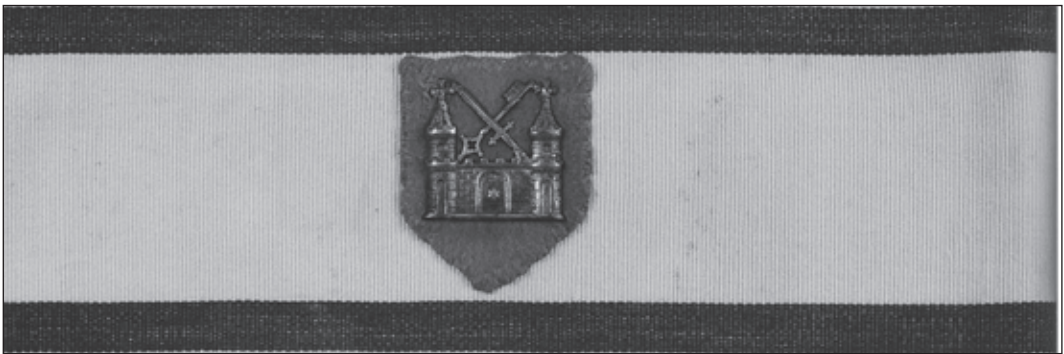
Kaitseliidu Tartu malev

¹⁶ Sõja ja rahu vahel I kd. Lk 442–443, 453.

Kaitseliidu rivistus

Õppurmalevkonna käiselint

Tartu malevat juhtis 1939-1940 kolonelleitnant Karl Soo.

Malev koosnes kuuest malevkonnast: Vabadusristi Vendade malevkond, Tartu malevkonnad II – IV, Õppurmalevkond, Sisevete malevkond.

Lisaks veel raskekuulipilduja pataljon, sidekompanii, gaasikaitse pataljon, suurtükiväedivisjon, raudteekompanii, ratsaeskadron, moto-riseeritud kompanii ja orkester.

1938. aastal oli Tartu malevas 2972 kaitseliitlast (maakonnas 5414), 1394 naiskodukaitsjat, 805 noorkotkast ja 652 kodutütart.¹⁷

Punarmee eesti 22. territoriaallaskurkorpuse väeosad aastail 1940-1941

Pärast Eesti annekteerimist asuti Eesti sõjaväest moodustama Punaarmee koosseisus olevat rahvuslikku väekoondist – 22. territoriaallaskurkorpust.

Korpus koosnes kahest laskurdiviisist, millest 182. diviis (kandis mitteametlikku nime Lõunadiviis) paiknes Lõuna-Eestis. Staap ja mõned üksused asusid Tartus, ülejäänud olid aga laiali Elvas, Võrus ja Petseris.

9. sidepataljon (komandör major Villem Jakobson) paiknes Tartu linnas, linna serval Ülenurmes oli aga 108. luurepataljon (komandör major Feliks Jänes).

Tartu hävituspataljon

22. Tartu hävituspataljoni moodustamist alustati juba 22. juunil 1941. Komandör oli pataljonikomissari auastmes (vanemleitnant) I. Zagarev, komissariks aga politruk J. Jeršov.¹⁸ Esialgu oli selles 250–300 meest, 10. juulil 470, hiljem koguni 925.¹⁹

Seda pataljoni on ka nimetatud Tartu maakonna 1. hävituspataljoni, kuna 4. juulil formeeriti Mustvees veel üks, mis sai nimeks Tartu maakonna 2. hävituspataljon.

Kokku oli seal erinevatel andmetel 200 kuni 400 meest, tuumiku moodustasid kommunistid, komsomolipoisid ja muu punane aktiiv. Pataljonil puudus vormiriietus, kanti punaseid käesidemeid vene tähtedega ИБ (*istrebitelnõi bataljon*). Hävituspataljonlased olid küllaltki hästi varustatud transpordivahenditega (bussid, veoautod, mootorrattad), relvastuses olid vintpüssid, kuulipildujad ja käsigranaadid.

Komandörkoosseisu moodustasid NKVD piirivalve ohvitserid, kes ei osanud eesti keelt. Enamik hävituspataljonlasi ei osanud jälle vene keelt – seega oli suhtlemine raskendatud.

¹⁷ Sõja ja rahu vahel II osa. Tallinn, 2010. Lk 685-686.

¹⁸ Estonia, lk 488.

¹⁹ Sortside saladused III. Tartu punased kutsetööl (koostaja Mart Arold). Tartu, 1994. Lk 21.

Hävituspataljonlased tegutsesid juuni lõpus ja juuli algul Tartumaal metsavendade vastu. Osa neist oli ka Ülejõe linnaosas rindejoonel Tartu ülestõusu ajal. Hiljem pagesid nad Narva poole. Pataljon likvideeriti augustis 1941.

Tartu linna partisanide pataljon

Väeosa moodustati Tartu ülestõusu ajal 10.–12. juulil 1941 tartlastest vabatahtlikest ja Lõuna-Eestist linna saabunud metsavendadest. Pataljonis oli ca 1000 meest ja selle ülem oli kapten Karl Talpak. Väeosa oli positsioonidel Emajõe lõunakaldal Tartu linna piires ja takistas teisel pool jõge paiknevatel Punaarmee üksustel jõge ületada. 25. juulil venelased taganesid.

Pataljoni saatsid laiali Saksa võimud 31. juulil 1941. Relvad tuli ära anda. Mehed kas astusid Omakaitseesse, läksid koju või ühinesid peatselt moodustatava 181. julgestusgrupiga.

181. julgestusgrupp

181. Eesti julgestusgrupp (*Estnische Sicherungsgruppe 181* ehk *Estnische Sicherungs Abteilung 181*) oli Wehrmachi alluvuses olev eestlastest komplekteeritud julgestusüksus rinde tagalas.

Üksuse arvukombinatsiooni kaks esimest numbrit viitasid väegrupi „Nord” 18. armeele, mille juurde üksus oli moodustatud, viimane aga järjekorranumbrile. Üksust nimetati rahvapäraselt 1941. aastal ka Esimeseks Eesti Rahvuspataljoniks.

181. Eesti julgestusgrupp oli pataljoni suurune sõjaväeüksus (esialgu 700 meest), mis formeeriti 1941. aasta augustis Tartus, väeosa moodustamiseks kuulutatud teadaande peale tuli kogunemispunkti Tartu Näituseväljakule üle 2000 vabatahtlikku. Esimeseks ülemaks sai major August Vask.

Julgestusgruppe kutsuti ka julgestuspataljonideks. Julgestusgrupis kanti Saksa Wehrmachi vormi ja kehtisid Saksa sõjaväe auastmed, kuid esialgu puudusid pagunid. Ameti tunnusteks olid kraenurkades kantavad eraldusmärgid ja relvastuseks olid Punaarmeelt saadud vintpüssid-kuulipildujad.

Normaalkooseisu saavutamisel (657 meest) koosnes julgestuspataljon neljast sadakonnast, igaühes 150 meest. Igas sadakonnas oli peale jalaväerühmade veel üks raskekuulipildujarühm, hobu- ja motoveokite

voor ning sadakonna staabirühm. Pataljoni staabis oli 57 meest. Pataljoni astus 21 ohvitseri (kaasa arvatud reservlipnikud).

1941. aasta septembrist alates paiknes julgestusgrupp Ingeri- ja Novgorodimaal, kus tegeles rinde tagalas raudtee ja ladude valvega, samuti partisanidevastase võitlusega. 1941.-1942. aasta talvel osaleti ka rindevõitlustes.

1. mail 1942. aastal kuulus julgestusgrupi koosseisu 18 ohvitseri, 65 allohvitseri ja 482 meest, lisaks Saksa sideohvitser, kolm sakslasest allohvitseri ja seitse sakslasest reameest. Üksus oli allutatud I korpussele ning asus alates 1942. aasta jaanuarist saadik Tigoda ruumis rindel. Julgestusgrupist oli 300 meest rindel ja 250 meest kas haavatud või puhkusel.

1942. aasta oktoobrist muutus pataljon tagalateenistusüksusest rindeüksuseks. 23. oktoobril 1942 lõppes julgestusgruppide vabatahtlike aastane teenistusleping ning umbes pooltest Saksa sõjaväe teenistusse jäänud julgestusgruppide vabatahtlikest moodustati kolm idapataljoni.

2. Eesti Piirikaitserügement

2. piirikaitserügement (*Estnisches Grenzschutzregiment 2*) oli 1944. aastal Eestis mobiliseeritud eesti meestest moodustatud väeosa Saksa sõjaväes. Formeeriti 7. veebruaril 1944.

Rügemendi ülemad olid esialgu kapten Meinhard Niinepuu (1944. aasta veebruar), seejärel kolonelleitnant Juhan Vermet (veebruar – september 1944).

Rügemendi koosseisus oli kolm jalaväepataljoni, staabikompanii ja suurtükipatarei.

Piirikaitserügemendi staap ja I pataljon formeeriti Tartus, pataljoni ülemaks määrati kapten Meinhard Niinepuu, endine Tartumaa Omakaitse maleva 1. pataljoni ülem.

II pataljon formeeriti Võrus ja Petseris, III pataljon Valgas ja Antslas. Rügemendi patarei formeeriti Jõgeval.

Rügemendi lahinguline väljaõpe oli Kurtna laagris Virumaal.

1. juulil 1944 oli rügemendis 56 ohvitseri, 6 ametnikku, 358 allohvitseri ja 1794 alamväelast.

1944. aasta kevadel oli rügement Peipsi rannakaitset Varnja–Praaga piirkonnas, hiljem aga Narva rindel 300. eriülesannetega jalaväediviisi koosseisus.

Tartu Õhutõrjeüksus 1944. aastal

1944. aastal tegutses Tartus ka üks eestlastest koosnev õhutõrjeüksus, mis ei olnud Luftwaffe koosseisus. Kuna tegemist on käesoleva raamatu temaatikasse kuuluva nähtusega, siis erandkorras vaatame ka selle tegevust.

Üksus loodi ja allus täielikult Saksa 207. julgestusdiviisile, mida juhatas eestisõbralik jalaväekindral Hoffmann, kelle peastaap asus Koosa koolimajas. Kindrali enese korter aga oli Tartus Laial tänaval asuvas moodsas telefonivõrgu majas.

Pärast 27. jaanuaril 1943. aastal sooritatud vene õhurünnakut Tartule, mille tulemusena hävines Laial tänaval rida hooneid, kaasa arvatud Botaanikaia ülikooli auditoorium-triiphone, kus sai surma professor Theodor Lippmaa, otsustas kindral Hoffmann anda linnale julgeolekutunnet mõnede õhutõrjesuurtükkide paigutamise otsuse linna südamesse. Seda põhjusel, et Tartu lennuväli oli kaitstud mitme Saksa raskeõhutõrje patareiga, mis hoolitsesid põhiliselt selle militaarrajatise ohutuse eest. Selleks pöördus kindral Tartu Omakaitse Maleva ülema kolonelleitnant Hugo Jaanson poole, et viimane korraldaks Omakaitse liikmetest vabatahtlike värbamise 20 mm kaliibriliste õhutõrjesuurtükkide meeskonna moodustamiseks ja nende väljaõpetamiseks.

20. veebruaril 1943 alustas 30-meheline grupp suurtükkide väljaõpet Võru tänaval asuvas Ratniku masinatöökoja hoovis. Väljaõpet teostas sakslasest lennuväe veltveebel Schneider ja tõlgina tegutses Eesti suurtükiväe leitnant Erich Elken, kes oli ühtlasi selle eesti üksuse otsene ülem koos oma abi nooremleitnant Hans Tenteriga. Samal ajal paigutasid sakslased neli õhutõrjesuurtükki positsioonidele elamute ja hoonete varemete katustele, selleks ehitati vastavad suurtükkide alused ja meeskonnale majutusruumid.

Esimene suurtükk sai asukohaks telefonivõrgu maja Laia ja Rüütli tänava nurgal, teine tööstuskooli varemed Kalda ja Vene tänava nurgal, kolmas maja Vabaduspuiestee ja Laia tänava nurgal ja neljas varemed Vene ja Kalda tänava nurgal Vabadussilla poolset otsal.²⁰

Märtsikuu keskel asus väljaõpetatud õhutõrjemeeskond oma ülesandeid täitma. Iga suurtükimeeskond oli 8-liikmeline, neist üks ülem, teine abi, siis veel sihtur, märgiarvestaja, magasinihoidja, toruvahetaja,

²⁰ Jürima, Ülo. Tartu õhutõrje. - Eesti vabadusvõitlejad II maailmasõjas. Toronto, 1987. Lk 550.

laskemoona ulataja ja kaugusearvestaja, suurtükkide ülemateks olid väljaõppe kaasa teinud endised Eesti sõjaväe suurtükiväe seersandid ja abideks kapralid. Ülejäänud olid noored üliõpilased ja gümnaasiumi lõpuklasside õpilased, kes soovisid oma sõjaväeteenistust mööda saata tagalas. Suurtükkide ülematena tegutsesid Helmerand, Karindosk, Volter ja Väljaots.

2. aprillil loeti senised vabatahtlikud kasarmeerituiks alluvusega Tartu Omakaitse Malevale, kelle nimekirjas, toitlustamisel ja palgalehel nad seisid. Lisaks põhikoosseisule õpetati suurtükkide juures välja ka tagavaramehi selleks, et võimaldada kasarmeeritud meeskonnale puhkust. Samuti seetõttu, et suurtükid oleksid alati täiskooseisuliselt mehitatud võimaliku õhurünnaku vastuvõtmiseks.

Kergeid 20 mm õhutõrjesuurtükke kasutasid sakslased sõjas peamiselt madallennul ründavate vaenlase lennukite hävitamiseks. Laskemoon oli segamini soomust läbistavate ja kilde põhjustavate laenguatega. Neid kergeid suurtükke kasutati nende hea manööverdamisvõime tõttu ka maastikul vaenlase jalaväe ründamisel või kaitsetegevuses. Suvel tehti kindral Hoffmannile suurtükkide käsitlemise ja tulistamise demonstratsioon Tähtvere polügoonil, õigemini karjamaal, mida kasutati selleks otstarbeks. Kindral jäi tulemustega rahule.

Ligi 11-kuulisel Tartus olekul kehtis tulistamisluba vaenlase rünnaku puhul. Meeskonna igapäevane tegevus seisnes õhuvaatluses. Positiivne tuli olla kaks tundi korraga ja valve oli ööpäevane.

Päeval treeniti pidevalt meeskonda lendavate Saksa lennukite märgiloidmiseks, kuni need jõudsid laskeulatusest välja. Treeninguks kasutati vastavat kauguse mõõtmise aparatuuri.

Jaanuari lõpul 1944 murdsid venelased läbi Leningradi rindel ja veebruari algul lähenes vaenlane Eesti piirile. Üks venelaste väeosa tungis üle Peipsi Piirissaare kohal Meerapallu ja samal ajal oli oodata ületulekut Mehikoorma kitsuselt. Kogu seda piirkonda kaitsesid nõrgalt nii sakslased kui ka Omakaitse. Üldmobilisatsioon Eestis oli alles käimas ja seepärast puudusid jõud vaenlase tagasilöömiseks.

207. julgestusdiviisi staabi korraldusel võeti 7. veebruari hilisõhtul paari tunni jooksul suurtükid „tornidest” maha ja osal meeskonnast algas veoautodel koos suurtükkidega sõit Aravule Mehikoorma tagalasse, kus seisid sakslaste kahurid positsioonidel. Õhutõrje ülesandeks oli olla valmis võimaliku venelaste läbimurde hävitamiseks kas Meerapalus või üle Mehikoorma.

Teel Aravule möödusid õhutõrje veokitest Eesti Diviisi 45. rügemendi üksused, mis olid toodud Neveli rindelõigust kodumaale ja suunati nüüd kiires korras Meerapallu sissetunginud venelasi ümber haarama ja neid hävitama.

Aravule saabus Tartu Õhutõrje 20-mehelises koosseisus. Leitnant Elken koos kümne mehega olid välja lülitatud transpordist ja puuduv osa asendatud äsja mobiliseeritud meestega, kes varem olid teeninud Eesti sõjaväes suurtükiväelastena. Neil algas kohe väljaõpe moodsate õhutõrjesuurtükkidega. Tartu Õhutõrjeüksus allutati kohaliku Saksa suurtükipatarei ülemale, kellega meie veltveebel Helmerand pidas ühendust.

Kümnendal Aravul oleku päeval algas meeskonna ja suurtükkide tagasisõit uude asukohta, milleks kujunes 207. diviisi staap Koosa teeristil. Suurtükid paigutati nelja talu õuedele võimaliku õhurünnaku vastu. Kuid nii imelik kui see ka ei ole, kehtis tulistamiskeeld, kuigi suurtükkide juures jätkati treeningut ja pidevat valveteenistust.

Koosal olles võidi mitmel korral näha, kuidas Saksa hävituslennukid ajasid taga Peipsi poolt tulnud Vene luurelennukit ja tulemuks oli alati venelase allatulistamine. Jäi vaid must suitsupilv. Aga 7. aprilli õhtupoolikul umbes kella kolme ajal tuli madallennul Tartu suunast üksik kahemootoriline Vene pommilennuk ja vallandas üksteise järel paarisaja meetrise vahemaaga neli aegsütikuga pommi. Pommid langesid piki Koosa–Varnja teed põllule ja ei tabanud ei 207. diviisi staapi ega ka postkontori maja. Nähtavasti Vene lendur märkas ettenähtud eesmärki oma madallennul liiga hilja ja vallandas pommilaadungi nii valesti et staap pääses. Pommide lõhkekraatrid külmunud maas olid nii laiad ja sügavad, et sinna võis mahutada väikese saunahüti. Õhutõrjele anti veel samal päeval tulistamisluba. Kuid peastaap polnud enam kindel oma asukoha julgeolekus ja 11. aprillil võeti eestlastest meeskonnalt suurtükid ning staap sõitis Koosalt uude varjatud asukohta.²¹

Sellega oli Tartu Õhutõrje eksistents ka lõppenud. Lahingutules ristimata ja suurtükkideta jäänud Tartu–Aravu–Koosa õhutõrjemeeskond paigutati mõni päev hiljem autodele ja sõit läks Tartusse. Teatati, et meeskond on allutatud suurtükiväe rügemendile „Lääs”, mille formeerimine olevat käsil, kuid nimetatud väeosa loomisest ei tulnud midagi välja

²¹ Jürima, lk 552.

Tartu Omakaitse rivistus

ja 30. aprillil algas autotransport Põltsamaale Piirikaitse Tagavara-rügementi. Seal hajutati endine õhutõrje meeskond lõplikult.

Käesolev kirjeldus iseloomustab ühtlasi segadust Saksa sõjaväeliste korraldustes, alluvuses, käskudes ja keeldudes ning lõpuks käegalõomist kõigele, nii et Tartu õhutõrjest ei olnud kellelgi kasu – ei Tartu linnal ega ka 207. julgestusdiviisil.

Tartu Omakaitse malev

1941. aasta suvel Eestis spontaanselt tekkinud Omakaitse meenu-tas suurel määral endist Kaitseliitu ja suur osa liikmetest olid endised kaitseliitlased. Sakslastele oli sellise organisatsiooni tekkimine üllatu-seks ja nad püüdsid igati Omakaitset suruda oma okupatsioonivõimu aparatuuri koostisosaks, mille üle neil oleks täielik kontroll. Sisuliselt soovisid sakslased, et Omakaitse oleks abipolitsei rollis.

Omakaitse organisatsioon ja selle juhtimine elas aastatel 1941–1944 üle pidevaid ümberkorraldusi. 22. septembril 1941 nimetas Eesti Oma-valitsuse sisedirektor Oskar Angelus politsei ja omakaitse juhata-jaks kolonel Johannes Soodla ja 28. septembrist juhtis Soodla nende

ametkondade koordineerimiseks loodud Eesti Omavalitsuse Sisedirektooriumi Politsei ja Omakaitse valitsuse (POV) tööd. Omakaitse maakonnaorganisatsioonid jagunesid pataljonideks (ringkondadeks) ja kompaniideks (valdadeks), süsteemi aluseks võeti Kaitseliidu struktuur. 1941. aasta septembris loodi lisaks territoriaalüksustele peamiselt linnades kasarmeeritud üksusi, mis täitsid politseilisi ja valveteenistuse ülesandeid.

1. augustil 1942 muudeti Eesti Omavalitsuse Sisedirektooriumi POV Eesti Omavalitsuse Sisedirektooriumi Eesti politseivalitsuseks eesotsas politseidirektoriga. Eesti Politseivalitsus jagunes kuueks peaosakonnaks, Omakaitseüksused allusid IV-le Omakaitse peaosakonnale.

Eesti Politseivalitsuse Omakaitse peaosakonna ülem oli kolonelleitnant Arnold Sinka (1943-1944).

Eesti Omakaitse jagunes territoriaalselt Tallinna ja maakondade malevateks. Tartu linn ja maakond moodustasid ühe maleva. Omakaitse Tartu malevat juhtis aastatel 1941-1942 kolonel Ants Lõhmus, seejärel 1942-1944 kolonelleitnant Hugo Jaanson.

Tartu malevas oli kokku üheksa pataljoni, neist kolm asus Tartu linnas (1. pataljon – ülem kapten Meinhard Niinepuu, 2. pataljon – kapten Kristjan Parres, 3. pataljon – major August Uder).

Tartu Omakaitse lahingupataljon

1944. aasta suvel, kui Saksa väejuhatuse värskeid üksusi Punaarmee pealetungi tõkestamiseks, rakendati selleks Eesti territooriumil muude üksuste seas ka Omakaitse lahingupataljone ja -rügemente. Need formeeriti Omakaitse territoriaalpataljoni baasil. Moodustatud Omakaitse lahingupataljonid olid kehvalt relvastatud. Lahingupataljonide struktuur ei olnud kõikjal ühesugune, kuid enamasti koosnesid need kolmest jalaväekompaniist ja staabist. Nendel juhtudel, kui lahingupataljonidest moodustati lahingurügementid, puudusid antud rügementidel lahingutoetusüksused. Moodustatud formeeringutel oli „rügementide” nimetus tinglik, pigem oleks tulnud neid üksusi nimetada lahingurügementideks.

Tartumaa Omakaitse malevast moodustati järgmised lahingupataljonid: Tartumaa Omakaitse 1. lahingupataljon (ülem leitnant Kõks), Tartumaa Omakaitse 2. lahingupataljon (ülem kapten Tasso), Tartumaa Omakaitse 4. lahingupataljon (ülem major Kusta Vesiloo), Tartu-

maa Omakaitse 5. lahingupataljon (ülem major August Kitsapea), Tartumaa Omakaitse 6. lahingupataljon (ülem major Uder).

Tartumaa Omakaitse 5. lahingupataljon moodustati 19. augustil. Pataljonis oli 1300 meest. Iga kompanii juures oli naisomakaitse rühm. Pataljonis oli kokku 650 naist. Relvastatud oli see pataljon 12 Vickersi, 8 Lewise ja 8 Degtarjovi kuulipildujaga.

Tartumaa Omakaitse lahingurügement moodustati 19. augustil 1944. aastal Võrumaa ja Tartumaa Omakaitse lahingupataljonidest kui võitlusgrupp, seejuures said pataljonid rügemendi sees uue numbratsiooni. Nii näiteks muutus Tartumaa 5. Omakaitse lahingupataljon (ülem major Kitsapea) lahingurügemendis 1. pataljoniks, Võrumaa Omakaitse maleva lahingupataljon (ülem kapten Leisk) aga Tartumaa Omakaitse lahingurügemendi 2. pataljoniks. Rügemendi ülemaks määrati kolonelleitnant August Kivi, kes oli samuti ühe pataljoni ülem.

Rügemendil puudusid raskerelvadega toetusüksused (tankitõrjekompanii ja suurtükiväekompanii). Lahingupataljonide rügemendiks koondamise ainuke eesmärk oli juhtimise hõlbustamine ning nende pataljoni rügemendiks nimetamine on pigem fiktiivne. Õigem oleks kutsuda seda üksust kolonelleitnant Kivi võitlusgrupiks, nagu on tehtud ka Omakaitse operatiivteadetes.

1944. aasta suvel moodustatud Omakaitse malevate lahingupataljonid olid nõrgalt relvastatud ja enamasti tunduvalt väiksema koosseisuga kui Saksa jalaväerügemendi struktuuritabelis ette nähtud. Nii puudusid enamikul neist tankitõrjerelvad, kasutusel olid vaid nn tankirusikad, mille efektiivne kasutusala jäi 50 meetri piiridesse ja nõudis seetõttu otstarbekaks käsitlemiseks märkimisväärset isiklikku julgust, mida paraku paljud Omakaitse lahingupataljonide võitlejad ei ilmutanud. Lahingupataljonidest moodustatud lahingurügementidel ei olnud lahingutoetusüksusi nagu näiteks suurtükiväekompanii, millega rügementide ülemad oleksid olnud võimelised oma allüksuste lahinguid toetama, samuti puudusid enamusel neis voorid. Omakaitse lahingupataljonides oli enamasti 6 raske- ja 18 kergekuulipildujat ning heal juhul üks kuni kolm 50 mm miinipildujat. Täielikult puudusid raskekuulipildujakompaniid.

Võrreldes Saksa jalaväerügemente ja jalaväepataljone Omakaitse lahingurügementidega ja -pataljonidega, võib öelda, et tegemist oli tunduvalt nõrgemate üksustega, mille tulejõud oli enamasti võrdne mõne Saksa jalaväerügemendi tugevdatud kompanii tulejõuga.²²

²² Dieves, Veiko. Omakaitse lahingustruktuurid 1944. KVÜÕA. Lõputöö. Tartu, 2006. Lk 20-21.

Laskurkorpuse 234. tagavarapolk

Lühikest aega (aprill – juuni 1945) paiknes Tartus ka 8. eesti laskurkorpuse tagavarapolk.

6. Tartumaa hävituspataljon aastail 1944–1954

Võitluseks metsavendade vastu formeeriti kõigis maakondades sügisel 1944 uuesti hävituspataljonid (on nimetatud ka rahvakaitsepataljonideks), mis tegutsesid kuni 1954. aastani. Sealhulgas ka 6. Tartumaa hävituspataljon. Reaalsest vabatahtlikkusest siin rääkida ei saanud, üksusesse suunati punaseid aktiviste kas parteiliinis või vastavalt ametikohale. Muidugi astuti sinna ka näiteks mingite pattude heastamiseks või karjääri edendamise huvides. Vastava otsuse hävituspataljonid moodustada oli EK(b)P Keskkomitee büroo ettenägelikult vastu võtnud juba 20. aprillil 1944 veel enne Punaarmee Eestisse tungimist.

Isikkoosseisu suurus kõikus suuresti, pidevalt praagiti isikuid välja kas vanuse, tervise või distsiplinaarrikkumiste tõttu. Nii oli 25. novembril 1944 hävituspataljonis vaid 368 liiget, 10. jaanuaril 1946 juba 1213. Neist oli palka saavaid isikuid 55, ülejäänud olid „vabatahtlikud”. Kommunistide ja komnoorte osakaal hävitajate hulgas kõikus 25–33% ringis.

Relvi hävitajatel piisas. Nii näiteks oli 1946. aasta 1. detsembril pataljonis kokku 1435 meest ja naist. Nende kasutuses oli 15 kuulipildujat, 274 automaati, 1048 vintpüssi ja 76 püstolit või revolvrit. Lisaks veel 130 käsigranaati ja 45 000 padrunit.²³

²³ Hävitajad. Nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944–1954. Dokumentide kogumik. Tallinn, 2006. Lk 19, 31, 36, 43, 67, 141.

3.

TARTU ÜLESTÕUS 1941

Saksa soomusautode tulek oli suureks moraalseks toeks partisanidele ja mõjus halvasti üle jõe asuvatele punavägedele. Selline ootamatus, et saksa väed on Tartu jõudnud, manitses venelasi ettevaatusele üle jõe tulemises ja arvatavasti lõi segi nende esialgsed plaanid Tartu hävitamise suhtes. See soodustas partisanide tegevust esimestel päevadel Tartu vabas linnapooles ja andis aega kindlama kaitse organiseerimiseks ja partisanide organisatsiooni loomiseks Tartus.

Aleksander Koskel „Tartu vabastamise lahing”

22. juunil 1941 algas sõda Suur-Saksamaa ja NSV Liidu vahel. Saksa vägede kiire edasiliikumise tõttu avanes ka tartlastel lootus punasest ikkest vabaneda. Kuid enne kommunistide lõplikku põgenemist tabas Tartut pikaajaline sõjategevus, suurtükitlest tingitud suured purustused ja suured inimkaotused.

Punaste põgenemine Tartust

Juba juuni lõpus tabas punaseid Saksa vägede kiire edasiliikumise tõttu paanika. Hakati tühjendama ärisid ja ladusid, algas varade evakueerimine. Konfiskeeriti mootorsõidukeid eraisikutelt ja asutustelt. Elanikud pidid ära andma raadiod, et nad ei saaks „vaenulikke raadiojaamu” kuulata.

Eesti NSV Sõjavägede Juhataja käskkiri

nr. 02 5. juulil 1941. a. kell 23

Sotsialistliku kodumaa kaitse kõvendamiseks ja elanikkude kaitseks fashistlik-bandiitlikkude jõukude kallaletungide vastu ning otsustavaks võitluseks deserteerimisega

käsin:

1. iga isik, kes tegeleb banditismiga või on ära jooksnud sõjaväest, tuleb viibimata koha peal maha lasta.

2. Kõik, kes on omavoliliselt maha jätnud oma töökohad riigiasutises või oma majapidamises, tuleb areteerida ja

üle anda sõjatribunali kohtu kätte, ning otsus teha sõjaseisukorra seaduste järgi 24 tunni jooksul,

3. Endid varjavate ja mahalastud bandiitide ja deserteeride perekonnad tuleb kohe areteerida ja paigutada vanglasse, nende varandus aga konfiskeerida.

4. Käskkiri jõustub viibimata.

Eesti NSV sõjavägede juhataja
kindral-major Ljubovtsev.

Käsk Tartu linnale ja Tartu maakonnale

Laupäeval avaldati Tartu linna ja Tartu maakonna garnisoni ülema kindral-leitnant Shevaldini, Tartu Maakonna Täitevkomitee esimehe P. Tánava ja Tartu Linna Täitevkomitee esimehe K. Jalaku allkirjadega järgmine käsk:

Käsk nr. 33 Tartu linnale ja Tartu maakonnale Tartus, 5. juulil 1941. a.

§ 1.

Hetkel, millal kogu Nõukogude rahvas on tõusnud üldrahvalikuks isamaasõjaks saksa fashistlike rõõvlite vastu, meie kodumaad aga ähvardab tõsine hädaoht, on iga ausa kodaniku kohuseks anda kogu oma jõud Punaarmee ja Punalaevastiku abistamiseks ülbestunud fashistlike barbarite lõplikuks purustamiseks.

§ 2.

Viimastel päevadel on kontrrevolutsiooniliste ja kulaklike elementide poolt levitatud nõukogudevastaste provokatsiooniliste kuulduste tagajärjel osa kohalikke elanikke, järele andes provokatsioonile, maha jätnud oma alatise elukoha ja peitnud end metsades, kuurides ja keldreis. Samal ajal on maakonnas esinenud üksikuid bandiitlikke kallaletungijuhte punaarmeeleastele, nõukogude võimu esindajatele ja ausaile kodanikele metsadesse peitunud relvastatud bandede poolt.

§ 3.

Käsin:

kõigil linnade, asulate, talude ja teiste asustatud punktide kohalikul elanikkonnal 24 tunni jooksul ilmuda tagasi oma alatistesse elukohtadesse, majadesse ja kortereisse, asuda tööle, kindlustades tagalat, pidada halastamatut võitlust desorganisaatoritega, salakuulajatega, diversantidega,

§ 4.

Kõiki isikuid, kes pole täitnud käesolevat käsku ja jätkavad enda varjamist metsades ja teistes kohtades, koheldakse kui isamaa vaenlasi, kes osutavad abi fashismile, ja lastakse viivitamatult koha peal maha ilma kohtu ja uurimiseta.

§ 5.

Käsk jõustub 6. juulil 1941. a. kell 12.00. Käesoleva käsu täitmise panem miillitsa, SARK'i organeile, erikomandode, sõjaväeosade ja koondiste komandöridele.

Tartu linna ja Tartu maakonna garnisoni ülem kindral-leitnant
Shevaldin,

Tartu Maakonna Täitevkomitee esimees P. Tánava,

Tartu Linna Täitevkomitee esimees K. Jalak.

Samaaegselt 26.-27. juunil viidi Tartust ja Tartu lähistelt Venemaale seal paiknenud Territoriaalkorpuse väeosad. See tõi kaasa eesti ohvitseride ja sõdurite põgenemise ja metsavendadeks hakkamise. Nii põgenesid 27. juunil Ülenurme mõisas paiknenud 182. diviisi luurepataljoni Ropka metsadesse kaptenid Riho Piirsalu ja Vello Rikand, leitnant Rudolf Mikumägi ja allohvitser Elmar Silm. Juba varem oli metsa pagenud major Friedrich Kurg. Samast väeosast põgenesid veel kapten Richard Tammemägi, Julius Edor, Jaan Vinni, leitnant Peet Lehola, seersant M. Kriisa ja seersant Raudmäe.²⁴ Enamik neist osales hiljem Tartu ülestõususes ja võitles hiljem ka Eesti Diviisis.

Ettevõtelt ja asutustelt nõuti kiirkorras tööjõudu kaitseliinide rajamiseks ja kui neid ei saadud piisavalt, siis korraldati tänavail haaranuid inimestele saatmaks neid tankitõrjekraavide rajamisele Tartust lõuna pool (nn „Jalaka liin”).²⁵

Tartlaste tegevus „kaitseliinide” rajamisel nägi välja nõnda: tuli minna jalgsi 10-20 km linnast välja ja alustada kaevamistöid kell 8 hommikul. See kestis lühikese lõunapausiga kuni kella 20-ni õhtul. Ei kantud hoolt ei majutamise ega ka toitlustamise eest – sõjaaeg ju!

Töötati punaväelaste valve all. Aktiivsemad inimesed läksid igal õhtul koju tagasi, hoolimata pikast teest. Osa selliseid kraavikaevajaid kasutas aga juhust, et linnast põgeneda.

Tegelikuses ei olnud selline „stahhaanovlik” hoogtöö kuigi efektiivne, sest nappis tööriistu ja sõjaväelasi-sapööre, kes oleksid töid juhendanud. Küll aga sai neid tankitõrjekraave hiljem kasutada punaste mahlaskamiseks ja matmiseks.

Suurem asutuste ja inimeste põgenemine oli 6.–9. juulini, kuid varade ja isikute evakuatsioon algas juba juuli algul. Esialgu mindi aurulaevadel („Neptun”, „Kungla” ja „Narova”) ja lotjadel mööda Emajõe Peipsi järvele Oudovasse või Pihkva järve Pihkvasse, sellesse linna liikusid esialgu veel ka rongid. Hiljem lahkuti raudteed mööda juba Narva suunas.

NSV Liidu andmetel evakueeriti Tartust 3500 inimest, lisaks veel 3. juuli mobilisatsiooniga kätte saadud noored mehed, kes pandi rongi ja viidi üle Pihkva Venemaale 4. juulil. Suurem osa Tartu vangla vange viidi Venemaale 30. juunil ja 1. juulil, kuid kõiki ei jõutud ära viia ja

²⁴ Noormets, Tiit. Eesti sõjaväelaste pagemine Punaarmee Suvesõja ajal. - Laidoneri muuseumi aastaraamat nr 3/2003. Lk 51-52.

²⁵ Normann, Herbert. Tants teadmatusse. Päevik 1944-1961. - Akadeemia nr 8/2018. Lk 1533.

arreteeriti igapäevaselt, seega järgnes 8. juulil jälk veresaun, millest tuleb juttu veidi allpool.

Põgenemise käigus tekkinud tülis laskis Tartumaa kompartei 1. sekretäri asetäitja Eduard Avald maha Tartumaa Täitevkomitee esimehe Priidu Tänava.²⁶ Kommunistide sõjaaegsetes mälestustes viidati, et Tänava oli depressioonis ja olevat end ise maha lasknud.

Tartut, peamiselt Raadi lennuvälja, tabasid 3., 7. ja 8. juulil ka Saksa õhurünnakud.²⁷ Pihta sai ja maha põles üks kütusehooldla, linnas said mõned inimesed haavata. Vello Pekomäe kinnitusel nägi ta hiljem lennuväljal seitset purustatud vene lennukit.

Tartu komandandiks oli üksteise järel hulk Punaarmee komandöre, kes andsid segaseid ja vastuolulisi korraldusi, lõpuks asus sellele ametikohale kindralleitnant Trifon Ševaldin.

Enne taganemist jõudsid punased purustada Tartu elektriijaama ja veevärgi.

Emajõe põhjakaldal asusid 8.-9. juulil positsioonidele lõuna poolt läbi Tartu taganenud Punaarmee 11. laskurkorpuse (juhataja kindral M. Šumilov) väeosad: 48. laskurdiviis (kindral K. Muravjov) Tartust Peipsini ja 125. laskurdiviis (kindral P. Bogaitšuk) Tartust kuni Võrtsjärveni. Need üksused olid eelnevates lahingutes kaotusi kandnud ja ettenähtust väiksema isikkoosseisuga.

Tartus tegutsesid lisaks Tartumaa hävituspataljonile ka Lõuna-Eestist saabunud Võru ja Petseri hävituspataljonide riismed ja ka Lätist tulnud hävituspataljon (komandör Karlis Ulpe). Viimane nimetati hiljem 14. juulil ümber 2. läti töölispolguks. Lätlasi võis selles olla 800-900 meest-naist (isegi kuni 1200).²⁸

Punaste lätlaste omavolitsemise ja distsiplineerimatuse üle kurdavad isegi eestlastest kommunistid, kuna arusaadavalt käituti võõral maal hullemini kui oma kodukandis – võõra rahvaga pole ju mõtet tsereemonitseda. Ühe nende ninamehe olevat hiljem Tormas koguni NKVD röövimiste eest maha lasknud – ju ta tegi siis midagi enneolematut.²⁹

Esines ka juhtumeid, kus osa eestlastest miilitsamehi lahkus punaste leerist ja püüdis kampa lüüa metsavendadega.

²⁶ Estonia, lk 455.

²⁷ Tartu ajalugu. Tallinn, 1980. Lk 228.

²⁸ Estonia, lk 479, Neiburgs, Uldis. Läti hävituspataljonid Eestis 1941. aasta suvel. - Eesti sõjamuuseumi aastaraamat nr 6/2006. Lk 140.

²⁹ Sortside saladused III. Tartu punased kutsetööl. Tartu, 1994. Lk 8.

Edasised lahingud Mandri-Eestis juulis-augustis

Juulikuu keskpaigas oli rinne jõudnud Kesk-Eestisse ja ekslikult tundus, et kogu Eesti langeb Wehrmachi kätte kiiresti nagu Leedu ja Lätigi. Kuid nii ei juhtunud, rinne jäi siia mõneks ajaks püsima, sakslaste passiivsuse tõttu kippus initsiatiivi haarama koguni Punaarmee. Sest Eestisse taganenud 8. armee ja muud punased üksused olid ligi kolmekordses arvulises ülekaalus Lõuna-Eestisse tunginud Saksa XXVI armeekorpuse suhtes. Punaarmee oli siia kogunenud seitsme ja poole diviisi jagu mehi:

- 10. laskurkorpus, kuhu kuulusid 10. laskurdiviis ja 22. NKVD motolaskurdiviis, samuti üks laskurpolk 11. laskurdiviisist;
- 11. laskurkorpus, kuhu kuulusid 48. ja 125. laskurdiviis;
- väljaspool korpusi olevad 11. ja 45 laskurdiviis;
- 16 Mandri-Eestis moodustatud hävituspataljoni ja Läti hävituspataljonidest moodustatud 1. ja 2. läti töölis-vabatahtlik hävituspolk;
- 1. üksik merejalaväe brigaad Tallinnas.

Sakslasi oli aga nende jõudude vastu vaid XXVI armeekorpus oma 61. ja 217. jalaväediviisiga. Pole siis ime, et sakslased peatati ja tõrjuti peagi Märjamaalt Pärnu-Jaagupi kanti, 18. juulil aeti nad välja ka Virtsust ning Lihulast. 19. juulil aga jõudsid mööda Lihula–Pärnu maanteed pealetungivad 4. ja 7. Tallinna hävituspataljon välja Audrusse, vaid 8 km kaugusele Pärnust. Hävituspataljonlastele vastu saadetud Saksa motoriseeritud kompanii ja Pärnu omakaitseelased löid selle rünnaku samal päeval siiski tagasi.

Nii kujunes olukord, kus rindejoon püsis kaks nädalat paigal keset Eestit ja Tartus jooksis see piki Emajõe.

Nähes ära, et kahe diviisiga Eestit punaväest ikkagi ei puhasta, läkitas 18. armee juhatus siia abiväge – 93., 254 ja 291. jalaväediviisi ning XLII (42.) armeekorpuse juhatuse kindral Walter Kuntze juhtimisel. Kokku viis Saksa jalaväediviisi Eestis 1941. aasta suvel tegutseski.

Nüüd oli jõudude vahekord võrdsem ja 22. juuli varahommikul läksid 61. ja 254. jalaväediviis Põhja-Viljandimaalt rünnakule kirde-suunas Peipsi järve poole. Sama päeva pealelõunal vallutati Põltsamaa ja järgmisel päeval Jõgeva. Ööl vastu 25. juulit jõudis kindral Siegfried Hänicke juhitud 61. diviis Mustveest lõuna pool Peipsini, ning sellega oli venelaste 8. armee 11. laskurkorpus, lisaks mitmed

läti ja eesti hävituspataljonid põhja pool Emajõe „kotti” jäänud. Siis asus pealetungile ka vahepeal Emajõe lõunakaldale jõudnud Saksa 93. jalaväediviis ja juulikuu lõpuks too Põhja-Tartumaa „kott” likvideeriti. Eelnenud pealetungilahingute ja „koti” puhastamise käigus langes sakslaste kätte 10 394 sõjavangi. Võib arvata, et hulgaliselt punaväelasi ja hävituspataljonlasi sai surma, kuid osa murdis end hõredast Saksa rindest läbi ja jõudis Virumaale „omade” juurde.

8.-9. juuli Tartu vangla veresaun

Tartu vangla massimõrv on üks osa kommunistide inimsusevastastest kuritegudest 1941. aasta sõjasuvel – massilistest vangistamistest, mõrvamistest, küüditamistest, põletamistest ja röövimistest üle kogu okupeeritud Eesti. Need on aegumatud sõjakuriteod, mida on võimatu unustada.

Tartu vangla veresauna ohvrid

22. juunil 1941 alanud Suur-Saksamaa ja NSV Liidu vahelises sõjas tungisid Saksa väed kiiresti edasi ja olid juuli algul juba jõudnud Põhja-Lätisse. Eesti kommunistid olid kabuhirmus ja valmistusid kiiresti Peipsi taha pagema.

Mitmetes linnades Leedus, Lätis, Valgevenes ja Ukrainas korraldasid NKVD-lased enne põgenemist vanglates veresaunu, tappes ilma valikuta maha kõik vangid vaatamata nende süülisusele, „et nad elusalt vaenlase kätte ei satuks”. Selliste massimõrvade avalikuks tuleku tagajärjeks olid reeglina kohalike elanike massilised kättemaksuaktsioonid vangivõetud punaste vastu.

1941. aasta juuni viimastel päevadel hoidsid punaokupandid Tartu vanglas (asus Jaani kiriku vastas) 619 vangi. Punaarmee valmistus kiiruga taganema. Nüüd algas vangla tühjendamine – vange veeti autobusidega raudteejaama. Kuna arreteerimised jätkusid, siis vangide hulk Tartu vanglas kasvas taas ning 8. juuli õhtul oli seal veel 223 kinnipeetavat. Lõuna poolt lähenesid Tartule Eesti metsavennad ja Saksa väed. EK(b)P Tartumaa Komitees toimunud nõupidamisel võeti Tartu NKVD osakonna ülema Pavel Afanasjevi ja komitee liikmete nõudmisel vastu otsus vangid hukata. Sarnased inimsusvastased kuriteod toimusid lisaks Eestile tol perioodil ka Lätis, Leedus, Valgevenes ja Ukrainas. Selles veresaunas peegeldus nagu veetilgas ookean – „Nõukogude võimu” absoluutne saatanlik õõvastav kurjus.

8. ja 9. juulil pandi Tartu vanglas toime massimõrv. Mõrvakäsu andis 8. juulil 1941 Afanasjev. Vanglaülem oli Tartu komsomoliaktivist M. Sverdlov, tema asetäitja hilisem Rakvere NKVD ülem J. Salmolainen. Enamik vange tapeti vangla saunas, mille üks avanes vangla saunaõue. Ohvrid olid tapetud lähilaskudega kolme kuni viie meetri kauguselt, tavaliselt oli lastud pähe, enamasti otsaette, mõnel juhul ka selja tagant. Tulistatud oli Nagant´ tüüpi revolvritest, need olid timukate armastatud relvad Tapatööd teostas kuus julgeolekumeest, neist neli olid eestlased ja kaks venelased. On andmeid, et timukad tegid oma mõrvatööd raskes joobes olles. Paljusid naisvange oli enne tapmist vägistatud. Kokku tapeti 193 inimest, neist 20 olid naised. Samas oli üksikuid vangivalvureid, kes ei olnud suutelised selles osalema ja mõningad vangid vabaks lasksid.

Osa vangidest tapeti ka vangla peakorpuse keldrites. Aga kõik ohvrid, kas siis elusalt või surnult, läbisid ukse, mis asus Tartu vangla põhikorpuse ja saunaõue vahelises müüris.

Selle tänini originaalsel kujul säilinud ukse kõrvale paigaldati 9. juulil 2005 uus mälestustahvel. Mõrvaohvrid olid maetud vangla sauna õuele.

Sinna oli varem juba mitme päeva eest valmis kaevatud kaks suurt 2,5 m sügavust auku ohvrite matmiseks. Kuid lisaks heideti õuel olnud kaevu 18 mehe ja ühe naise laibad. Sauna õue vanglapoolse värava (ukse) juures paiknevas ühishauas oli 74 mehe ja 19 naise laibad, õue keskele kaevatud augus 80 mehe laibad. Pealt olid matmiskohad kaetud mullakihi, kuhu oli veel kuhjatud puuhalgusid, plekitükke, laudu, latte.

Pärast vangide tapmist NKVD-lased põgenesid. 9. juulil algas Tartu ülestõus, saabusid esimesed Saksa vägede luurepatrullid ja 10. juulil taganesid viimased punased üle Emajõe Tartu põhjaossa. Nüüd oli eestlastel võimalik uurida, mis oli saanud Tartu vangla vangidest ja peagi avastati massimõrva sünged jäljed.

Tapetutest suudeti tuvastada ligi 150. Mõrvaohvrite avastamine tekitas Tartu elanikkonnas tõelise šoki ja süvendas äärmuseni vihkamist punaokupantide ja nende kohalike käsilaste vastu. Laipu oli väga raske tuvastada, sest nad olid olnud maetud mitme päeva eest. Esialgu suudeti kindlaks teha vaid 49 isikut. Ülejäänuid püüti tuvastada selliste tunnusmärkide nagu taskurätikud, sõrmused, saapad, väljalõiked riietusest jms. Esemed pandi välja vangla hoones Lutsu tänaval, kus kadunute omaksed võisid nende abil laiba kindlaks teha. Kuid osa ohvritest jäigi tuvastamata ja maeti tundmatuna. Hukatud maeti ümber 25. märtsist 1942 kuni maikuu alguseni Tartu Pauluse (Ropka-Tamme) kalmistul paiknevasse ühishauda. Sinna püstitati ka suur puurist. Pärast Eesti taasokupeerimist kommunistid rüüstasid matusepaiga, kisti välja ristid ja hauad tasandati. Hukatute hulgas oli töölisi, käsitöölisi, õpilasi, ametnikke, haritlasi ja talupoegi Tartust ja maakonnast, mõned kaugemaltki.

Tuntumad ohvrid olid Tartu Õpetajate Seminari direktor kirjanik Jüri Parijõgi; Tartu Maarja koguduse õpetaja, Tartu praostkonna abipraost ja EELK Hooldusnõukogu liige Aksel Erich Vooremaa; Vanemuise näitlejanna Ida Suvaro ning Petseri gümnaasiumi direktor ja V Riigikogu liige August Usai.

On üsna tõenäoline, et taolisi tapatalgud oleks Saksa vägede kiirema edasiliikumise korral sooritatud ka teistes Eesti linnades, eriti Tallinnas. Kuid tänu rindejoone ajutisele peatumisele Kesk-Eestis evakueeriti enamik Patarei vangla vange Tallinnast laevadega Venemaale.

Esimene mälestustahvel Tartu massimõrva ohvritele avati juba 25. juulil 1942, kuid pärast Teise maailmasõja lõppu see purustati. Teine mälestustahvel avati 10. juulil 1990 Enn Tarto algatusel Tartu Muinuskaitse Ühenduse, Tartu „Memento” ja Kaitseliidu Tartu maleva toel.

Pauluse kalmistul avati 8. juulil 2001 arhitekt Helmut Ajango kavandatud mälestusmärk – mustal graniitalusel seisev valge marmorsammas.

9. juulil 2005 taasavati Tartus Antoniuse Gildi Õues mälestustahvel mõrvaohvritele.

Ettevalmistused ülestõusuks ja Tervishoiu muuseumi rühm

Rahvuslikud jõud Tartus tegid ettevalmistusi sobival hetkel relvadega väljaastumiseks. Paraku olid nende üksikud väikesed salgad väikese-arvulise liikmeskonnaga, nappis relvi ja omavahelisi kontakte. Puudus oli sõjaväelise haridusega juhtidest, eelkõige kaadriohvitseridest. Seetõttu juhtisid 9.-10. juulil väljaastumist linnas sageli reservlipnikud, samuti allohvitserid ja kapralid.

Ohvitseri oli rohkesti Tartust väljaspool metsavendade hulgas – seal leidis neid leitnantidest kuni kolonelideni. Koos metsavendadega saabusid nad Tartusse mõne päeva jooksul pärast ülestõusu algust ja võtsid linnapartisanide salkade juhtimise üle. Samuti olid metsavennad relvadega paremini varustatud, kuigi samuti ebapiisavalt.

Üks tuntumaid grupe oli Tervishoiu muuseumi rühm, mis koosnes mõnekümnest ülikooliga seotud inimesest (suur osa neist EÜS-i liikmed). Nende hulgas olid Harald Tammur, Oskar Altok, Richard Alekõrs, Kalju Arpo, Ovid Avarmaa, Aleksander Ers, Evald Heinsoo, Artur Hint, Artur Kaigas, Martin Kallit, Ants Kerson, Aleksei Kruszevski, Gunnar Köpp, Uno Köpp, Johannes Mühlberg, Voldemar Randmäe, Andres Raska, Juss Äärma, Elmar Ülper, Albert Zirk, Rudolf Laanes, Tasso, Valter Niilus, Elmar Joonase, August Ilves, Vagi Pärsimägi, Valter Vasila, Rudolf Saago, Heikki Leesment.³⁰

Võimalik, et see rühm on lisaks oma vaieldamatule rollile ülestõusus tuntud ka seetõttu, et selle mitmed juhid ja liikmed pääsesid 1944. aastal läände ja kirjutasid oma tegevusest põhjalikult.

³⁰ Harald Tammuri mälestused Eesti rahvuslikust vastupanuliikumisest. <http://okupatsioon.ee/et/andmed-ja-nimekirjad/44-harald-tammurokupatsioon.ee>

Tervishoiu muuseumi rühm asus tegutsema kevadel 1941 ja selle juhtkolmikuna on nimetatud muuseumi (ametlikult Sanitaarhariduse maja Tartu filiaali) juhatajat Aleksander Koskelit, asjaajajat Karl Auna ja üliõpilast Lembit Kriisat. Rühm tegeles info hankimise, kontaktide loomise ja relvastatud väljaastumise planeerimisega. Tõsi – relvi oli väga vähe, vaid kaks revolvril. Karl Aun on kinnitanud, et neil noortel meestel puudusid lisaks relvadele ka sõjalise juhtimise kogemused. Võimalik, et seetõttu pakkusidki nad ülestõusu esimeheks juhiks reservlipnik Olev Reintalu, kes ei kuulunud Tervishoiu muuseumi rühma, kuid kontakteerus nendega vahetult enne ülestõusu algust Harald Tammuri kaudu.

Tervishoiu muuseum paiknes kesklinnas Kaitseliidu maja lähedal kindral Põdra tänaval, selle vastas (mitte otse, vaid diagonaalselt) asus Tartu NKVD maja.

Olev Reintalu (1903–1960) on üks neid Suvesõja kangelasi, kes on jäänud kõrgema auastmega ohvitseride varju. Samuti on talle antud hinnangud väga vastuolulised.

Olev Reintalu perekonnanimi enne eestistamist oli Reinthal. Ta sündis 24. juunil 1903 Luuga maakonnas Peterburi kubermangus. Õppis Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas aastatel 1922–1928 ja 1938–1942. Alates 1922. aastast Eesti Üliõpilaste Seltsi liige, samuti Üliõpilaskonna Edustuse liige.

Ülikooli ajal töötas ajalehe „Postimees” korrespondendina.

1922. aastast oli Tõnissoni juhitud Rahvusliku Keskerakonna liige.

1928–1929 oli Olev Reintalu Sidepataljonis ajateenistuses, edasi õppis Sõjakoolis, mille lõpetas lipniku auastmes.

1930–1935 oli vandeadvokaadi nooremabi Tallinnas Paul Hirschi juures.

20. mail 1935 sai Reintalu peaministri sekretäriks ja 5. oktoobril 1935 Riikliku Propaganda Talituse poliitilise osakonna sekretäriks.

Siseministeeriumis töötamise perioodil 1935–1937 lõpetas vallasekretäride kursused ning suunati 1937. aastal tööle Haapsallu Läänemaa maavalitsusse kohalike omavalitsuste revidendi ja juriskonsuldina, edasi maavalitsuse sekretärina (kuni aprillini 1940).

1939. aasta sügisest saadik Sõjavägede Staabi 2. osakonna luure agent, ülesandeks NSVL-i sõjaväebaasidega seotud info kogumine: info baaside asukohtadest, arvkoosseisudest, varustusest ja juhtkonnast. Olev Reintalu piirkonnaks oli Läänemaa ja Hiiumaa.

1940 kuni 1941 juuni lõpuni varjas end Eestis erinevates paikades.

1941. aasta juuli algul liitus Tartus Tervishoiu Muuseumi gruppiga ning temast sai Tartu ülestõusu esimene juht ja linna esimene komandant. Edasi määras sõjalise juhtimise üle võtnud kolonel Friedrich Kurg ta oma adjutantiks.

1941–1944 teenis Olev Reintalu Saksamaa sõjaväeluure ja vastuluureasutuses *Abwehrenebene* Reval Narvas, Tallinnas, Tartus, Petseris, olles kolonel Villem Saarseni alluvuses.

Samal ajal oli Reintalu seotud salajase rahvusliku vastupanuliikumise tegevusega, jätkates 1941. aastal EÜS-i baasil moodustunud Tervishoiu Muuseumi Grupi koosseisus.

Osales ka Eesti Vabariigi Rahvuskomitee organiseerimises.

Sicherheitsdienst (SD) arreteeris ta samal ajal teiste rahvuslastega aprillis 1944, kuid vabanes suvel. Septembris 1944 üritas Eestist põgeneda, kuid see ei õnnestunud. Sellega oli Reintalu saatus otsustatud, sest tema roll Tartu ülestõusus ei olnud mingi saladus, Reintalu oli „Postimehes” avaldanud mitu artiklit sel teemal. NKVD-le oli täpselt teada tema osatähtsus võitluses punase katkuga.

1944–1949 varjas end Jaan Karu nime all, töötades Varbola hobuläunuspunkti ja kolhoosi „Põllumees” arvepidajana.

19. detsembril 1949 võttis NKVD Reintalu kinni, ta oli 1951–1958 Irkutski oblastis Taišeti vangilaagrites, alates 1958 juba invaliididekodus. Suri seal 7. jaanuaril 1960.

Mängis punakomissari 1927. aastal linastunud esimeses Eesti täispikas mängufilmis „Noored kotkad”.

Miina Härma Lauluseltsi, Tartu Meeslaulu Seltsi, Tallinna Meeslaulu Seltsi juhatuse liige.

Kaitseliidu Harjumaa maleva sidepealiku abi.

Noorte Kotkaste Harjumaa maleva pealik, Peastaabi liige.

Haapsalus töötades oli juhatuse esimeheks Noorte Kotkaste Sõprade ühingus ja Rahvaülikooli juhatuses.

Erinevaid ülestõusuks valmistuvaid suuri ja väiksemaid gruppe oli Tartus palju. On mainitud kohvikus „Central” kogunenud rühma, mis hiljem ülestõusu käigus lagunes ja millest täpsemat infot ei ole. Mingit kindlat keskse juhtimisega vastupanuliikumise võrgustikku Tartus ei olnud – konspiratiivsetel põhjustel, sidepidamise võimatuse tõttu ja meeste liikuvuse tõttu (paljud lahkusid linnast ja ühinesid metsavendadega).

Lipnik Karl Ainomäe salk. Ainomäel on peas soni ja käisel sinimustvalge lint

Aleksander Koskeli hinnangul oli juuli algul Tartus:

- kolm-neli üliõpilaste rühma,
- mitu gümnaasistide rühma, mis olid organiseerunud koolide kaupa,
- mitu endistest sõjaväelastest, ametnikest, vabakutselistest moodustunud rühma (tavaliselt mõne endise ohvitseri või reservlipniku juhtimisel),
- tuletõrje lentsalk.³¹

Hinnanguliselt võis neis gruppides olla 300 mehe ümber, relvi oli kindlasti tunduvalt vähem. Muidugi oli linnas veel peidetud relvi (näiteks ühel Koskeli sõbral oli korstnasse peidetud koguni viis vintpüssi), kuid otsustavaks sai võimalus hankida relvastust põlenud Ropka ladu-dest 9. juulil. Ilma selleta oleksid ülestõusnud olnud paljaste kätega, sest sakslaste käest teadaolevalt saadi minimaalselt relvastust.

³¹ Koskel, Aleksander. Tartu vabastamise lahing. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV osa. Stockholm, 1957. Lk 42.

Omakaitse Tartus juulis 1941

Linnas mahalastud miilitsatelt või hävituspataljoni meestelt saadi vaid üksikuid laskeriistu.

Ülestõusu esimesed päevad

Kuigi ametlikult loetakse ülestõusu alguseks 10. juulit, tekkisid esimesed relvakokkupõrked juba 9. juulil. Sütikuks sai Kivisilla õhku-laskmine punaste teona selle päeva varahommikul kell 6. Hakkasid tekkima esimesed vastupanugrupid, mis tulid relvadega tänavale ja alustasid tulevahetust punastega. Rüütli tänaval lasti maha üks mootorrattur-miilits. Ülestõusus osalenute mälestustes on raske vahet teha, kas tegemist oli miilitsate, hävituspataljonlaste või hävituspataljoni koosseisu kuuluvate miilitsate vahel.

Tähe tänaval oli tulevahetus miilitsate ja linnapartisanide vahel. Keskpäeval lasksid punased õhku Ropka relva- ja laskemoonalaod, kuid osa neist jäi terveks ja kuna punased lahkusid, asusid eestlased aktiivselt sealt relvi ja laskemoona minema tassima.

Osalesid ka naised ja kooliõpilased (eriti aktiivsed olid treffneristid). Kokku saadi ligi 350 vintpüssi, mis jagati kiiresti laiali üle kogu linna tekkinud salkadele. Õhtupoolikul puhkesid mitmes kohas taas tulevahetused – Kesk tänaval ja Karlova linnaosas, need jätkusid ka öösel.

9. juulil käis aktiivne võitlussalkade organiseerimine, kokku võis neis olla 300 meest. Salgad tekkisid spontaanselt, sageli juhuste kokkulangemise tõttu. Tuumiku moodustas enamasti mõni väike tutvusringkond, asutuse või ettevõtte liikmeskond, sageli üks aktiivne ja organisatorsete võimetega mees, kelle ümber siis teised koondusid. Selleks olid ohvitseride puudusel näiteks allohvitser, reservlipnik või kogunud sõdur.³²

Võitlejad ise nimetasid omi salgakesi „puntideks” – näiteks „Kesk tänava punt”, „Riia tänava punt”, „leitnant Randese punt”, „seersant Ratniku punt” jne.

Ülestõusu juhtimine oli tegelikkuses võimatu, kujutades endast logistilist õudusunenägu. Linnas ei olnud enam elektrit ja telefonivõrk ei töötanud. Ainsaks lahenduseks olid virgatsid (kullerid).

Nii katkes side „puntide” vahel 9. juuli lõuna paiku. Nimelt oli punaste haaranguga Tervishoiu Muuseumile kõigile teadaolev keskus välja langenud, „pundid” ei osanud kuhugi ülespoole sidet otsida. Teiselt poolt – tänavail vallandunud võitluste tõttu tühjenesid ka senised allrakukeste – „puntide” keskusteks olnud korterid. Ülestõusu juhiks saanud lipnik Reintalu, kes otsustas ise allapoole „puntide” keskustega sidetuda, jooksis mööda linna, aga ei tabanud teadaolevais kortereis kusagil enam „puntide” südamikke. Tänavail oli tulevahetusega liitunud spontaanselt hulk mehi, kellel senise põrandaaluse organisatsiooniga side puudus, nii et tänavail olevate meeste küsitlemine ei toonud ka kiiret selgust.³³

10.-12. juuli

Hommikul tulid üle Vabadussilla Tartu lõunaossa suuremad miilitsa ja hävituspataljoni salgad „korda looma”. Nad hõivasid mahajäetud NKVD hoone, samuti Tervishoiu Muuseumi. Mitmel pool Kesk tänava lõpus ja Võru tänava piirkonnas ning Piiskopi väljal puhkesid punas-
tega lõuna paiku ja pärastlõunal tulevahetused.

³² Talpak, Karl. Tartumaa meeste sõjaretked. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV osa. Stockholm, 1957. Lk 103.

³³ Noormets, Tiit. Metsavennad Suvesõjas 1941. Tallinn, 2003. Lk 232.

Purustatud Kivisild 1941. aastal

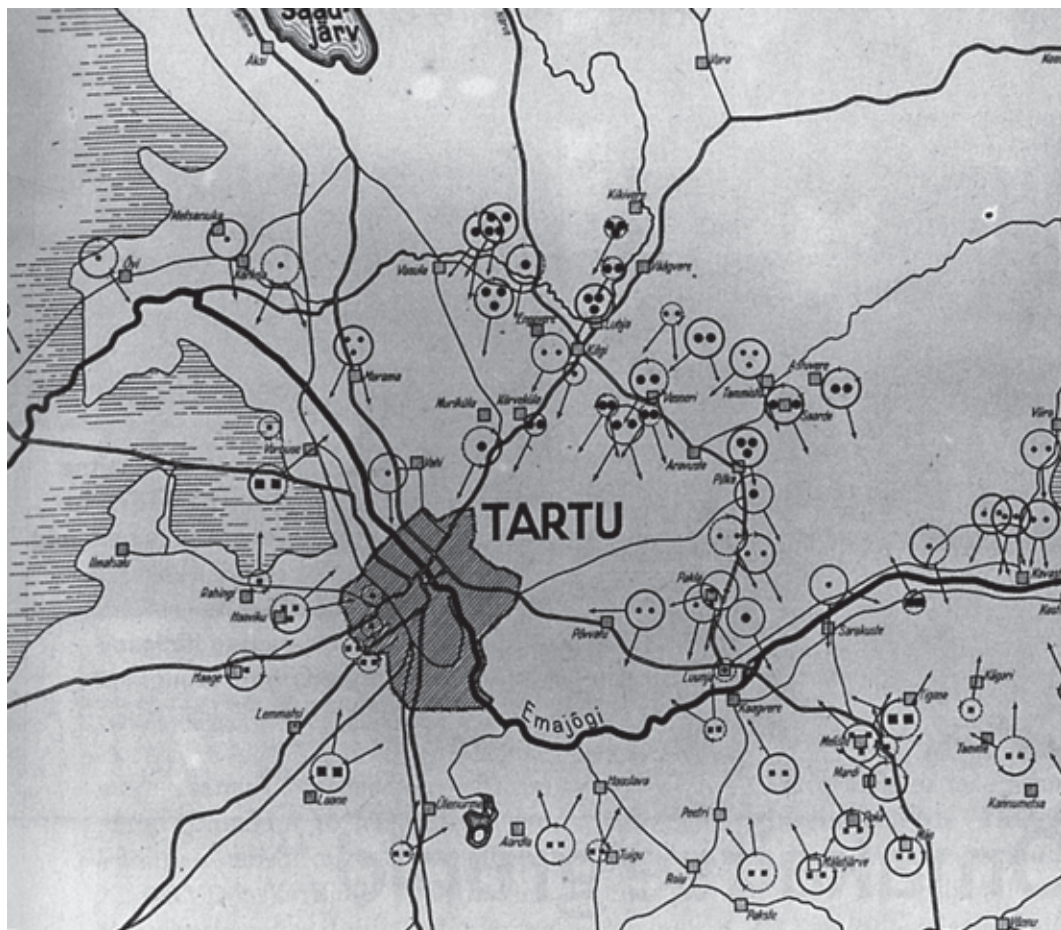
Purustatud ja kiiruga hädapäraselt remonditud Vabadussild 1941. aastal

Karl Talpak

Punaseid tulistati varitsusest – katustelt, pööningutelt, keldritest, aedadest. Ilmselt tundsid punased end sel hetkel veel suhteliselt kindlalt, kuid šokina tabas neid sakslaste luuresalga linnasaabumine kella 17 paiku.

Need sakslased olid ühest Saksa sõjaväe eelsalgast (Burdachi lahingugrupp), mis oli suunatud Tartu vallutamiseks. Juuli algul moodustati väegrupis „Nord” mitu eelsalka, mis suunati peajõudude ees Lõuna-Eestisse taganevat Punaarmee jälitama. Üks neist liikus Pärnu, teine Viljandi ja kolmas Tartu suunas.

**Saksa ja Vene suurtükipositsioonid Tartu piirkonnas juulis 1941.
Iga sõõr tähistab üht suurtükipatareid**

Tartusse jõudnud kindralmajor Karl Burdachi lahingugrupp oli brigaadi taseme väekoondis. See formeeriti 6. juulil Petseri ja Pihkva piirkonnas I armeekorpuse eelüksusena, mis pidi julgestama Leningradi suunas tungiva 4. tankigrupi XLI armeekorpuse põhjatiiba. 10. juulil tehti grupile aga ülesandeks sõita läbi Kagu-Eesti, mida Punaarmee oli luureandmetel maha jätmas, ning vallutada Tartu ja Tartu lennuväli. Tartu lennuväli häiris sakslasi seetõttu, et seal baseerunud lennukid ründasid pealetungivaid Saksa vägesid. Lahingugrupi staap oli 110. suurtükiväerügemendistaap ning jalaväeks I armeekorpuse 11. ja 21. jalaväediviisi luurepataljoni. Gruppi määrati veel 21. tankitõrjedivisjon, 604. õhutõrjedivisjoni 1. patareid, 436. ja 536. motori-

seeritud raskesuurtükiväedivisjon (vastavalt 100 mm kahurid ja 150 mm välihaubitsad) ning väiksemad üksused. Hiljem allutati lahingugruppile 11. jalaväediviisi 2. jalaväerügement, 609. suurtükiväerügemendistaap (z.b.V.) ja 185. ründesuurtükidivisjon (Sturmgeschütz III). Burdachi lahingugrupp oma väikesearvulisuse tõttu üle Emajõe tungida ei suutnud ja hoidis 25. juulini rinnet Jõesuust Vörtsjärve ääres kuni Kastreni Tartust idas. 25. juulil võttis rindelõigu üle 93. jalaväediviisi.³⁴ Huvitav on märkida, et nimetatud ründesuurtükke keegi tartlastest ei maini. Ju tegutsesid need väljaspool linna.

Aga tagasi Tartusse saabunud väikese Saksa luuresalga juurde. Eri-nevatel andmetel oli sakslastel kas kolm või kaks soomusautot (kolmas variant – kaks soomukit ja üks mootorratas) ja kuus sõjameest. Kumu sakslaste saabumisest levis Tartus kiiresti. Ei linnaelanikud ega ka punased ei teadnud, kui palju sakslasi on saabunud. Igal juhul taganesid punased nüüd kiiruga üle Vabadussilla ja see lasti õhtul kell 21 õhku. Nüüd ei olnud jõeale jäänud enam ühtegi tervet silda.

Per Wieselgren oli Rootsi teadlane, kes töötas Tartu ülikoolis aastatel 1930–1941 õppejõuna. Ta oskas eesti keelt, tal oli palju tuttavaid ja tema mälestused toonastest sündmustest on huvitavad just seetõttu, et ühest küljest vaatleb ta neid kui erapooletu riigi esindaja, teisest küljest aga kui Eesti sõber ja kommunistide vastane. Oma perekonna saatis ta Rootsi juba 1940. aasta suvel, tal endal õnnestus kodumaale tagasi pöörduda 1941. aasta detsembris läbi Saksamaa. Tartus elas ta Jakobsoni tänaval.

Saksa vägede saabumisest Tartu kirjutas ta:

*„Elanikkond võttis sakslasi vastu tõelise spontaanse juubeldusega. Plaksutati käsi, lauldi ja hüüti hurraa, ning tolmustele ja võitluses vilunud motoristidele visati lilli ja kingitusi. Südamlik suhtumine sõjaväelastesse on jäänud püsima.”*³⁵

Esimesel luuresoomusautol asus salgajuht leitnant Kurt Glasenap (baltisakslane, oskas eesti keelt), mootorrattal sõitis endine Tartu ajakirjanik Boris Tanton. Et samal ajal Kesk tänava Ropka-poolse otsa kohal uuesti tulevahetus tekkis, pöördusid Saksa soomusautod Piiskopi tänavast sisse ning sattusid seega Piiskopi-väljal haarangut teostavaile miilitsatele otse seljataha.

³⁴ Hiio, Toomas. Täna 80 aastat tagasi – sõjasuvi 1941 Eestis. Eesti sõjamuuseum. <https://esm.ee/kulastajale/haridus/tana-80-aastat-tagasi>

³⁵ Wieselgren, Per. Vasarast haakristini. Tallinn, 2002. Lk 240.

Sõjas hävinud Tartu tuletõrjehoone. Erakogu

Soomukite kuulipildujad asusid esmakordselt Tartus tööle ning miilitsasalk aeti laiali, surmati neist kaks ning vangistati viis.

Sakslased sisenesid linna Võru tänavat mööda ja kontakteerusid Kesk ja Võru tänava lõpus tegutseva vanemseersant Ranniku salgaga. Koos liiguti kuni Kaitseliidu majani Jaama platsil, seal tegid soomukid üksikuid väljasõite linna keskele ja jõe äärde, kuulipildujatest avati tuli ka üle jõe.

Just sel ajal sõitis ka Eesti lipuga auto kesklinnas ja massiliselt heisati sinimustvalgeid lippe, mida paljud tartlased on hiljem kirjeldanud.

Autojuht Voldemar Randmäe oli ühest punaasutusest kõrvale toimetanud auto.

Ta oli selle siis Tervishoiu Muuseumi põrandaaluse keskuse sideautona tarvitusele võtnud juba 4. juulil. Nüüd hoidis ta ühe käega rooliratast, teisega aga üle autokatuse ulatuvat suurt sinimustvalget lippu. Tagaistmel olev Näki-nimeline noormees hoidis peos spordipüssi, kummardus alatasa autouksest välja ja hüüdis: „Lipud välja! Relvad kätte!” Neil lühikesil sõnul oli otse kujuteldamatu nõiavõim: igast majast jooksid inimesed särasilmil välja, kõlasid elaguhüüded, lehvitati kätega ja rätikutega, pühiti vargsi pisaraid, ning otsekohe kerkisid majadele eesti lipud. Peaaegu veerandtunniga oli terve lõunapoolne Tartu üleni lipuehtes.³⁶ Lauldi Eesti hümni ja juubeldati.

Kuna sakslastel oli ülesanne teha luuret, siis lahkusid nad paari tunni pärast tagasi Võrru oma retke tulemustest ülemustele ette kandma. Taas jäid eestlased üksinda. Õnneks polnud venelastel aimugi, kui palju sakslasi oli ja kas nad on linna jäänud. Eeldati halvimat ja seetõttu jäetigi Tartu lõunaosa maha ja kell 22 õhiti viimane sild.

10. juuli õhtul kujunes ülestaatuse staabiks Kaitseliidumaja lähedal firma „Puhk ja Pojad” õu Riia tänaval. Kell 18.45 saabus sinna õuele eelmisel päeval Tervishoiu Muuseumi grupi inimeste Tartus tekitatud ja tekkivate võitlussalkade üldjuhiks valitud lipnik Olev Reintalu, kes võttis seersant Ratnikult juhtimise üle, määrates viimase oma abiks relvas- ja majandusalal. Lipnik Reintalu lõi sealt ühendusi eraldi teotsevate rühmadega, sinna koondus üha enam üksikuid mehi relvadega ja ilma, toodi kokku mootorsõidukeid, laskemoona ning seal peatusid ka maalt saabuvad metsavendade abisalgad. Nii kujuneski nagu iseenesest algul Postijaamaplatz, siis „Puhk ja Pojad” õu komandopunktiks või „staabiks”, nagu võitlejad ise nimetasid. Hiljem kolis staap Näituseväljakule.

³⁶ Noormets, lk 234.

10. juuli õhtupoolikut iseloomustas lakkamatu tulistamise ragin, mis kaikus kõikjal üle linna. Täiesti võimatu oli aru saada, kus ja keda tulistati, ning kui suured olid lõunapoolsesse Tartusse jäänud punaste jõud. Relvadega piki tänavaid liikuvaid partisane tulistasid peamiselt linna jäänud või pagemisega hilinenuid punased igasuguseist mõeldavaist salaugastest: pööninguakendest, katuseilt, plankude ja aiapöösaste varjult, keldriakendest. Tekkis loendamatuid tulevahetusi miilitsa ja hävituspataljoni salkade riismetega, mis aga pärast lühikest jõuproovi partisanidega alati alla jäid ning meeletus hirmus läbi aedade ja õuede jõe suunda põgenesid. Alles kell 18.45 kihutas seitse veoautotäit punaväelasi, miilitsamehi ja hävituspataljonlasi Kroonuaia tänavat kaudu üle Vabadussilla, ning samal ajal lõi üks tundmatuks jäänud partisanidesalk Tähtvere linnaosa all paatidega üle jõe lõunapoolsesse Tartusse kauplusi rüüstama tulnud punaväejõugu veriselt tagasi.

Kindla komandopunkti tekkimisega „Puhk ja Pojad” äri õuele hakkas side üksikute võitlusgruppide („puntide”) vahel kindlamaks kujunema, keskuse olemasolust levis teade kiiresti ja üksikult teetsenud „pundid” hakkasid sellega sidet otsima. Keskus alistas siis üksikud võitlussalgad üldjuhtimisele ja paigutas need positsioonidele, milleks tegevusse rakendati üliõpilase Randmäe patrullauto ning nn „rundid” – ringkäigud, mida tegid lipnik dr Koskel, H. Leesment ja aseohvitser Martinson. Teabe põhjal, mida „rundide” tegijad töid, täiendati lünki ja nõrgemaid kohti Puhki õues moodustatavate pisisalkadega. Samas korras vedas üliõpilane Randmäe auto kaks korda öö jooksul kõigile võitlussalkadele laske-moona täiendust.

Linnas kõlav tulevahetus kutsus välja aga järjest rohkem relvastatud mehi, kes läksid „Puhk ja Pojad” õuele end esitlema lipnik Reintalule ja ülesandeid saama. Osa mehi tegutses ükshaaval, igaüks oma kodukoha läheduses, avades püssidest või püstolitest silmapilk tule, kui märgati mõnd punast; mõned liikusid paarimehelistes salkades mööda tänavaid ringi ja ühinesid lõppeks mõneks uueks „pundiks”, võttes endale iseseisvalt mõne kindla ülesande kusagil ohtlikumas lõigus, kus leiti kaitse alles puuduvat.

Kella 22 paiku, kui komandopunkti olid vabatahtlikud juba toonud kaks veoautot, saatis lipnik Reintalu lipnik Ilvese ühel veoautol Vorbusse, et sealt abijõuna kohale tuua Kõpla taluomanik Peeter Lauritsa ümber koondunud „punt”, millega Tervishoiu Muuseumil oli side. Kella 23 paiku jõudis see esimene välispoolne abi pärale, lipnik Reintalu

Tartu metsavennad 1941. aastal

jättis selle „Puhk ja Pojad” õuele omale motoriseeritud varuks, ja hiljem, kui tulid sisse Otepää mehed kapten Karl Talpaki juhatusel, jäid need reservi ja Tähtvere mehed saadeti rindejoonele.³⁷

Nagu mainitud, jäi mingi hulk punaseid 10. juulil ikkagi Tartu lõunaossa, kus osa neist varjus ja jätkas võitlust (ilmselt arvestades, et nad tabamise korral niikuinii maha lastakse), teine osa aga püüdis peitu pageda. Kavalamad ajasid selga erariided, panid käisele valge lindi ja liitusid linnapartisanidega.

Küsimus punastest snaipritest ja suurtükitejuhtidest (lisaks veel süütajatest) Tartus perioodil 10.–25. juuli on segane. Eranditult kõik Tartu ülestõusust osavõtjad kinnitavad nende olemasolu, kuid oma silmaga nägi neid vaid mõni üksik. Kahtlemata olid nad olemas, kuid võimalik, et nende arvu, tekitatud kahju suurust ja võimekust on kuulujutud kõvasti paisutanud. Mis puutub punaste suurtükitejuhtimist ja omavahelist sidepidamist vastaskaldaga, siis see on kahtlasevõitu. Samuti on vaieldav, kas osa punaseid jäeti maha teadlikult („punase partisanisõja organiseerimiseks”)³⁸ või see lihtsalt juhtus nii.

³⁷ Noormets, lk 241.

³⁸ Nii kinnitab Karl Talpak, lk 104.

Igal juhul viidi hiljem snaiprite tabamiseks läbi ulatuslikke haaran-
guid linnaosades.

10. juuli õhtul oli linnapartisanide olukord üsna kriitiline. Mehi ja relvi oli vähe (ca 200 võitlejat) ning punaväelaste suurte jõudude rünnakut poleks suudetud tõrjuda. Kuid Vabadussilla õhkimine muutis selle võimatuks ja andis märku, et punased on Tartu lõunaosast loobunud.

11.-12. juulil liitus võitlejatega liitus uusi vabatahtlikke ja abipalved metsavendadele andsid esimesi tulemusi. Juba 10.-11. juuli hilisõhtul ja öösel saabusid Tartusse maalt esimesed metsavennad.

Esmalt kella 22 paiku tuli Tähtvere ja Vorbuse metsavendade salk, kella 23 paiku Karl Talpaku juhitud Otepää rühm (kus olid ka Elva ja Palupera mehed – kokku 35 meest), öösel 30-liikmeline Valga rühm leitnant (tegelikult aseohvitser) Heinrich Holmi juhtimisel ja kapten Vello Rikand Ropkast 20 partisaniga kahel tuletõrjeautol, mis pärast meeste mahaminekut „Puhk ja Pojad” õuel sõitsid Karlova mõisa parki, et ühineda sealolevate tuletõrjeautodega. Pääegu samal ajal saabusid staabi õuele neljal veoautol uued salgad metsavendi Elvast, Nõost, Kongutast, Rõngust ja Puhjast. Tulijatega olid kaasas ka Elva Omakaitse rajaja kapten Karl Nortmaa, kapten Edur, nooremleitnant Rätsepp jt metsavendade juhte. Veidi hiljem saabus salkkond Rannu metsavendi jalgratastel, seejärel saabus Võrumaalt Kanepi 19-meheline rühm.³⁹

Lipnik Reintalu pakkus üldjuhi kohta kapten Talpakule, kuid see keeldus, viidates olukorra mittetundmisele.

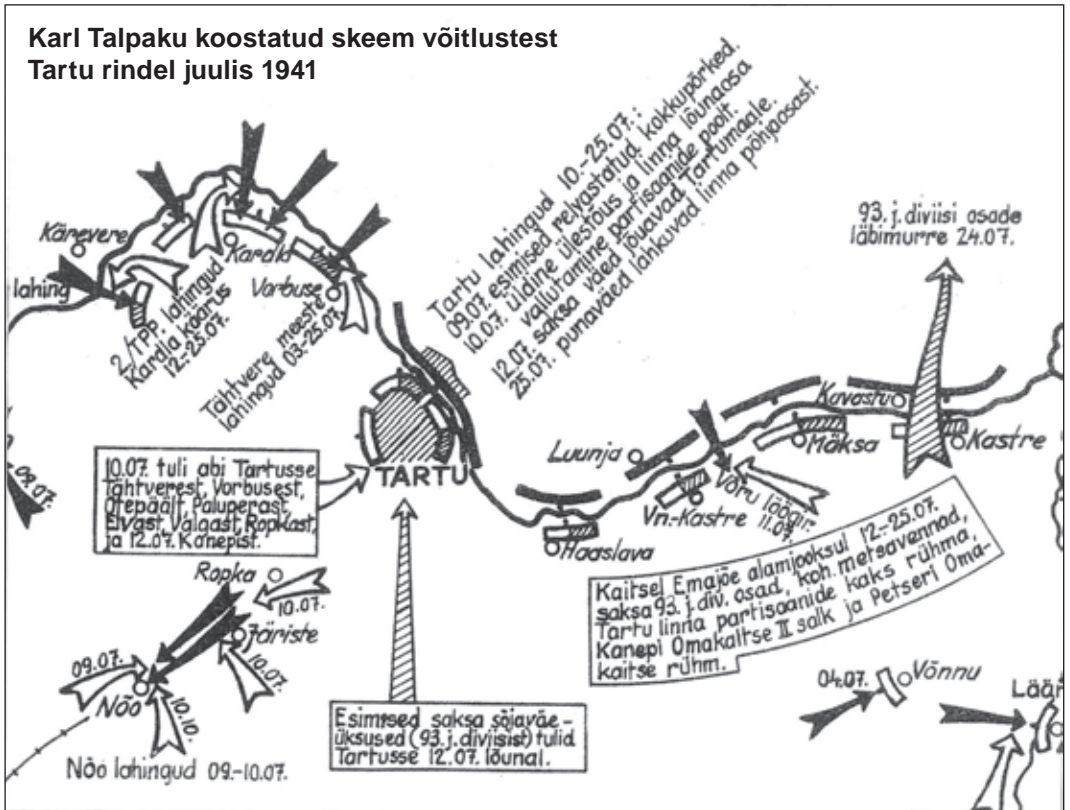
Kõik jõud asusid kaitsepositsioonidele Emajõe joonele ja kindlustasid end. Osa mehi kammis läbi linnaosi ja julgestas tagalat. Juba samal öösel löödi tagasi venelaste paar katset luuesalkadega üle jõe tulla. Samaaegselt avas Punaarmee ka suurtükitle Tartule, mis põhjustas suuri tulekahjusid.

Kell 1.45 öösel jõudis linna major Friedrich Kurg Ropkast, kellele senine üldjuht lipnik Reintalu juhtimist kui aukraadis vanemale üle anda tahtis. Kuid major Kurg võttis juhtimise üle alles sama päeva kella 14 paiku pärast üldolukorraga tutvumist, sinnani juhtis lipnik Reintalu edasi.⁴⁰

Enne juhtimise üleandmist jõudis Reintalu korraldada ka politsei tegevuse taasosalustamist.

³⁹ Talpak, lk 104.

⁴⁰ Noormets, lk 245.

11. juulil kella 10 ajal ilmus Omakaitse staapi salkkond Tähtvere metsavendi eesotsas endise politseikomissari J. Jaansoo ja konstaabel A. Samarüütliga, kellele lipnik Reintalu tegi ülesandeks moodustada politsei. Politsei asukohaks valiti Riia tn 85, endine NKVD maja, mille sisemuse olid punased enne põgenemist põhjalikult purustanud ja rüüstanud. Samal päeval saabus kohale veel kuus endist politseinikku ja kümme päeva hiljem ka end edukalt varjanud endine Tartu-Valga prefekt A. Roovere.

Vabatahtlikud

Kuidas noored Tartu mehed liitusid ülestõusuga? Vaatame, mida kirjutasid Heino Reigo ja Juhan Gross oma mälestustes.

Hilisem pataljon „Narva” sõjamees Heino Reigo (tol ajal 18-aastane):
„9. juulil 1941 [pigem 10. juulil – autori märkus] oli ilus päikesepais-
teline suveilm. Hommikul vara märkasime aknast välja vaadates, kui-

das mööda Võru tänavat liikusid hanereas Tartu miilitsad ja hävituspataljoni tegelased Pauluse surnuaia suunas. Mõne aja pärast hakkas sealt kostma tulistamist ja natuke hiljem tuli kaks külgkorviga mootor-ratast saksa sõduritega. Ilmselt mingi väike luure eelüksus. Nad sõitsid Riia tänava ristmikuni, sest Kaitseliidu majas pesitses üks Tartu hävituspataljoni üksus. Sealt kostus kah tulistamist. Sakslased pöörasid seejärel otsa ringi ja kadusid Võru tänavat mööda uuesti välja. Aga linn hakkas järsku kihama! Igalt poolt tuli mehi ja kõigi huvi oli üks: kust saada relvi? Alguses läksime, mina kahteiste seas, Ropkasse, kus olid kasarmud. Päeva lõpuks olin juba Emajõe joonel umbes Sõbra tänava otsa juures. Meist oli formeerunud rühmja hakkasid Tartu vabastamislahingud. Järgmisel päeval tulid venelaste käest võetud veomasinatega Tartusse kapten Karl Talpaku mehed. Nad olid esimesed, kes tulid Tartus loodavatele kaitseüksustele appi ja olid igate pidi karastatud sõjamehed. Tõsi, metsas olemisest habetunud ja paraja röövlivälimusega, aga meile, noortele, suured iidolid, kelle poole üles vaadata. Minu mäletamise järgi oli nädalapäevad või isegi natukene rohkem lõunapoolne Tartu värskelt organiseeritud Omakaitse ja Eesti vabatahtlike üksuste käes, ilma et seal oleks veel ühtegi sakslast olnud.”⁴¹

22-aastane Juhan Gross varjas end tuttava juures Tähe tänavas mobilisatsiooni eest. Oma aastakümneid hiljem kirjutatud mälestustes on ta Kaitseliidumaja segamini ajanud Tuletõrjemajaga.

„Surmvaikus, mis laskus linna kohale pärast plahvatust, sai õige pea taas katkestatud püssilaskude ja granaadiplahvatuste poolt. Kui me tormasime aknale vaatama, nägime jooksvaid inimesi, kes peatusid tänavanurkadel lühikeseks ajaks, et siis tulistada üksiklaskudega endast tahapoole ja söösta seejärel taas edasi jõe suunas. Kui kaks neist möödus meie majast lähedalt, tundsin ära miilitsameeste vormiriietuse. Kohe ilmus veelgi mehi, jooksu pealt tulistades. Üks peatus korraks ja hõikas, et Tartu on vaba. „Partisanid!” hõikasin ja tormasin tänavale. Läksin neist ühe juurde ja küsisin, kuidas mina saan aidata. „Kas sul relv on?” „Ei ole, kust ma selle saaksin?” „Mine tuletõrjemajja, meie staap ja paar sakslaste soomukit on seal.” Ning jooksis edasi. Tormasin tagasi majja. „Nad on siin ja vajavad toetust. Läki tuletõrjemajja.” /.../

Kõikjal avati uksi ja aknaid, inimesed valgusid tänavatele. Kasvava uhkustundega märkasin tuletõrjemaja tornis sinimustvalget Eesti lippu.

⁴¹ Sinimägedes kajas kuradite hõik. - Kultuur ja Elu nr 3/2004.

Peaaegu samaaegselt pääsesid kõrgematest akendest lehvima teised rahvuslipud ning peagi oli terve linn lipuehteis, õnnelik ja erutatud rahvamass tungemas tänavatel. Tuletõrjemaja ees ümbritses juubeldav rahvahulk kahte Saksa soomukit ja käputäit eesti partisane, kes olid teistest eristatavad valge käesideme tõttu. Keegi alustas Eesti hümnit. Pidulik laul kandus laiali nagu võimas laine üle väljaku ja tänavate. Minu patriotism on alati olnud mõõdukas ja meeoleolukad demonstratsioonid on jätnud mind külmaks. Kuid seekord oli kõik teisiti. Laulu puhas spon- taansus ja hoog tungis südamesse ja tõi pisarad silma.

Erariides Eesti ohvitser korraldas samas kohas oma staapi. Seda piiras hulk mehi, vanu ja noori, relvastatud erinevate relvadega alates vanast roostes püstolist kuni moodsa kerge automaadini. Kõik need olid punavõimu ajal hoolikalt peidetud ja hoitud, vaatamata surmaõhvardu- sele nende avastamise puhul. Ohvitser andis ülevaate olukorrast: vene- lased taganevad kõikjal üle maa ja kavatsesid nüüd rajada jõe teisele kaldale kaitseliini. Saksa põhijõud on umbes 50 kilomeetri kaugusel ja neil võtab Tartusse jõudmine veel mõned päevad aega. Senikaua aga on vabatahtlikel omakaitse liikmetel kohustus kaitsta linna Punaarmeest maha jäänud sõdurite eest, kindlustuda jõe lõunakaldal, hoida ära vaenlase võimalikud ületulekukatsed, tagada linnas kord. Saksa luure- masinad sõitsid peagi tagasi omadele teateid viima ja abiväge kutsuma. Olime jäänud omapäi.

Meie rühmale määratud esimeseks ülesandeks sai pargi ja jõekalda läbikammimine. Tuli leida ja teha relvituks seal esineda võivad rahva- müllitsad. Moodustasime aheliku ja alustasime pargi läbikammimist. Kui ma veidi hiljem kuulsin kõrget ja vinguvat heli ja sellele järgnevat teravat plahvatust, ei taibanud kohe, et tegemist oli jõe teiselt kaldalt tulistatud mürsuga. Järgmine vilin lõppes heleda leegiga meie ees olevate puude latvades. Vilistavad ja võristavad killud tungisid puutüvedesse ja maa- pinda. Ehmatasin, kui korraga mõistsin, et keegi on sihtimas just mind. Mehed mõlemal pool olid end maha visanud ja poolautomaatselt tegin sama. Olime kõik selle töö tarvis kogemusteta. Vana sõjamees oleks ilm- selt saanud naerda, kui ta näinuks meid, suu lahti, vaatamas mürskude plahvatamist ja otsimas varju siis, kui hädaoht juba möödab. Tundsin laubal külma higi ja peas kihelust. „See on siis hirm,“ ütlesin iseendale, „kuid pole vaja sattuda paanikasse, pole vaja.“ Meenusid isa jutud tema sõjaelamustest ja ma meenutasin neid uhkusega. Üleüldse, tema oli olnud kordi suuremas ohus ja pääsenud ilma vigastusteta. Rehkendus, kui mitu kildu on vaja ühe ohvri tabamiseks, tundus mõttetu.

Märkasin rühma juhti eespool künkal meile karjumas ja lehvitamas. Kuivava suu ja peksleva südamega tõusin üles ja sööstsin varjule järgmisse kohta. Seekord tundsin helist ära mürsu lendamise ja sain pikali enne selle lõhkemist. Plahvatused kandusid meist kaugemale ja saime jätkata oma ülesannet ilma uute jamadeta. Miskit oli müllitsatega juhtunud, ma ei kohanud ühtegi neist. Tõenäoliselt taipasid nad, et mäng on läbi, heitsid mundrid seljast ja varjusid. Kuigi meie rühmal polnud justkui midagi ette näidata, olime naastes veidi uhked – olime ju jäänud tule alla ja selle üle elanud. Mürsud langesid nüüd sagedamini ja korrapäratu rütmiga. Siin-seal puhkesid tulekahjud ja tõusis suitsu. Kogu pilt linnas oli muutunud – kuskil polnud enam näha juubeldavat rahvahulka, üksnes valgete käesidemetega mehed sagisid ringi. Lipud tundusid mahajäetud ja veidi kohatud. Sõda näitas Tartule oma tõelist palet.”⁴²

Võitlused Tartus 9.–12. juulini kulgesid eelkõige just eesti vabatahtlike iseorganiseerumise tulemusena. Isetekkinud võitlussalgad asusid jõe äärde positsioonidele, kasutades selleks sealseid erinevaid hooneid (mis seejärel tulevahetuses raskelt kannatada said). Kohale saabusid ka arstid ja muu sanitaarpersonal. Naised, tüdrukud ja poisid tassisid jõe äärde positsioonidele asunud või tehaseid valvavaile võitlejaile järele toitu, joogivett, padruneid, tubakat. Tsivilistid abistasid tuletõrjet, moodustades põlevast hoonest kuni kaevudeni ahelikke, kus veepanged käest-kätte edasi anti. Tegemist oli kogu linna elanikkonna ühise pingutusega.

Kaitserinde moodustanud uusi võitlussalku, millest enam-vähem teateid olemas, tekkis 10. juuli õhtupoolikuks.

Kella 18 ajal ilmus linna Pandimajja, mis asub sadamas otse Emajõe kaldal, viis meest, kes koos Pandimaja ametnikega tulistasid akendest punaste ülejõe asuvaid positsioone.

Kella 19-20 vahel kogunes Turuhuone rajoonis A. Mendoli kaheksameheline salk, asudes kaitsela jõe äärde. Temast paremale asus positsioonile salkkond üliõpilasi üliõpilase Lombi (Lomp) juhatusel.

Nendest veelgi Ropka poole, jõe läheduses, Tartu Aiavilja Ühisuse veinitehase juures teotses K. Karindoski salk, kes oli koondunud juba 9. juulil.

Kella 20-21 vahel organiseeriti Riia–Kastani tänava nurga rajoonis kaks mõnekümnemehelist salka.

Ülikooli kiriku ümbruses koostas 20-mehelise rühmituse kapral Mets, kesklinnas teotsesid veel paarikümnemeheline lipnik K. Savi

42 Gross, Juhan. Mälestusi Tartu suvesõjast 1941. - Tuna nr 2/2011. Lk 113.

grupp (neist osa „Vanemuise” näitlejad) ning lipnikute Luiki, Palgi, Arpo ja Virksi pisemad salgad.

Umbes kell 22.30 hakkas kesklinnas teotsema üldjuhilt lipnik Reintalult antud neljamehelise salgakesega lipnik Vagi Pärsimägi Kaubahoovist kuni Botaanikaaiani. Vastaskalda kaevikute alalise tule all ettevaatlikult edasi nihkudes, asetaskas lipnik Pärsimägi kahemehelise valveposti Kaubahoovi jõepoolsele sammaskäigule, ning et talle mitmelt poolt üksikuid püssimehi vabatahtlikult juurde liitus, võimaldus Raekojaplatsilt kuni Laia tänava nurgani veelgi kuut valvetõket välja panna. Ühtlasi teotses Pärsimäe salk ka tulekustutustöödel, päästes tuleohust Barclay platsil asuvad endise Sõjaväeringkonna staabi hoone, põlevast kino „Centrali” õuest ühe korras veoauto ja kohviku „Ateen” mööbli. Kella 22-23 vahel tekkis Emajõe ääres Koogi leivavabriku juures ühe tundmatu partisanisalga ja punaste vahel teravaim kokkupõrge. Partisanid ründasid korduvalt Koogi leivavabriku kõrval asuvat valget kahekordset maja, kuhu jõuk punaseid oli end barrikadeerinud. Maja vallutati, kusjuures langes kolm partisani.⁴³

Sakslaste teine tulek

Ühe esimese Saksa väeosana saabus Tartusse 11. juuli õhtul kell 19 paarkümmend meest (komandant Scheichenbauer ja välisandarmid), kindral Burdachi peajõud jõudsid kohale 12. juuli hommikust pärastlõunani. Edasi hargnesid sakslased väiksemate gruppidega linna ja linna piiridest mõlemale poole, rohkearvulised suurtükipatareid seati üles Tartust lõuna poole. Kuna sakslasi oli vähevõitu, siis mingit kindlat rindejoont järgneva kahe nädala jooksul ei tekkinud. Koos eestlastega mehitati üksikud tugipunktid ja lõigud.

12. juuli öösel kell 1.00 saabus Tartusse ka siia määratud Saksa väli- komandant ooberstleitnant Gosebruch, kes aga linna ei jäänud, vaid mõne tunni pärast tagasi siirdus Nõkku, kus viibis kogu Tartu operatsioonide ajal, Tartus tegutses tema eelkomando major Scheichenbaueri juhtimisel. 12. juuli pealelõunal jõudis linna Saksa „*Vorausabteilung*” staap, asudes „Grand Hotelli”. Omakaitse siderühm vedas sidepidamiseks telefoniliini „Grand Hotelli” ja major Scheichenbaueri asukohta (Maavalitsuse garaažide maja Näituseväljaku vastas). 12. juuli hilistel õhtutundidel, kui lõõmas parajasti hiigeltulekahju Aia ja Tiigi tänavatel, saabus Tartusse esimene Saksa lahinguüksus – üks ratturkompanii. Saabus samuti kaks välisuurtükide patareid.

⁴³ Noormets, lk 239.

Hiljem saabus ka abiväge: 15. juulil tugevdati kindral Burdachi lahingugruppi Tartus 11. jalaväediviisi ühe pataljoni, 185. ründesuurtükidivisjon ja 609. suurtükiväerügemendistaabiga ning osaga 436. motoriseeritud raskesuurtükidivisjonist (100 mm kahurid) ja 536. motoriseeritud raskesuurtükiväedivisjoniga (150 mm rasked välihaubitsad).⁴⁴

Sakslaste vähesuse tõttu ei suutnud nad oma võimu tugevdada ja lasid eestlastel esialgu linnas üsna omatahtsi tegutseda.

Kuni 25. juulini moodustasid eestlased-sakslased Emajõe rindel Võrtsjärvest kuni Peipsini sunnitud liitlassuhte, sest kumbki pool üksinda sõdida ei suutnud. Eestlasi oli vähe (kokku ligi 2000 meest) ja neil olid vaid kerged relvad – püssid, kergekuulipildujad. Sakslasi oli samuti vähe, nad olid sunnitud kaitsetegevuses ootama esialgu abivägesid ja seejärel kuni Saksa vägede tiivalöök Viljandimaalt Mustvee suunas sundis Emajõe rindel olnud vene laskurkorpuse väed põhja poole taganema. Kuid sakslastel olid suurtükid ja miinipildujad, mõned soomusautod ja punaväelastele hirmuäratava vaenlase kuulsus. See tõttu ei üritanud arvulises ülekaalus olevad venelased linna piires peale üksikute luuresalkade üle jõe tulla. Selliseid katseid esines vaid Jõesuu piirkonnas.

Nii suudeti kahenädalastes võitlustes vaatamata venelaste rohkearvulise suurtükiväe marutulele Tartus vastu pidada.

12. juuli lõuna ajal alustas Tartu Omakaitse üldjuht major Kurg seniste pisisalkade (neid oli 30 ringis) ümberformeerimist lahingukompaniideks. Seejuures viidi läbi ka puhastustöö meeskonna hulgas, et vabaneda sinna imbunud kahtlastest isikutest.

Et hommikul alanud suurtükitali lõuna paiku üha intensiivsemaks muutus, ulatudes ohustama ka Omakaitse staabi asukohta „Puhk ja Pojad” õuel Riia tänaval, viidi staap umbes kella 16 paiku üle Näituseväljakule. Sinna kolisid ka Omakaitse väliambulants, autode park, relvade ja laskemoona ladu ning naisomakaitselaste toitluspunkt.⁴⁵

Vastastikune tulevahetus suurtükkidest, miinipildujatest, kuulipildujatest ja käsirelvadest tekitas tohutut kahju linnale ja tsiviilelanikele, kuid Saksa sõjaväelased ja linnapartisanid kandsid suhteliselt väikseid kaotusi (kui arvestada, et tulevahetusele lisandusid ka üksikud luureretked üle jõe). Ka eesti meeste põhikaotused langesid perioodi 10.–12.juuli.

⁴⁴ Hiio artikkel.

⁴⁵ Noormets, lk 248.

Nii näiteks olid Burdachi lahingugrupi kaotused Tartu rindelõigus 17. juulil kolm meest langenute ja kümme meest haavatutena, 18. juulil seitse haavatut, 19. juulil viis langenut ja kolmteist haavatut, 20. juulil üks langenu ja neli haavatut.⁴⁶

Arvata võib, et sellises positsioonisõjas ei olnud vähemalt Tartu piirkonnas ka Punaarmee kaotused oluliselt suuremad.

Tartus organiseerisid elanike ja võitlejate toitlustamise endise Naiskodukaitsse aktiivsed liikmed, samuti tegutses kohusetundlikult haavatute raviga linna haiglate ja kliinikute meditsiinipersonal.

Ebainimlik koormus oli linna tuletõrjel, millele tuli abiks veel Otepää tuletõrjesalk. Päevas süttisid suurtükitulest kümned hooned. Ilmad olid kuumad ja tuulised ning tulekahjud levisid ulatuslikult. Siiski suudeti kohati maju kustutada ja tule levikut piirata. Probleeme oli kustutusveega ja pideva tulistamisega, lisaks olid punased lahkudes ära viinud paremad tuletõrjemasinad. Sageli tuli kustutustöid teha vaenlase suurtüki- või püssitule all. Kokku sai juulis surma kuusteist tuletõrjujat.

Suurimaks probleemiks lisaks kuumadele ilmadele oli just veepuudus, sest linna veevärgi olid punased juba eelmisel päeval rikkunud, jõest vee ammutamine punaste kaldapositsioonide tule all osutus aga võimatuks. Seega saadi kustutustöid edukalt läbi viia ainult seal, kus leidis kaeve või kuhu Ülikooli pumbahoonest suudeti vett juurde vedada. Suurt abi osutasid tuletõrjele kõikjal majade elanikud, kes tulid varjendeist välja ja olid abiks vee kandmisel lähemaist kaevudest, katuste niisutamisel, põlevate aedade lammutamisel, varade päästmisel, töötades sageli edasi ka vaenlase kuulirahe all.

Juhan Gross:

„Koos väheste meestega saadeti mind nüüd linna idaserva, valvama ühte teeristi ja laskemoonaladu, mis mingil põhjusel oli jäänud Punaarmee poolt hävitamata. Valvasime seal kaks päeva ilma vaheajata. Venelased olid üles sättinud uusi suurtükke ja Tartule langes raskeid hoope. Enamik linnas olnud tuletõrjevarustusest oli venelaste poolt rikutud või ära viidud. Nii pidasid inimesed lootusetut võitlust laienevate tulekahjudega, veeämbrite edasiandmiseks moodustati inimkette.

Ja kui kohati õnnestuski inimestel tulemüüri alla suruda, läitsid mürsud ja ka tahtlikud süütajad siin-seal uusi koldeid, mistõttu sageli oli tegemist, et end päästa sulguvast tulerõngast. Kui tulekustutajaid nähti

⁴⁶ Hiio artikkel.

Friedrich Kurg 1942. aastal

*jõe vastaskaldalt, külvati nad üle kuulipildujatulega. Öösel nägi linn välja nagu punane ja oranž tulekatel, mis valgustas taevast ja lähiümb-
rust tontliku kumaga. Mulle tundus uskumatu, et tuli võib lakkamatult
nii kaua põleda. Selleks ajaks olin mürskude langemisega juba kohane-
nud. Kummardusin kohe, kui kuulsin lähenevat helinat, mis viitas mürsu
peatsele langemisele kusagil lähedal. Vaid siis, kui laskemoonakeldrite
juures paiskasid plahvatused pinnast taevasse, tardusid mu meeled mil-
legi hirmsa ootuses. Siiski polnud seal tegemist otsetabamusega ja pak-
sud graniitmüürid pidasid laialipaiskuvatele kildudele vastu.”⁴⁷*

Eestlaste üksuste organiseerumine Tartus

Kapten Karl Talpak organiseeris linnas tegutsevad eestlaste jõud 12. juulil Tartu linna partisanide pataljoniks, mis jagunes neljaks kompa-
niiks.

Kompaniiülemad olid:

1. kompanii – kapten Vello Rikand
2. kompanii – lipnik Viktor Lillak, seejärel leitnant Parts

⁴⁷ Gross, lk 114.

Tartu Linna Komandandi Päevakäsk nr.

Tartus, lt. 07. 41

1. / 1.

Meie kaitseorganisatsioonide algatusel, Saksa riigi võidukate vägede hoogsa edasilungi kandel, on paljukannatanud Tartu linn vabastatud verisest vägivallast.

Kutsun kodanikke nüüd nelks ülejäänud vöötluste valbumise tundideks üksmeelele, eestlaste üttehoidmisele ja distsipliini.

2.

Kodanikud holdugu igati ettevaatamatustest, mis võiksid tekitada kahjusid.

Käsen korraldada öösel ja päeval majades kahjutulevalvet. Läänud õõ pommitamisest süütepommidega on kogemusi, et küire kustutamise korral SÜÜTEPOMMI LIKVIDEERIMINE on lihtne.

3.

Käsen võtta tärvltusele abinõusid, et võimalikud mürskude lõhangud ei tekitaks inimestele suuri kahjustusi. Suurtükiltule kohta võib oletada nõrgemat esinemist võrreldes viimase õõga.

4.

Käsen majades korraldada valvet ja vajalikul korral omakaitset kuritahtliku elemendi kallaletungide vastu.

5.

Kodanikel holduda võimalikult liiklemisest tänaval.

KEELAN kategooriliselt igasuguse liiklemise tänavail õhtul kella 22-st hommiku kella 5-ni.

Relvade omamine on lubatud ainult omakaitse organisatsioonide liikmelle, kes oma juhtide poolt registreeritud.

Teistel elanikkudel käsen kõik käesolevad relvad ära tuua 12. 07. 41. a. kl 15.00 linna raekotta.

Relvade lubamatu omamine toob endaga kaasa surmanuhtluse.

F. Kurg, major,
Tartu komandant.

Lõuna-Eesti partisanisalkade üldjuhi käskkiri nr

14. 07. 41 Tartus

§ 1.

Kohaliku Saksa sõjaväevõimu poolt Lõuna-Eesti partisanisalkade üldjuhiks määratuna asusin alates tänasest päevast oma ametikohuste täitmisele.

§ 2.

Lõuna - Eesti partisanisalkade üldjuhi staabiülemaks määran kapten Richard Tammemägi arvates tänasest päevast.

§ 3.

Seni Lõuna-Eesti vabastatud aladel tekkinud omakaitseorganisatsioonidel jätkata oma tegevust vastavate kohalikkude partisanisalkade nimetuse all. Täpsamad organisatsioonilised juhtnõõrid järgnevad.

§ 4.

Partisanisalkade tegevuse kohapealseks koordineerimiseks maakondlikus ulatuses määran arvates tänasest päevast:

Tartumaa (ilma Tartu linnata) partisanisalkade ülemaks maj. August Vask.

Võrumaa partisanisalkade ülemaks kol. ltn. A. Tilgre.

Valgamaa partisanisalkade ülemaks kol. ltn. Raudmäe.

Eelnimetatuil viibimata luua minuga side, samuti luua minuga side Viljandi- ja Pärnumaal võimalikult töötaval vanemal juhil.

Major F. Kurg

3. kompanii – leitnant Bernhard Rätsep (või nooremleitnant Erich Rätsepp)

4. kompanii – leitnant Ernst Paats.⁴⁸

1. ja 3. kompanii paiknesid Emajõe joonel linna piires, 4. kompanii oli kaitses Tartu lääne- ja loodeserval, 2. kompanii paigutati linnast 10 km loode poole Kardla küla ette.

Pataljonis oli veel ilma numbrita vahikompanii, mis paigutas valveposte linnas asuvate ladude ja oluliste hoonete juurde. 14. juulil oli pataljonis kokku 700, juuli teisel poolel ligi 1000 meest (neist 75 ohvitseri).

⁴⁸ Lindmäe, Herbert. Suvesõda Tartumaal 1941. Tartu, 1999. Lk 215, 224.

Tartu partisanide pataljoni kohta on täpsed andmed 25. juuli 1941 seisuga – 102 ohvitseri ja 884 reavõitlejat, kokku 986 meest. Kõik tegutsesid linnas.

Omakaitse aruandes kinnitati, et sakslastelt ei saadud võitluste ajal ei relvi, laskemoona, toitu ega palka. Osa relvi olid olnud 1940. aastal peidetud, suurem osa aga saadi sõjasaagina punastelt. Põhirelvastuseks olid peamiselt vene ja jaapani vintpüssid, vähesel määral ka inglise püssid. Automaatrelvadest Maxim- ja Vickers-tüüpi raskekuulipildujad ning Madsen- ja Lewis-tüüpi kergekuulipildujad. Lisaks üksikud Suomi- ja Degtjarjov-tüüpi püstolkuulipildujad ning 10- ja 15-lasulised vene poolautomaatpüssid.⁴⁹

Emajõe rindel väljaspool Tartut tegutses kokku 1050 meest, teatud arv veel tagalajulgestuses.⁵⁰

Väljaspool linna tegutsevaid metsavendade salku Emajõe rindel juhatas major August Vask.

Tartu Saksa välikomandant kinnitas ametitesse eestlaste pakutud kandidaadid: Talpak oli lisaks pataljoni juhtimisele ka linna eesti komandant, major Friedrich Kurg, kes oli olnud 11.-12. juulil Tartu kaitse üldjuht, sai nüüd Eesti partisanide üldjuhiks Lõuna-Eestis (tegelikkuses Tartu-, Võru- ja Valgemaal). Kinnitati ka Robert Sinka linnapeaks, Edgar Kant ülikooli rektoriks. Huvitav on märkida, et kuna 39-aastane akadeemik Kant oli võidelnud kuni selle hetkeni linnapartisanina, vajas ta rektori ametikohale asumiseks ülemuse luba lahkuda väeosast. Kant oli vana sõjamees, Vabadussõjas oli ta sõdinud õppursõdurina. Kurg ise määras kapten Juhan Jüriste Näituseväljakul vangistatud isikute kogumiseks loodud koonduslaagri ülemaks (tegelik ülem oli üks Saksa veltveebel).

Friedrich Kurg andis välja terve rea käskkirju Tartu kohta, mis avaldati alates 13. juulist ilmuma hakanud „Postimehes” ja klebiti trükitult majaseintele.

Eesti vabastatud alade partisanide üldjuhi käskkiri nr. 2

16. 07. 41, Tartu

§ 1. Kohaliku Saksa sõjaväevõimu määruse alusel laieneb minu tegevus Lõuna-Eestilt kogu Eesti vabastatud maa-aladele,

⁴⁹ Kaitseliidust Omakaitseni I. Tartumaa Omakaitse aruanne Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1941. aasta lõpuni. (Eduard Suursepp). Tartu, 2002. Lk 179.

⁵⁰ Talpak, lk 106, ERA R-358.1.16. Tartumaa Omakaitse tekkimisest ja 1941. aasta tegevusest koos ülevaate koostamiseks kasutatud abimaterjalidega 03.07.1941 – 20.01.1944. Lk 114.

Richard Tammemägi 1937. aastal

§ 2. Määrán arvates 14. 07. 41 oma abiks kaptén Karl Nortmaa, varustusala juhiks kol.-ltén. Voldemar Ontón'i, koonduslaagri ülemaks kpt. Juhan Jüriste.

§ 3. Määrán arvates 17. 07. 41 Viljandimaa partisanide ülemaks kol. Viktor Koern'i, Pärnumaa partisanisalkade ülemaks kol.-ltén. Herman Stokkeby.

§ 4. Partisanisalkadel kohtadel teotseda minu poolt antud erijuhtnõõride kohaselt. Valvata, et viibimata tegevust alustaksid kohalikud omavalitsused ning koostöös viimastega tagada normaalne tootmistegevus põllumajanduses.

§ 5. Maa vabastamise tähistamiseks käsen kuni korralduseni kõigile avalikkudele- jt eluhoonetele panna lehvima rahvuslipud. Rahvuslipu kõrvale kõigile avalikkudele hoonetele välja panna Saksa riigilipp. Ühtlasi panén sūdamele kõigile kodanikele leida võimalus Saksa lipu hankimiseks, et peatselt Eesti vabadussūmboli kõrval lehviks päästjate, sõbraliku Suur- Saksa haakrist. Lippude väljasoleku ajaks määrán kl 06.00–22.00.

F. KURG,

major, Eesti vabastatud alade partisanide üldjuht.

R. TAMMEMÄGI,

kaptén, staabiülem.

Tartu lahingute lõpp. Saksa pealetung Kesk-Eestis

22. juuli varahommikul alanud Saksa XXVI armeekorpuse pealetungi eesmärk oli läbi murda Punaarmee kaitsest Kesk-Eestis ning liikuda itta ja kirdesse, et lõigata Peipsi järveni jõudes ära Emajõel ja Põhja-Tartumaal paikneva Punaarmee 11. laskurkorpuse taganemistee, mille eesliiniks oli Emajõgi ja Võrtsjärve põhjakallas, niivõrd kuivõrd soisel maastikul rindejoont üldse oli. 11. korpuse 125. laskurdiviisi, mis oli kaitsest Tartust läänes, kuulusid 466., 657. ja 749. laskurpolk, 48. laskurdiviisi 268., 301. ja 328. laskurpolk. 11. laskurkorpusel oli tugev korpusesuurtükivägi.

Samal hommikul 22. juulil tegid sakslased väiksema rünnaku ka Emajõel: Burdachi lahingugruppi kuuluva 11. jalaväediviisi 2. jalaväerügemendi I pataljoni tugevdatud kompanii saadeti Luunja juures Emajõe põhjakaldale, kus moodustati sillapea. Samal ajal tõrjuti Kastre juures kaks Emajõe lõunakaldale tungida üritanud lõõgirühma. Õhtuks koondusid Luunja sillapea vastu ühe-kahe pataljoni suurused Punaarmee jõud.

Emajõe rindel oli Burdachi lahingugrupp sunnitud oma sillapea Luunja juures 23. juuli õhtuks lõunakaldale tagasi tooma.⁵¹

24. juuli hommikul jõudsid sakslaste teated, et 11. laskurkorpuse väeosad on Emajõe rindelt alustanud taganemist piki Peipsi-äärset maanteed kirde suunas. Emajõe jätti ainult järelvägi. Viimased punaväelased taganesid Tartu põhjaosast 25. juuli öösel ja varahommikul.

Keskööl vastu 25. juulit vahetas Burdachi lahingugrupi Emajõel välja 93. jalaväediviisi staap koos päralejõudnud diviisi rügementide jt allüksustega. 93. jalaväediviis läks sama päeva hommikul ida pool Tartut üle Emajõe ja alustas taganeva vaenlase jälitamist. Õhtuks oli suurem osa 11. laskurkorpuse ning 125. ja 48. diviisi üksusi sisse piiratud kahe kotina: üks Alatskivist loodes 93. ja 61. jalaväediviisi ning teine Muru juures 61. ja 254. jalaväediviisi vahel.

Suurem osa punaväelastest võeti vangi, väiksemal osal õnnestus läbi murda ja Virumaale jõuda.

Tsiviilelanikkond sõjatules

Kogu selle kahe nädala jooksul mürsu- ja kuulirahes, pidid Tartu tsiviilelanikud end kuidagi elus hoidma, süüa-juua ja varjulist kohta

⁵¹ Hiio artikkel.

otsima, sageli kaotasid nad tulekahjudes kogu oma vara ja eluaseme. See oli ränk aeg linlastele ja kahjuks eellooks 1944. aasta suvel toimuvale uuele tragöödiale. Peaaegu täielikus infopuuduses (mitte kõigil polnud võimalust lugeda „Postimeest”) elati kaks nädalat. Tuli magada riided seljas või käeulatuses, et oleks võimalik kiirelt majast välja tormata, kui see põlema süttib. Ettenägelikumad olid varunud toiduaineid ja vett, et raske aeg üle elada. Inimesed matsid oma vara ja muu kraami aedadesse kaevatud kraavidesse ja aukudesse. Kartlikumad ei julgenud üldse keldritest välja tulla, paljusid tabasid kanonaadis psüühilised häired.

Laseme kõnelda kolmel tartlasel kes selle üle elasid.

Oma kodumajast Vasula järve äärde metsa pagenud Elo Tuglase päevik:

„14. juuli. Iga päev valgub siia linnast uut rahvast. Igaühel oma ülepeakaela haaratud kompsud kaasas. Mõni pesuväel põlevast majast pääsenud, teine kärutab juhmilt madratsit või köögikappi. Kõik ahastavad, õnnetud inimesed...

17. juuli. Ööd mööduvad kahurimürina saatel. Tulistatakse patareidest meie selja taga, vastatakse jõe ja linna tagant. Linn põleb /.../ Tunnen kohutavat ängistust. On, nagu rebitaks mu sisikonda välja. See on mu kodulinn, mis sealt vastu kajab kui tühi vaat /.../ Ühel ööl nägime, kuidas tulekeeled ja suitsupilved siirdusid Peetri kiriku tornist üha enam ja enam paremale poole. Seisime Tuklaga kraaviserval. Vaatasime teineteisele otsa, mõeldes ühte ja sama. Ta võttis mul ümbert kinni ja lausus: „Nüüd on ka meie kodu läinud.”

14-aastane Eda Toovere elas Ülikooli 36 majas. Ta kirjutas Tartu ülestõusu päevist hiljem:

„1941. a. juuli algul, kui sõda lähenes, tuli meil mitugi korda istuda aias kaevikus [nii nimetati tollal elanike kaevatud varjupaiku – autori märkus]. See oli pealt laudadega kaetud ja väga kitsas. Kui aga Kivisild ja Vabaduse sild õhku lasti ja vangimajast oli kuulda laskmist ja inimeste karjeid, kolisime üle Lossi tänavale püssirohukeldrisse. Seal oli süis varjend ja palju rahvast. Meie olime parempoolses keldris. Ülikooli tänavas, meie maja vastas oli toidupood, sealt sai kaasa võtta, mis veel järele oli jäänud. Varjendis olime mitu päeva. 13. juuli öösel, kui Lossi tänav põles ja suits tungis varjendisse, aeti meid välja ja kästi lahkuda linnast Näituse tänava kaudu. See minek oli hirmus. Ega meil ka kaasas midagi ei olnud, sest keegi ei arvanud, et varjendist enam koju ei saa. Toit oli ka otsas. Varjendis oli meil paar tekki kaasas, riideid küll mitte.

*Varjendist lahkudes nägime, et Toomeorus oli mingi motoriseeritud saksa väeüksus. Teisel pool jõge olid vene väed, kes linna pidevalt tulistasid. Ümberringi põles linn. Näituse tänav oli täis klaasikilde ja igasugust risu.”*⁵²

Tohutud põgenikehulgad linnast suundusid lõuna poole, taludes ei jõutud neid toita. Eda Toovere pere jõudis lõpuks Elvasse. Tagasi tulles avastati, et maja on hõivanud Saksa sõjavägi ja pooled asjad kadunud. Kuid komandantuuri kaudu saadi enamik tube ikka tagasi, vaid üks Saksa ohvitser jäi korterisse. Tagasi saadi ka punaste äravõetud raadio.

Purustused Tartu lõunaosas

Pärast lahingute lõppu tehtud kokkuvõtete kohaselt tulistasid punaväelased Tartu lõunaosa pihta kahe nädala jooksul 2445 mürsku, millest 25 ei lõhkenud. Samuti heideti linnale 38 lennukipommi. Mürskudest olid kolmandik suurekaliibrilised. Väljatulistatud mürskudest 493 tabas hooneid.⁵³

Tulekahjudes ja suurtükitules hävisid Kaubahoov, Aleksandri tänav kuni „Apolloni”, Võidu tänav kuni Aia tänavani alates Barclay platsist, Ülikooli tänav alates Barclay platsist kuni Aia tänavani, Tiigi tänav algusest lõpuni, ka Maarja kirik oli maas. Põlenud oli Toome all Ülikooli võimla ja ümbrus Gustav-Adolfi tänaval. Tähe tänav oli põlenud alates endisest Töölismajast (Tähe 40) kuni Lootuse tänavani, Pargi tänav oli põlenud alates Tähe tänavast kuni pooleni alla Kalevi tänava suunas. Lootuse tänav oli põlenud alates Tähe tänavast kuni Kesk tänavani.

Linnas hävis tulekahjude tõttu 629 elamut, 53 tööstushoonet, 42 avalikku hoonet, 300 kõrvalhoonet. Peavarjuta jäi 8000 inimest. Elamuist hävis 12%.

Kui 1944. aasta lõpuks oli Tartu Eesti suurtest linnadest hävingu ulatuse puhul Narva järel teisel kohal, siis 1941. aastal konkurentsitult esikohal.

⁵² Eda Tootsoni mälestused elust Jaani t 16 aastatel 1937-1944. - Tartu Linnamuuseumi aastaraamat 2009. Lk 103-104.

⁵³ Lahi, Riho. Tartu pommitamine 9.-25.juulil 1941. - Postimees 11. juuli 1943.

Purustused Ülejõe linnaosas

Tartu lõunaosas tuli elanikel tegemist teha metsavendade, linna-partisanide ja Omakaitsega ning Saksa sõjaväega. Kuidas läks Ülejõe elanikel Tartu põhjaosas keset tulistamist Punaarmee võimu all, kirjutas peale lahingute lõppu Mai Märss. Ta kirjutas pika kirja oma emale ja kirjeldas iseenda, pereliikmete ja tuttavate inimeste käekäiku. Lätlased, keda ta mainib, olid läti hävituspataljonlased, kes kindlasti esindasid meie lõunanaabrite halvimat osa. Siin on mõned katkendid kirjast:

„Siis käisid maailma suured kärakad ja Lembitu lennupommide ladu hakkas lendama õhku. Taevas oli niisugune tulevärk, et hakkasime tõsiselt tulekahju kartma. Venelased aga hulkusid tänavatel ringi ja lasti igal pool ümberringi, nii et kaotasime lootuse sealt üldse koju pääseda. Ladu lendas kogu öö niisuguse põrgumüraga, et Leol, keda vahepeal kutsuti kasiinosse punkti ühe haavatud venelase juurde, kõrvad kolelasti valutasi, kui ta tagasi jõudis. See tee sealt Mäe tänava nurgalt kasiinosse viib ju otse Puiestee tänavast mööda piki Lembitu kasarmuid. Ühe oma akadeemilise pojaga, kes talle minu punkti järele tuli, käisid nad nii selle plahvatuse külje all – ikka püsti ja pikali. Kõik lendas õhus – nende juurde keset tänavat ilmus korraga üks suur kast ei tea kust, mis kujutas endast tinaakumulaatorit. Igatahes õnnelikult jõudsid nad tagasi ka.

Katsusime hakata sealt läbi aedade koju minema – esimene katse ebaõnnestus – hakati nüi lähedal plõksutama, et heitsime kõhuli maha ja ronisime kuidagi samasse keldrisse sinna punkti tagasi. Ladu oli lennanud juba ligi 3 tundi ilma vaheta ja oli juba vaiksem, kell juba hommikul kell 3. Siis katsusime teist korda ära minna läbi aedade ja jõudsime nüi aedu mööda ronides Peetri kiriku juurde välja. Sealt edasi enam aedu mööda ei saanud ja plagasime nüi mööda muru otse Puiestee tänavat mööda koju.

Kodus olid kõik kaevikus, isa väikese maja all keldris (tollel on hea võlvitud lagi). Järgmisel päeval igauks vinnas oma asju tubadest välja, viis neid küll keldri, küll maasse – mööbel seisis keset aeda – kogu 4 maja mööbel. Siis hakkas rahvas ära putkama – ükshaaval muudkui kadusid vaikselt ei tea kuhu.

Sel päeval – reedel, 11 juulil oli vastastikune kahurite duell üle meie ja meie kükitasime lahtises kaevikus orus, saime sooje kilde hoovist.

Meid oli alles veel küllalt – kaevik oli üsna kitsas. Peetri kiriku torn sai nii pihta, et paistab läbi nagu siluett – veel praegugi – põlenud ta aga pole. Samal õhtul kui oli duell, läks tuli lahti Peetri kiriku taga. Õhtul see paistis nii ligidal olevat, et tirisime osa kraami väikese maja alt keldrist (meil oli ju seal ka ilus kelder) välja ja matsime orgu maasse – nii jäigi kogu ajaks kraam kahte kohta. Mööbel oli meil kõik toas peale diivani, mille vedasime laubesse. Riidekraam ja muu vähegi väärtuslikum oli puha keldris ja maa sees. Maa sees olid ka kasuka nahad.

Õöseks (reede 11 vastu laupäeva 12 juulit) läksime Kalevi aeda orgu kaevikusse. Seal oli neid palju. Laupäeval varahommikul kolisime jälle oma orgu tagasi. Ei me söönud ega maganud neil päevil. Ka käisid meil läti hävituspataljoni mehed (ka 2 naist) alatasa – tüütuseni palju kordi päevas – dokumente ja relvi nõudmas. Suure hirmuga ma kukutasin Leo suure pussnoa väljakäiku ja tahaks nüüd väga teda kätte sada, aga võta näpust. Lätlased oleks meid pikema jututa maha lasknud, kui oleks nii suure noa leidnud. Nad kisendasid meile revolvrit nina all hoides, et andku me kohe relvad süia ja hoidku me oma nahad, kui meie korterist leitakse relv. Siis ma poetasingi selle pussi ära. Välja tuua teda ka ei saanud, sest kartsin, et tulevad uksel või kuskil vastu ja otsivad läbi.

Laupäeva hommikul (12. juulil) võeti all Kalevis kõik mehed kinni ja venelased viisid pusside vahel neid ära. Siis oli meil ka vesi ahjus. Tol päeval tulid ka käsud, et kõik peavad linnast välja minema. Rahvast vooris murdu kompsud seljas Tallinna, Narva ja Jaama teid välja. Hiljem lubati aga ainult Narva teed välja minna ja toda teed pommitasid sakslased alatasa. Inimesi olevat palju surma saanud. Igatahes oli enamik inimesi 3. linnajaost tol päeval juba linnast lahkunud ja siin pool jõge üsna vähe rahvast järele jäänud. Nüüd kartsime, et venelased viivad meid vägisi endaga kaasa. „Viilisime” nii kaua kuni autod osa personaaliga olid ära sõitnud – Leo vaatas kas värav ja Tallinna tänav on vabad (nad tulid Puiestee tänavast) – siis aga loobusime sealt välja minemast, kuna venelased andsid käsu jala ülejäänutel hakata minema Narva teed välja. Me siis hakkasime ka minema „Narva teed välja” ja pöörasime oma kodutänavast sisse. Nii saime jälle evakueerimisest paku.

Lätlased käisid lugematuid kordi meil kortereid rüüstamas – me jätsime enda korteri ukсед päris lahti. Oleks sa näinud seda kohutavat segadust – kõik sahtlid ja ukсед pärani ja kõik põrandal maas. Kus korteri uks oli kinni, löödi uks maha. Istusime aga keldris või punase maja ümbruses ja kuulasime kui siin rüüstati ja uksi taoti meie majas.

Imekombel jäid rüüstamata Ainola, Vilbergi ja Nikolajevi korterid. Koik teised võeti iga päev mitu korda läbi.

Ümbruskonnas on aga ka keldrid lahti murtud ja aiad üles kaevatud suurte otsimistega. Me siis nägime, et lukustatud korteri nad ei lähe ja panime ka oma ukse lõpuks sneprisse. Kuna meil aknad olid söögitoas katki, siis ronisid nad sealt üle klaveri tuppa ja polnud kasu lukustamisest. Siis tegime jälle lahti, kuna Sihveri uks löödi puruks.

Rohkem me toas ei elanud, kui hommikul tulime pesema. Aias hulksime ka võimalikult vähe. Lätlased kahtlustasid meid ühenduse pidamises ülejäega ja ajasid meid alati linnast välja. Me aga ei läinud ja tulid jälle uued banded ja ajasid sama juttu. Muidu polnud sel keldris elul viga – kartsime ainult äraviimist kui surma, pomme me nii ei kartnud. Ma vedasin aga ka kaardil näppu, kuidas Põltsamaale pääseda, aga polekski pääsenud, nagu hiljem alles teada saime.

Neljapäeval 24. juulil oli venelastel minek. Meie käänasime öhtul magama ja kuuleme korraga, et jookstakse ümber maja. Ronisime keldri hoovipoolsele aknale ja nägime, et venelased tulevad alt Kalevi poolt läbi aia, pesuköögi ukse eest mööda ja läbi meie hoovi leegivad Puiestee tänavat mööda Peetri kiriku poole. Nii vooris neid tükk aega ja meie ei julgenud kõhida ka mitte. Ma veel kergemeelselt ronisin vooride vahepeal väljakäiku ja nagu ma sealt välja hüülsin, nii tulid 2 venelast juba aiast – ma leekisin siis suure kolinaga alla keldri. Nad olid mind aga näinud, ütlesid midagi millest ma aga aru ei saanud, kas see oli mulle öeldud või omavahel räägitud, ja läksid edasi. Kõige õudsemad on nad ju kui taganevad. Siis mul oli küll hirm, kui ma tagasi mõtlen, ma imestan, et ma üldse alla ennast taipasin vedada. Siis algas revolvripaugutamine Puiestee tänaval, kus venelased voorisid. Meie ei saanud ustki seestpoolt haaki panna, sest just sel päeval sadas vihma ja uks tursus ära. Nii olime päris lahtise ukse taga ja pidasime hinge kinni. Voorimine oli ära lõppenud kui käis suur kärakas kohe meie juures, selle järele kohe teine. Siis arvasime, et nüüd nad taganesid ära ja teevad veel linnale, mis jõuavad. Varsti lõi meie maja (35) tagant suur tulekuma ülesse. Kool ja Leo hüülsid värava juurde, heitsid kõhuli maha ja vahtisid, mis seal põleb. See põlev värk plaksus, raksus ja mütsus hirmsasti, sellepärast arvasime, et on laskemoon. Kool ja Leo tegid kindlaks, et põleb veoauto Mäesepa maja ees keset tänavat. Seal oli laskemoon sees. Venelastel oli see auto streikima hakanud ja nende kahe mürtsuga oli ta venelaste poolt nähtavasti süüdatud. Siis käis veel üks kärak ja auto bensiinipaak

plahvatas, tule viskas välja aga vasakule poole – Mäesepa maja poole. See oli meie viimane hirm tule eest. Õnneks oli ta aga keset tänavat ja ei süüdanud ühtegi maja. Siis magasime hommikuni ja reedel 25. juulil olid meil juba eesti mehed sees ja lätlased ja venelased kadunud.

Põlenud on siinpool jõge: alates Meltsi saunast kuni Pärmivabrikuni on kogu jõeäärsed majad ära põlenud. Vene tänav on põlenud sillast kuni Loomakliiniku uue hooneni. Narva tänav on põlenud alates Loomakliinikust kuni alla ujuksillani. Kivi, Roosi, Mäe ja Raekoja on põlenud oma alumises osas – umbes kuni Pika tänavani. See on üks suuremaid põlenud rajoone Tartus. Laiust annab kõndida 10 min. Põlenud on veel Tallinna tänava hullumaja kõrval üks maja, Peetri kiriku taga on põlenud paar maja Narva tänaval, ka on ära see suur Peetri tänava kivimaja. Ka on maha põlenud Lembitu kasarmud ja paar maja seal.”⁵⁴

Seda kummalisem on, et sealsamas Raadil paiknev Eesti Rahva Muuseum eriti kannatada ei saanud.⁵⁵

Küsimus Tartu ülestõusu kasudest ja kahjudest

Kui vaadelda kogu seda linna tabanud purustusi, tulemõllu ja tsiivilohvreid korraks tagantjäreletarkusega varustatud kõrvalseisja pilguga, siis võib tekkida küsimusi. Kas oli see eestlaste üritus alustada Tartu ülestõusu vajalik ja mõttekas? Kas poleks olnud targem vaikselt ära oodata sakslaste saabumine? Kas oleks Tartu siis terveks jäänud?

Mis täpselt juhtuma hakkab, seda tartlased tol ajal ei teadnud. Nad ootasid Saksa vägede saabumist mõne päeva jooksul ja lootsid Punaarmee väeosade kiire taganemise jätkumist Ülejõe linnaosast edasi põhja poole. Keegi ei arvanud, et tekib kahepäevane positsioonisõda, mille rindejoon kulgeb piki jõge.

Kuid on loogiline eeldada, et ülestõusu ärajäämisel poleks Tartu terveks jäänud. Punastel oli Stalini käsk jätta vaenlasele põletatud maa ja neil oleks olnud aega (kuni Saksa vägede saabumiseni kolme kuni seitsme päeva pärast) purustada ja põletada linnas olulisi objekte, millest tuli kandunuks edasi ka teistele hoonetele.

Tõenäoliselt jätkunuksid ka kahtlaste isikute arreteerimised ja potentsiaalsete mobiliseeritivate otsimine, samuti oleks alustatud tsi-

⁵⁴ Mai Märss Tartu lahingutest. - <https://tartu1941.wordpress.com/malestused-suvesojast/mai-marss-tartu-lahingutest/>

⁵⁵ Mägi, Arvo. Mis meelde on jäänud. Tartu, 2001. Lk 149.

viielelanikkonna sundevakueerimist Tartust – nagu seda tehti Ülejõe linnaosas. Aega oleks olnud ka kõikvõimaliku vajaliku kraami (sealhulgas toiduainete) röövimiseks või hävitamiseks. Seega ei oleks eestlaste vägivalldatus ja peitupugemine neid päästnud – punased oleks neid jahtinud nagu lambaid.

Need küsimused ei andnud rahu ka Tervishoiu Muuseumi grupi liikmele Aleksander Koskelile. Ta kirjutas hiljem järgmised read:

„Kas oli mõtet noorte partisanide väljaastumisel punaste vastu 10. juulil 1941? Kas polnud see mõtlematu ja hulljulge ettevõte? Kas see kahjustas Tartu elanikke ja nende varandusi? Kas sellega suudeti päästa inimelusid ja maisi väärtusi?

Jah, kindlasti oli sel mõtet ja see päästis suuri väärtusi. See andis suuremale osale Tartust iseseisvuse ja vabaduse vähemalt paariks-kolmeks päevaks kahe okupatsiooni vahel.

Lõunapoolses Tartus asuvad rohkearvulised ülikooli asutused, instituudid, kliinikud, raekoda, raudteejaam, teatrid, osa vabrikuid ja suurem osa äridest – peaaegu kõik need päästeti hävingust. Täiesti puutumata jäid uued linnaosad – Tammeväli ja Tähtvere väli.

Vanalinnas põlesid maha peamiselt puumajade rajoonid, suurelt osalt punaagentide süütamisest, vähem kahuritulest. Tartu põhjapoolses osas oli majade häving tulekahjude läbi suhteliselt suurem kui lõunapoolses osas.

Partisanide väljaastumine päästis kindlasti tuhanded Tartu elanikud punaste veresaunast. Kui Vabadussild oli alles, oli punastel võimalik üle jõe tulla, kuid sellest kavast tõmbasid kriipsu läbi partisanid koos saksa soomusmasina demonstratsiooniga. Seda üllatust ei osanud punased ette aimata. Nad ei võinud arvata, et nii kiire ajaga, ainult mõne tunniga võivad tundmatud partisanid koguneda ja vastupanu korraldada. See ootamatus hirmutas 10. juuli õhtul punaväed lõunapoolsest linnaosast lahkuma ja Vabadussilla õhkima, enne kui saksa väed oleksid jõudnud Tartu.”⁵⁶

Eestlaste kibe pettumus

Eesti linnapartisanide võiduparaad Tartus peeti 29. juulil kell 11 Raekoja platsil. Osales ligi 2000 eesti võitlejat ja väike Saksa üksus.

⁵⁶ Koskel, Aleksander. Tartu vabastamise lahing. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV kd. Stockholm, 1957. Lk 66.

Paraadi võtsid vastu ja esinesid kõnedega Tartu välikomandant major Hans Gosebruch ja major Friedrich Kurg. Sakslane tänas eestlasi nende panuse eest, kuid ühtlasi teatas ka, et partisanide üksused on nüüdselt likvideeritud ja relvad tuleb ära anda. Tartlased, kes olid kohale tulnud relvastatult, pididki seda tegema. Kuid seevastu need salgad, kes olid tegutsenud Emajõe rindejoonel väljaspool linna, olid ettenägelikult paraadile saabunud ilma relvadeta.

Loomulikult oli teade relvitustamisest eestlastele ebameeldiv, pealegi oli enamik relvi hangitud ise, mitte saadud Saksa vägedelt. Kuid oli näha, et Saksa sõjaväevõimudele oli sõja võidukal perioodil Eesti elanikega heade suhete hoidmisest olulisem luua oma *Ordnung* – kus relvad on ainult Saksa süsteemi palgalistel üksustel, mitte isetekkinud salkadel. Sakslased suhtusid üldse suure kahtlusega igasugustesse isetekkinud eraisikute relvastatud formeeringutesse – vaenlase omad kuulusid vangistamise korral kohapeal mahalaskmisele, Saksa vägede toetajaid kasutati ajutiselt ära, kuid siis desarmeeriti.

Ent möödus paar päeva, kui taas asuti moodustama Omakaitse kohalikke relvastatud gruppe, samuti Wehrmachi tagalat julgestavaid julgestusgruppe – kus tohiti jälle relvi omada. Nii et pärast korralduslikku segadust arenesid sündmused jälle oma tavapärasel radal edasi.

Saksa linnakomandant major Gosebruch oli teatanud kohaliku Omakaitse laialisaatmisest, kuid samas ka nende baasil uute abipolitsei üksuste moodustamisest. 29. juunil 1941 oligi Eesti vabastatud maaalade üldjuht major Kurg sunnitud avaldama ka vastavasisulise käskkirja. Kuid seejärel toimus meelemuutus ja ootamatult ilmus juba 2. augustil 1941 ajalehes „Postimees” Kure järgmise sisuga üleskutse:

„Eesmärgiga kaasa aidata kodumaa kiiremaks vabastamiseks kommunistlikest bandiitidest, kutsutakse hiljuti laialisaadetud partisanorganisatsioonid uuesti kokku Omakaitse nimetuse all. Kõigil partisanorganisatsioonides tegutsenud ohvitseridel viivitamatult kohale ilmuda. Minule vahetult allunud juhtidel luua minuga side korralduste saamiseks. Kõiki endisi partisane kutsun üles ilmuma oma endiste juhtide juurde registreerimiseks.”

Ka teistes kohtades püüdis uus Saksa võim linnapartisaned ja metsavendi relvitustada ja neist abipolitsei salku või julgestusgruppe moodustada. Nüüd oli täiesti selge, et Eesti iseseisvuse taastamine sakslaste plaanidesse ei kuulunud, uus okupatsioonivõim kinnitas kanda.

Osa suvesõdalastest leppis Saksa võimuga, lootes edasistele positiivsetele arengutele pärast Idasõjakäigu loodetavat võidukat lõppu (Friedrich Kurg), teine osa aga loobus koostööst uute võimudega ja kavandas rahvusliku vastupanuliikumise jätkamist, vajadusel kas siis taas põranda alla peitudes või Soome pagedes (Karl Talpak).

Seega lõppes Tartu ülestõus kibemagusalt. Ühest küljest oli see võit, kuid teisest küljest langemine pruuni ikke alla ja koostöö uue okupatsioonivõimuga, mitte vabanemine.

Võib veel lisada, et mõlemad saksa toleaeagsed ülemused Gosebruch ja Scheichenbauer said hiljem Idarindel surma.

Tartu partisanide langenute nimekiri ülestõusu ajal 9.–25. juulil 1941 (linnas ja mujal Emajõe rindejoonel)

Tartu elanikud:

- Artur Böckler 11. juuli 1941
- Friedrich-Voldemar Engel 21. juuli 1941
- Voldemar-Aleksander Erikson 12. juuli 1941
- Esmo Indla 12. juuli 1941
- Vladimir Keskpaik 18. juuli 1941
- Ants Kink 16. juuli 1941
- Väino Kirs 13. juuli 1941
- Kalju Kokk 14. juuli 1941
- Edgar Konsap 13. juuli 1941
- Julius Kruus 12. juuli 1941
- Herman Kurss 12. juuli 1941
- Heino Körvel 10. juuli 1941
- Otto Leoke 11. juuli 1941
- Viktor Lillak 19. juuli 1941
- Augustin Lindma 12. juuli 1941
- Adolf-Johannes Link 15. juuli 1941
- Ülo Linnus 14. juuli 1941
- Kristjan Luik 11. juuli 1941
- August Muttik 13. juuli 1941
- Eduard Noorkõiv 10. juuli 1941
- Endel Pehk juuli 1941
- Rudolf-Johannes Poolakene 15. juuli 1941

Paul Priks 13. juuli 1941
Leonhard Pöder 15. juuli 1941
Ludvig Raja 16. juuli 1941
Albert Rammul 12. juuli 1941
Vello Saareli 22. juuli 1941
Rudolf Sein 12. juuli 1941
Leopold Sinijärv 10. juuli 1941
Valdur Sinikalda 10. juuli 1941
Eduard-Voldemar Sukk juuli 1941
Aksel Sõber 13. juuli 1941
Endel Tiigimaa 12. juuli 1941
Rudolf-Eduard Tross 10. juuli 1941
Aksel Tõns 17. juuli 1941
Helmi Velling 23. juuli 1941
Enn Vihermäe 11. juuli 1941
Richard Vitsmaa 18. juuli 1941
Kokku 38 tartlast

Valdadest tulnud metsavennad, kes langesid Tartu ülestõusu ajal:

Arnold Ani 13. juuli 1941
Johannes Ilus 20. juuli 1941
Arvo Jõemets 19. juuli 1941
Johannes Kams 15. juuli 1941
Arnold Keermann 18. juuli 1941
Johannes Kommussaar 11. juuli 1941
Osvald Lifland 13. juuli 1941
Leonhard Maranik 18. juuli 1941
Elmar Minka 10. juuli 1941
Johannes Nõmme 16. juuli 1941
Oskar Nõmme 17. juuli 1941
Ferdinand Oja 9. juuli 1941
Peeter Palmiste 12. juuli 1941
Arnold-Eduard Põlluäär 16. juuli 1941
Elmar-Johannes Raba 24. juuli 1941
Mihkel Reidsalu 16. juuli 1941
August-Aleksander Ruud 20. juuli 1941

Nikolai Selge 18. juuli 1941
 Sergei Selge 20. juuli 1941
 Paul Unt 9. juuli 1941
 Kaarli Valgerist 18. juuli 1941
 Karl-Eduard Vabrason 10. juuli 1941
 Johannes Vind 16. juuli 1941
 Elmar Visse 9. juuli 1941
 Johannes Vösu 12. juuli 1941
 Kokku 11 meest.

Muutlikud andmed Tartu ületõusu kaotuste kohta

Tartu ülestõusus osalenud eestlaste kaotusi on hinnatud erinevalt ja on arusaadav, et aja jooksul on võimalik andmeid täpsustada. 1942. aastal ilmunud Tartumaa Omakaitse tegevusaruandes olid metsavendade (linnapartisanide) kaotused Suvesõjas Tartumaal (ilma linnata) kokku 55 surnut ja 65 haavatut.

Kaotused Tartu linnas 40 surnut ja haavatut, väljaspool linna piire Emajõe rindel 30 surnut ja haavatut, tsiviliste hukkus ja sai haavata suurtükitules üle 100.⁵⁷

1957. aastal tõi Karl Talpak ära järgmised andmed: esialgsed andmed 19 langenut ja 13 haavatut, hiljem 41 langenut ja 20 haavatut nimeliselt, tsiviliste 145.⁵⁸

Herbert Lindmäe raamatus „Suvesõda Tartumaal 1941” tuuakse ära langenute nimekirjad – nende põhjal sai Tartus surma 41 meest, kokku tartlasi 60 – järelikult 19 meest väljaspool linna.⁵⁹

⁵⁷ ERA R-358.1.16. Tartumaa Omakaitse tekkimisest ja 1941. aasta tegevusest koos ülevaate koostamiseks kasutatud abimaterjalidega 03.07.1941 – 20.01.1944. Lk 150.

⁵⁸ Talpak, lk 100.

⁵⁹ Lindmäe, lk 233-234, 332-336 nimekiri.

Postimees

Tartu

KÕIGI MAADE PROLETAARLASED,
ÜHINEGE!

KOMMUNIST

EK(b)P TARTUMAA KOMITEE HÄÄLEKANDJA

Kõigi maade proletaarlased, ühinege!

Edasi

EKP Tartu Linnakomitee, EKP Tartu Rajoonikomitee, Tartu Linna
Töerahva Saadikute Nõukogu ja Tartu Rajooni Töerahva Saadikute
Nõukogu häälkandja

Kolmas vahepala

Tartu ajalehed

Tartus ilmunud ajalehtede kirjeldamisel piirdume perioodiga 1939–1945. Näeme, et ajalehe nimi vahetus vastavalt uute okupatsioonivõimude saabumisega mitmeid kordi:

- „Postimees” 1939-1940
- „Tartu kommunist” 1940-1941
- „Postimees” 1941–1944
- „Postimees” (kommunistlik) 1944–1948
- „Edasi” 1948–1988

1939. aastal ilmus Tartus kaks ajalehte, olulisim neist suur ajaleht „Postimees”, mille vastutavaks toimetajaks oli Jaan Kitzberg. Seitse korda nädalas ilmuva ajalehe trükiarv oli 2000 ringis. Üksiknumbri hind oli 6 senti.

Tavapäraselt oli ajaleht kaheksa- või kümneleheküljeline, täis mitmesuguseid uudiseid, reklaame ja kuulutusi. Võtame näiteks kätte 1939. aasta 31. augustil neljapäeval ilmunud „Postimehe”. Esiküljel on täis reklaame, teisel ja kolmandal leheküljel on ärevad välisuudised:

*Mussolini: Kogu Versailles leping peab kaduma
Saksa ajalehed pooldavad lepitust Inglismaaga
Jaapani Hiina-poliitika ei muutu
Üldmobilisatsioon Poolas*

Seejärel aga juba sellised kodumaised uudised ja teated:

*Talumees oli kavalam kui mustlased
Lennukool 20-aastane*

Maanoored Tallinna näitusel

Tartu teated

Õnnetusi ja kuritöid

Välk surmas naise ja põrutas meest ja last

„Püskopiküsimus” täna kirikukogus

Minister Oidermaa küllastas Kriiuša löikuspüha

Tartu näituse pale selgub

Abielupaar mootorrattaga kraavi

Järjejutuna ilmus ajalehes ka A. Armstrongi ja H. Shaw krimiromaan „Kümme minutit” ja ameerika koomiksiriba „Kippari-Jaagu ja Eedi piltide sari”.

1940. aasta septembri lõpus võtsid selle ajalehe üle kommunistid. Leht sai uue nime – „Tartu kommunist” ja esimene punase ajalehe number ilmus 28. septembril.

Ajaleht ülistas nüüd diktaator Stalinit, NSV Liitu ja Punaarmeed, manas inglise imperialiste ning propageeris soveti imeasju: „sotsialistlikku võistlust”, „stahhaanovlust” jms. Tuleb siiski märkida, et lisaks punasele propagandale avaldati lehes ka vajalikke asju: raadiosaatekavasid, kino- ja teatriinfot, ostu-, müügi-, kadumis- ja leidmis- ning töökuulutusi. Seevastu järjejutuna alustas ilmumist Nikolai Ostrovski „Kuidas karastus teras”.

Ajalehe maht kõikus nelja ja kaheksa lehekülje vahel ning see maksis algul 10, seejärel 15 kopikat, peatoimetajaks oli kommunistlik fanaatik Max Laosson.

1941. aasta suvel kutsuti lehes üles võitlema Stalini suure asja eest viimse meheni ja kaitsma „nõukogude kodumaad” verejanuliste mürk-madude-fašistide eest. Tuli hävitada halastamatult bandiite, diversante ja desertööre. Tuli paljastada argpükse ja paanikatekitajaid, kes on vaenlase abimehed.

Viimane „Tartu kommunisti” number ilmus 7. juulil 1941 just enne punaste linnast põgenemist. Mõned pealkirjad sellest ajalehest:

*EK(b)P Keskkomitee sekretäri sm K. Säre raadiokõne 5. juulil 1941. a
Nõukogude Informatsioonibüroo teated*

Nõukogude patriotism

*Isegi loomad kannatasid Eestis Saksa okupatsiooni ajal alatoitluse all
Võitlustes vaenlase ülekaalukate jõududega*

Ameerika ajakiri Punaarmee võimsusest

Saksa sõjavangid jutustavad

Hitlerlik „kultuur”

Süütepommide kustutamisest

Peeaeagu kohe kui linna vallutasid sakslased, 13. juulil, alustas uuesti ilmumist „Postimees”. See ajaleht oli Eestis ilmunutest peaaegu kõige pikema elueaga – viimane number ilmus septembris 1944.

Esialgu oli ajaleht tunduvalt õhem, esialgu kaheleheküljelise numbri eest tuli maksta 20 kopikat, hiljem neljaleheküljelise numbri eest 10 penni.

Esimene ja teine (15. juuli) ajalehenumber olid vaid kaheleheküljelised ja avaldasid major Friedrich Kure ja Saksa linnakomandandi major Gosebruchi käske ja korraldusi elanikele:

13. juuli:

Oli ülim aeg. Tartu on jälle vaba! Eesti on jälle Euroopas!

Tartu Linna Komandandi Päevakäsk nr 1

Eesti ajalehed ilmuvad jälle

Tartu maa- ja linnavalitsus ja politsei tegevused

Sini-must-valge sai uuesti eluõiguse

Tartu vabastati punasest hirmuvalitsusest

Punaste timukate metsik veretöö Tartu vanglas

15. juuli:

Praegusel hetkel

Härra välikomandant teeb teatavaks järgmised korraldused

Lõuna-Eesti Partisanide üldjuhi käskkiri nr 1

Saksa ülemjuhatus teadanne 13. juulil

Tartu Omakaitsest moodustati kindel kaitsejõud

Esmaabi punktid töötavad hoogsalt

„Postimehe” Saksa okupatsiooni aegsest tegevusest on põhjalikult oma mälestustes kirjutanud kaks toimetuses töötanud meest: Arvo Mägi ja Arno Raag.

Peatoimetaja oli algul Jaan Kitzberg, seejärel pikemalt Martin Kuldkepp. Lisaks Mägile ja Raagile töötasid toimetuses eri aegadel ka näiteks Karl-August Hindrey, Valter Niilus, Hamilkar Mengel, Ilmar Mikiver, Tiiu Oinas-Mikiver. Kaastööd tegi Oskar Luts.

Ajaleht pidi avaldama uutele okupantidele meelepärast materjali – Hitleri ja Mäe kõnesid, Saksa Ülemjuhatused igapäevaseid rindeteateid, Eesti Omavalitsuse läkitusi ja muud taolist. Muidugi üritasid lehetegijad lisaks sellele „kohustuslikule kavale” sisse suruda võimalikult palju ka tartlastele huvipakkuvat kohalikku infot.

Esialgne toimeetus hoidis üldiselt võimalikult rahvuslikku joont ja üritas tsensorit (see oli üks eesti keelt hästi oskav baltisakslane), kes iga lehenumbriga hoolikalt üle vaatas ja kõik kahtlase sealt välja rookis, alt vedada. Tsensor oli vajalik aga seetõttu, et esiteks oli Eesti okupeeritud ja teiseks käis maailmasõda.

Kuid pärast 24. veebruaril 1943 ilmunud Iseseisvuspäevale pühendatud rahvusliku sisu ja kujundusega ajalehte sai võimudel mõõt täis. Ajalehte ei suletud, kuid toimetuses tehti puhastustööd. Peatoimetaja Kuldkepp asendati Ernst Wolkega, kes nimele vaatamata oli eestlane.

Hea ülevaate tartlaste muredest ja vajadustest saab lugedes ajalehes avaldatud töötsimis-, ostu-, müügi- ja vahetuskuulutusi. Sõjaaega iseloomustas defitsiit kõigest vajalikest, okupatsiooniraha oli üsna kahtlase väärtusega ja seetõttu arenes välja aktiivne vahetuskaubandus.

Näiteks olgu toodud valik suvel 1942. aastal ilmunud teateid:

Soovin osta juukselõikamise masinat

Ristiku-, timutiseemne müüjat abistaksin hobutööjõuga

Müüa paar musti kantud sääriskuid nr 40

Kaks poisikest karja anda

Vahetada lihalehm korraliku piimalehma vastu

Kulutatakse maksvusetuks Laeva vallavalitsuse väljaantud suhkrukaardid

Tartu – Elva jalgpallivõistlus Tamme staadionil 2. augustil kell 12.

Kinoteatrid 10. augustil. Deutsche Lichtspiele. Täna ainult sõjaväelastele
Leitud väike valge põrsas. Kätte võib saada omanik Luunja v., Vana-mõisa talust.

Aina, tule tagasi! Ootan Sind igatsusega. A. Olmre.

	Soja Fedorova kunstilises filmis SOBRATARID — И ДРУГИ Noorsootöandused — Дети же озабочены HÄVITAJAD. Suurfilm N. Litju kuulsusrikkast lennust 12. ja 16. märtsil.
	DEANNA DURBIN filmis Esimene armastus — Первая любовь
	Nelson Eddy ja Janette Mac Donald suurfilmis ROSE MARIE РОЗА МАРИИ Lisaks PUNALAEVASTIKU LAUL
	MERESANGARID МОРЯКИ

Ostetakse 1"–2½"

kaselaudu

lepalaudu, värvipritsimismasin või selleks otstarbeks sobiv kompressor 3–6 amp. survega. Teatada 21. juuni 13, O. Luik'i ärisse, telef. 25-67.

Apeval'i sanitaar- hügieenilised kauplused

Tartus:

- nr. 28 — 21. juuni tn. 45
- nr. 29 — Suurturg 8
- nr. 30 — Uueturu 1
- nr. 31 — Heidemanni tn. 9
- nr. 32 — Tähe tn. 89
- nr. 33 — 21. juuni tn. 17
- nr. 34 — Narva tn. 20

müüvad alates 20. II 41. a. odavahinnalisi ravimeid ja teisi tervishoiulisi tarbeid: aspirini-, peavalu- ja kõhapulbreid; palderjani-, jood- jt. tinktuure; kalamaksaõli jne. jne.

ERITI LASTELE: kõrgeväärtuslik vitamiiniseeritud kalamaksaõli, mis sisaldab 250 ühikut D-vitamiini.

Kui Punaarmee juba 1944. aasta augustis Tartu poole liikus, kolis toimetus Tallinna ja jätkas „Postimehe” väljaandmist seal kuni 16. septembrini 1944.

Viimane Tartus 22. augustil ilmunud lehenumber oli vaid kaheleheküljeline ja selles on silmatorkavalt ärevad pealkirjad:

*Nõukogude rünnak laienes lõunalõigule
Interneeritud itaallased vabasse töövahekorda
Võitluste raskuspunkt Leedu ruumis
Varssavi mässi juhid pesevad käsi
Mõlemad invasioonirinded lahingute keerises
Siit sirgub uusi võitlejaid
„Viilijad” – suured nupumehed
Jahvatuskaartide väljaandmise kord
Sõda a la gangster – Ameerika leiutis*

Siis oli lehetegemises väike vahe ja taas asusid kommunistid lehte välja andma. Seejuures ei muudetud esialgu mingitel põhjustel isegi ajalehe nimetust punasemaks, vaid see oli paar aastat endiselt

„Postimees” (kohati on kasutatud ka nimetust „Uus Postimees”), ning tõenäoliselt oli tegemist „rahvuskommunistliku” mimikriga. Esimene punane ajalehenumber nägi ilmavalgust 29. septembril 1944. Ajalehes oli vaid neli lehekülge ja üksiknumber maksis 20 kopikat. Peatoimetajaks oli Eduard Värav.

„Eesti rahva suurim sõber” Stalin ilmus jälle ajalehe esikülgedele, lehti täitsid „vabastaja-armee” ülistamine, TASS-i ja *Sovinformbjuro* sõjateated jms.

Näited 1945. aasta 4. märtsi „Postimehe” pealkirjadest, mis puudutavad kohalikke ja ülemaailmseid teemasid:

Rahvaste sõpruse ühendav jõud

Uusmaasaajad ja sõjaskannatanud saavad oma toetuse kätte täna-homme

Noukogude rahvaste juhile noorsoo parimale sõbrale marssal Stalinile
Valdades koostatakse külvi eelplaani

Tartu pioneeride pidulik koondus

Uusmaasaajate ja kehvikute varustamine rauakaupadega

Sõjategevusest Lääne-Euroopas

Korraldus rahvusvahelise naistepäeva korraldamiseks

Lehes olid ka ostu-müügikuulutused, lehe kaudu otsiti tööjõudu ja kadunud asju, samuti pakuti mitmesuguseid hädavajalikke teenuseid. Mõned näited:

Linnatapamajas toimub igal neljapäeval loomade tapmine soovijaile. Pöörata Linnatapamaja juhataja poole, telef 42-65. Tartu Lihakombinaat. Direktor.

26. veebr. jooksis ära sälg, aasta ja kuus kuud vana. Tundemärgid: raudjas, laukotsaga, lakk pahemal pool. Teat Johannes Raud, Torma Mälaja, Rehe talu.

Ei puudunud ka muu meelelahutus massiivse punapropaganda kõrval.

Riiklikus teatris Vanemuine etendus ooper „Carmen” ja toimusid kontserdid.

Päälөлõuna-kontsert Keskkultuurmajas

Tartu Keskkultuurmajas, Kompanii t. 2 toimub täna, kell 17 Keskkultuurmaja sümfoonia-orkestri kontsert. Kavas Ed. Tamme P. Tšaikovski, F. Suppe, M. Lüdiggi, A. O. Zibukka jt. helitööd. Juhatab sm. J. Rohtla.

T. L. K. K. Juhatus.

4.

TARTU SAKSA OKUPATSIOONI AJAL 1941–1944

Sakslane nõudis, et sa ta käsku täidaksid. Sa võisid sakslasele ka vastu hakata ja tema võimalikule karjumisele reageerida vastukarjumisega. Võisid omaette nuriseda ja anekdoote rääkida. Ei pruukinud Hitlerit ega sakslasi eriti kiita.

Venelaste puhul käsutäitmisest tihti ei aidanud. Kui sind umbusaldati või keegi su peale kaebas, viidi sind minema. Peale selle pidid isakest Stalinit, parteid ja venelasi väga innukalt kiitma.

Arvo Mägi „Mis meelde on jäänud”

Kättemaks

Kui me meenutame tartlaste katsumusi suvel 1941, siis pole ime, et inimeste meeleolud olid frustreritud, kättemaksuhimulised ja kahestunud. Samamoodi käitusid erinevate Euroopa riikide elanikud – prantslased, belglased, hollandlased, jugoslaavlased, kreeklased, lätlased, leedulased, valgevenelased, ukrainlased – pärast Saksa või Nõukogude okupatsioonist vabanemist.

Saksakeelsed sildid Tartus

Tänavail vahistati inimesi, kes olid kahtlased, kelle peale keegi osutas ja ütles, et tegemist on kommunistiga ja neid punaseid, kes olidki põgenemisega hiljaks jäänud.

Ja kas saab süüdistada inimesi, kelle lähedased või sõbrad olid aetud küüditamisel loomavagunitesse (ja keda peeti juba hukkunuks), kes olid näinud Tartu vangla kaevust väljatõmmatud moondunud laipu, kelle kodud olid hävinud Punaarmee suurtükitules, kes olid kaotanud kogu oma maise vara ja kes olid meeleheitest raevunud.

Kogu Tartu maakonnas perioodil juulist 1941 kuni juunini 1942 arreteeriti nüüd 6262 isikut. Neist vabastati 2560, vangistati 1996 ja hukati 1629 (26%). Tartus oli 19. septembriks 1941 maha lastud 405 isikut.⁶⁰

Nagu näeme, uuriti kõikide arreteeritute isikuid ja süüd põhjalikult ning eksikombel vahistatud inimesed vabastati. Selliste vabastatute hulgas olid näiteks literaat Valmar Adams, ajakirjanik ja toimetaja Karl Eerme ning kuuldavasti ka Tartu linnaarhitekt Arnold Matteus.

Eerme kirjeldas oma elamusi Tartu koonduslaagris (sellist nimetust kasutati juba 1941. aastal) üsna üksikasjalikult. Aktiivsete ja väga kahtlustavate gümnasistidest linnapartisanide patrull arreteeris ta Tartu ülestõusu ajal 13. juulil tänaval. Õnneks nägid teda laagris mõjukad tuttavad, sealhulgas Olev Reintalu, kes seejärel tema eest kostsid ja paari nädala pärast mees vabastatigi.⁶¹

Kui Tartu ülestõus oli lõppenud ja Punaarmee taganenud põhja poole, oli Tartu Näituseväljakul tekitatud koonduslaagrisse kogutud ligi 1000 vangi. Kuigi mahalaskmisi oli juba enne 25. juulit, hukati Lemmatsi tankitõrjekraavis linnast lõuna pool augustis-septembris. Surma mõisteteti kommuniste, komsomole, parteituid punaaktiviste, samuti neid, kes olid seotud küüditamiste ja arreteerimistega. Ka „plöksutajaid” ehk relvadega tabatud isikuid, keda kahtlustati varjatud tulistamises majadest ja korteritest linna lõunapoolses osas. Ja kahjuks ka Tartusse jäänud juute, kellele inkrimineeriti alusetult osalemine majade süütamises bensiinipudelitega.

Augustis koliti linna keskel Näituseväljakul asunud laager üle Kuperjanovi pataljoni kasarmute piirkonda Kastani tänaval. Laagri esimeheks komandandiks oli kapten Juhan Jüriste, hiljem reservlipnik Karl Linnas.

⁶⁰ Estonia, lk 649, 653.

⁶¹ Eerme, Karl. Päevata päevad ja ööta ööd. II osa. Geislingen, 1963. Lk 101–116.

Uluotsa memorandum

27.-28. juulil 1941 oli Tartus Eesti rahvuslike tegelaste (Edgar Kant, Nikolai Kaasik, Juhan Vasar jt) mitu nõupidamist eesotsas endise peaministri Jüri Uluotsaga. Arutati olukorda ja seda, kuidas peaks tegema koostööd Saksa okupatsioonivõimudega ja kuidas seista Eesti Vabariigi tuleviku eest. Peale arutelusid koostati üsna ettevaatlikult sõnastatud läkitus „Memorandum Eesti olukorrast”, mis anti 29. juulil üle Tartu välikomandandile, lootuses et mees edastab selle kõrgemale poole.

Selles läkituses tänati Saksa vägesid Eesti vabastamise eest punavõimust ning toonitati Eesti Vabariigi põhiseadusjärgse ja rahva usaldust omava Eesti valitsuse moodustamise ja Eesti oma sõjaväe formeerimise vajadust.

Mingeid teid pidi jõudis memorandum ka Berliini, kuid mingit ametlikku vastust sellele ei peetud vajalikuks saata. Mitteametlikult teatas sama aasta sügisel Tartusse saabunud saksa kirjanik Hans Friedrich Blunck suuliselt, et sõjaolukorras on kõik alles lahtine ja arenemisjärgus, küll aga on Eesti edasine saatus tema edasisest panusest võitluses ida vastu.

Elu-olu Tartus

Tartlaste elu purustatud linnas hakkas ilmet võtma pärast sõjategevuse lõppu ja vähehaaval suudeti igapäevane tegevus enam-vähem korda ajada. Saksa võimude kiituseks peab ütleva, et vähemalt sillad suutsid nad korda teha – puitosadega parandati ära Vabadussild ja üle jõe sai ka üle korraliku uue puitsilla ja ujuksilla.

Jaanuaris 1942 jagasid Saksa võimud Eesti seitsmeks piirkonnaks (kreisiks) ja astus ametisse Tartu piirkonna (Tartu, Võru- ja Valga maakonnad) *Kreisleiter* Kurt Meenen.

Kuid muidugi väljendas uue okupatsioonivõimu olemust kõige paremini oma välikomandantuuri sisseseadmine Tartu ülikooli peahoones – sakslased võtsid enda kasutusse I korruse ja kasutasid peasissekäiku. Ülikooli inimesed, kelle käsutuses olid ülejäänud korrused, pidid oma valdustesse ronima sisuliselt läbi akna – ehitati „hädasissekäik” – puutrepi kaudu siseti hoonesse läbi aknast ehitatud uue ukse. Vastavad fotod jutustavad meile rohkem kui poeet suudaks seda teha sõnadega (vt lk 125).

Tulekahjus kannatada saanud Kaitseliiduhuone remonditi ja 1942. aastal asus sinna koos oma ametkonnaga kreisleiter Meenen.

37		VII 8 Dorpat : Tartu.	Laden No	23	17
I			Pool	1	1
38	Verpflegungs-Karte für 1 Person. Inhaber <i>Meil</i> Adr.: <i>Freue 9</i> Str. <i>33</i> Wohn	MILCH		22	16
I G			1	1	
39				21	15
I H			1	1	
40				20	14

Toidukaardid

19. mail 1942 külastas Eestit Saksamaa ida-alade minister Albert Rosenberg, kes käis esialgu Tallinnas ja seejärel ka Tartus.

Kuid tartlastele oli kõige olulisem muidugi igapäevane äraelamine, see tähendab peavari ja ninaesine. Võib jutustada mida iganes, aga süüa vajavad kõik elusolendid.

Esialgu kubises linn Saksa sõjaväelastest, kes liikusid siit eri suundades. Sakslastest vormikandjad täitsid tänavaid, kauplusi ja söögikohti. Nendele olid Tartus saksa põhjalikkusega üles pandud musttuhat teeviita, mis suunasid niihästi kõrvalistesse kohtadesse kui ka Saksa sõjaväeosadesse, lisaks veel hulk salapäraseid märke, mis jäid tsivilistide jaoks arusaamatuks. Teatrietendused olid väga populaarsed ja igal õhtul oli täismaja. Mängiti draamasid, oopereid ja operette, viimaste puhul kasutati eesti keele kõrval ka saksa keelt. Kinodes jooksid eranditult saksa filmid koos sõjaringvaadetega, kus võidupropaganda jättis vaatajale mulje, et lõppvõit on samahästi kui käes.⁶²

Saksa okupatsioonivõim asus kohe agaralt kõike keelama, normeerima, korraldama ja spekulatsiooniga võitlema. Seati sisse toiduainete kaardisüsteem, keelati igasugune toiduainete „salakaubandus” maa- ja linnainimeste vahel – kuid see tegutses salaja karistustele vaatamata ikkagi edasi. Vabalt toiduaineid kusagilt osta ei saanud – turul tohtis vaid lilli ja muud kribu-krabu müüa.

⁶² Wieselgren, lk 294-295.

Puukingad

Kaardisüsteem aga jättis linnaelanikud kui mitte just poolnälga, siis igal juhul kõhtu täis ei saanud. Eriti raske oli suhkruga – seda asendas ülimagus keemiline imevigur sahhariin. Tihti asendati aga mõni toiduaine teisega. Tavaline oli liha asendamine kalaga, kuid kõige kummalisem oli näiteks leiva asendamine võiga. Leib ja kartul olid tol ajal põhitoiduseks.

1941. aasta sügisel kehtestatud normide järgi oli täiskasvanud inimesele ette nähtud üheks päevaks:

300 g leiba, 60 g liha (sageli asendati see kalaga – sel juhul 143 g), 14 g rasvainet, 14 g kuivainet. Lastele ja haigetele oli ette nähtud pool liitrit piima päevas.

Kaardisüsteem muutus pidevalt, sellel oli tohutul hulgal erandeid ja tänapäeva inimesel on sellest päris keeruline aru saada. Kaartide alusel sai toitu osta vaid kindlatest poodidest.

Riidematerjali ja jalatsite hankimine oli peaaegu võimatuks tehtud, selleks oli vaja koguda erilisi „punkte”. Kuid oli ka selliseid kaupu, mida ei normeeritud: õlgsussid, puutaldadega sandaalid, kammid, harjad, pliiatsid jms.

Suuri raskusi oli okupatsiooniajal kõikide kaupade hankimisega – puudus oli nii elementaarsetest majapidamiskaupadest kui ka riie- test, eriti aga jalatsitest. Kevadest sügiseni, kuni ilmastik vähegi lubas, kanti olude sunnil puutaldadega kingi, sest eriti suur puudus oli talla- nahast. Pealsetega oli asi lihtsam, sest nendeks võis kasutada mitme- sugust kättesaadavat materjali (riiet, present, vakstut – võimalusel muidugi ka nahka), sest seda kulus ju ka suhteliselt vähem. Kingsepad ilmutasid siin suurt leidlikkust – nad kasutasid puukingade välimuse kaunistamiseks mitmeid nippe: puutaldade servadele põletati näiteks korktalla imitatsioon jms, pealsetele tikiti mitmesuguseid mustreid ja muid ilustusi.

Tartlaste mälestustes oli sakslaste okupatsiooniajast kõige lootusrik- kam 1941. aasta teine pool, seejärel aga rahulikum 1942 ja 1943. aasta. 1944. aasta tuli hirmus.

Lisaks võeti linnas arvele kogu olemasolev tööjõud ja kehtestati üldine töökohustus. Teatud perioodidel saadeti elanikud põllumajandustöö- dele või turbarabasse, ka kontoripersonal ning koolinoored.

Suur-Saksa riik oli sõjas, selle ressursid olid piiratud, Eesti oli sõja- tegevusest ja varade Venemaale viimisest laostatud, kuid hiigelsuur Wehrmacht nõudis iga päev tohutuid ressursse.

Järelikult tuli okupeeritud alasid ja nende elanikke vastavalt eks- pluateerida. Muidugi olid sakslaste toidunormid ja muud hüved eest- laste omast suuremad. Nendele oli ette nähtud näiteks piim, maiustu- sed, alkohol, kuivained.

Peab ka mainima, et politseinikel ja Omakaitse palgalistel teenistuja- tel olid samuti lisanormid: tangained, jahu, 50 g juustu nädalas, 200 g suhkrut või marmelaadi.

Tavainimesed püüdsidki oma elu sättida vastavalt keerulisele olu- dele. Parem põli oli neil, kellel maal sugulasi. Tartlased püüdsid lisa- toitu hankida kõikvõimalikul moel: vahetuskaubandusega, peeti näi- teks küülikuid, kasvatati kartuleid, sigurit, tubakat ja suhkrupeeti.

Eda Toovere:

„Erilist masendust ja muret tuleviku suhtes ei tuntud, inimesed püüd- sid endale ja teistele sisendada optimismi. Tööpuudust ei olnud ja nälga

Tartu ülikooli taasavamise aktus ülikooli aulas 1942. aasta alguses. Paremalt esimene 207. julgestusdiviisi ülem kindralleitnant Karl von Tiedermann. Temast paremal Eestimaa kindralkomissariaadi tsiviilvalitsuse poliitilise peaosakonna juhataja Richard Aster, Tartu piirkonnakomissar Kurt Meenen, TÜ rektor Edgar Kant, Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe ja tsiviilvalitsuse kultuuripoliitika osakonnajuhataja Helmuth Weiss

keegi ei surnud. Esmatarbekaupu sai orderiga ja toitu turult. Liha, võid ja suhkrut sai ainult sahkerdades.”⁶³

Rahvuslik vastupanuliikumine

Saksa okupatsiooni ajal eksisteeris Eestis, nagu ka teistes Euroopa riikides, rahvuslik vastupanuliikumine, mis seadis eesmärgiks Eesti iseseisvuse taastamise lootuses Lääneliitlaste toetusele. Kuna Eestis ei väljendunud see arusaadavatel põhjustel sabotaažis ja relvastatud rünnakutes sakslaste vastu, siis on seda hiljem mõnikord halvustavalt nimetatud „kohvikulobisemiseks”.

Reaalselt tegeleti info kogumise ja levitamisega kodu- ja välismaal, lendlehtede valmistamisega, vähesel määral ka relvade kogumisega. Rahvusliku vastupanuliikumise osaks oli ka soomepoiste liikumine ja vaieldav pörandaaluse Kaitseliidu loomine Omakaitse sees – lootuses kunagi tulevikus sobival hetkel võitlust alustada.

⁶³ Toovere, lk 108.

Kuni veebruarini 1944 propageeriti ka hoidumist Saksa mobilisatsioonidest ja pigem Soome sõjaväega liitumist.

Kaheks olulisemaks keskuseks olid Tallinn ja Tartu. Kuna Tartus oli liikumisega seotud hulgaliselt intelligentsi esindajaid, kes hiljem sellest kirjutasid, siis on jäänud mulje Tartust kui kõige olulisemast keskusest. Liikumises osalesid kapten Karl Talpak ja mitmed Omakaitse ohvitserid, „Postimehe” ajakirjanikud, ülikooli õppejõud ja üliõpilased jpt. „Omad mehed” olid ka politseis ja isegi julgeolekuasutustes.

Taas olid aktiivsed EÜS-i liikmed ja endise Tervishoiu Muuseumi grupi liikmed. 1943. aasta aprillis põgenes seni koolis võimlemisõpetajana töötanud Talpak arreteerimise vältimiseks Soome, kus tegeles soomepoiste liikumise edendamisega.

Muidugi ei olnud põrandaalune vastupanuliikumine ohutu „lobimine”. 1944. aasta aprilli massilise arreteerimislainega võttis SD kinni mitusada rahvusliku liikumise tegelast, kellest osa küll peagi vabastati. Mitmed pääsesid napilt alles septembris 1944 ja seitse meest viidi samal ajal Stutthofi koonduslaagrisse.

Tartu tegemistest on kirjutanud Arvo Mägi, Arno Raag, Harald Tammur, Enn Sarv. Võib tõmmata teatud joone 1940. aasta „valimistel” rahvuslike vastaskandidaatide ülesseadmisest, Tervishoiu muuseumi grupist kuni saksavastase vastupanuliikumiseni ja sealt edasi juba uue Nõukogude okupatsiooni vastase tegevuseni.

Arno Raag on rahvusliku vastupanuliikumise rolli iseloomustanud hiljem niimoodi:

„1. Vastupanuliikumise olemasolu juba iseenesest pareeris natside propagandat välismaailmas eesti rahva kaasaminekust Hitleri Uus-Euroopa kavadega.

2. Vastupanuliikumise olemasolu oli faktiline tõend Eesti välissaadikute memorandumites esitatud Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamissooidele, sest nii natsid kui ka kommunistid on püüdnud Eesti välissaadikuid tembeldada mineviku varjudeks, kellel eesti rahva tõeliste soovidega ei olewat midagi ühist.

3. Põgenikena Saksamaal peale sõja lõppu, kui võitjatel olid nii-öelda „mesinädalad” ja läänevõimud Nõukogude Liitu arvustavaid põgenikke tahtsid oma lihtsameelsuses tembeldada natsideks või nende kaasajooksikuteks, siis kohalike sõjaväevõimudega ja UNRRA tegelastega põgenike asju ajades, kusjuures tuli neile paratamatult meie rahva traagilist olukorda selgitada, sai põgenikke natsideks arvamise eest

kaitsta just vastupanuliikumise olemasoluga ja vastavate faktide esitamisega ning näidata, et oleme kahe diktatuuri süütud ohvrid.”⁶⁴

Tartu pommitamine aastail 1943-1944

Kui igapäevane elu-olu oli kuidagimoodi käima saadud, häirisid tartlasi põhiliselt Nõukogude Liidu ettevõetud õhurünnakud. Rinne oli kaugel, kuid Eesti linnu juba rünnati.

Algasid need vähehaaval väikese arvu lennukitega. Punaarmee lennukite õhurünnakute käigus Tartu sai tuntavaid purustusi. Esialgu olid need suhteliselt tagasihoidlikud (märtsis 1943 ja 18. veebruaril 1944). Märtsis 1944 langes mitu suuremat Eesti linna mastaapse pommitamise ohvriks, mida teostas NSV Liidu kauglennuvägi (*Aviatsija Dalnego Deistvija*). Tallinna, Narva ja Rakvere järel jõudis kätte Tartu kord.

27. jaanuar 1943. Esimene õhurünnak 27. jaanuaril 1943 oli täiesti ootamatu, rinne oli siis veel Tartust nii kaugel, et õhukaitse ei osanud midagi taolist oodata.

⁶⁴ Raag, Arno. Ühe vastupanuliikumise grupi tegevusest. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. X kd. Stockholm, 1962. Lk 116.

Seetõttu jõudsidki vene lennukid (mõnedel andmetel isegi üksik lennuk) märkamatuult linna kohale. Õhuhäiregi anti alles pärast plahvatusi, varsti järgnes sellele ka häire lõpusignaal. Nagu hiljem selgus, heideti linnale mitu pommi, kuid üks neist ei plahvatanud. See tabas küll tollal Rüütli ja Laia tänava nurgal asunud Tartu Ülikooli apteeki, jõudis läbi mitme korruse keldrisse, kuid ei plahvatanud. Ühe sõjalennuki pomm langes ka Botaanikaaias asuvasse akadeemik Teodor Lippmaa korterisse. Selle tagajärjel hukkusid professor Lippmaa, tema abikaasa Hilja ja tütar Siiri. Ellu jäi vaid tol ajal kinos olnud Endel Lippmaa, Teodor Lippmaa poeg, hilisem akadeemik, minister ja Molotovi–Ribbentropi pakti paljastaja.

18. veebruar 1944. Kell 17.55 heitis teadmata arv Nõukogude lennukeid Tartule kuus pommi, mis langesid kesklinna ümbritsevale alale. Surma sai kaks ja haavata kaheksa inimest.

Professor Herbert Normanni andmeil visati kella 17.45 paiku (st juba hämaras või pimedas) linnale seitse-kaheksa lõhkepommi. Üks neist langes ülikooli pumbamaja kõrval oleva väikese puumaja ette (Toome orus), purustades katuse ja muljudes sisse eesmise seina. Pumbamaja aknad purunesid. Teine langes nõlvaku ette Parroti silla ja haavakliiniku vahele, jättes paarimeetrise läbimõõduga pindmise kraatri. Mäenõlvak ja ümbrus oli üle külvatud mullaga, lumiste nõlvakute lumi paistis olevat mustjashall. Kõik orupoolsed (naiste suur palat) haavakliiniku aknad purunesid, osalt raamidega, samuti otsmisel kinnisel rõdul.

Kolmas pomm langes ülikooli kliiniku juurde ja ülikooli raamatukogu eest Parroti silla juurde viivate teede ristmikule (vähe linna poole) Toomel (tee peale), paisates laiali mulda ja murdes ühe puu. Purunesid kõik naistekliiniku aknad, ka mõlemal otsal ja I sisehaiguste kliiniku poolsel tiival üksikud. Raamatukogu aknad purunesid peaaegu kõik.

Neljas pomm langes võimla õuele, purustades teenistujate maja katuse ja aknad. Kildude jälgi oli rohkesti täisnurga all teenistujate maja juurde kulgeval kõrvalmüüril.⁶⁵

26. veebruar 1944. Hommikul kell 8.45–10.55 tehti järgnev tunduvalt suuremate purustustega õhurünnak Tartule. Rünnakust võttis mitmes laines osa umbes 20 Nõukogude lennukit. Linna põhjapoolsele osale heideti mitukümmend pommi.

⁶⁵ Normann, Herbert. Akadeemia nr 10/2018. Lk 1905.

Suuremaid purustusi said kaks puumaja Kalmistu tänaval ning maani maha põles Aleksandri tänav 90 asunud gaasihoidla gaasihoide ruum. Saksa sõjaväe lennukiljal Tartus sai kaks Saksa lennukiljal surma, kuus raskemalt ja 17 kergemalt haavata.

Kõige rängem õhurünnak tabas Tartut märtsis.

26. märtsi öhtu ja öö vastu 27. märtsi 1944. Mastaapne pommitamine. Punalendurid ründasid linna kahes laines. Esimene laine algas umbes 18.30 ja kestis kella 21-ni. Teine algas kell 22.30 ja kestis kolm tundi. Surma sai 55 eraisikut ja neli Saksa sõjaväelast. Raskemaid ja kergemaid vigastusi sai 103 inimest. Kokku heideti linnale 220 pommi, mille tulemusena põles maha 39 hoonet, täielikult purustati 53 ja osaliselt 216 hoonet.

Linnaelanike hulgas puhkenud paanika tõttu sulgesid paljud müügi- ja teenindustevõtted oma ukсед. Okupatsioonivõimud andsid korralduse, et väikeettevõtjad linna naaseksid ja jätkaksid elanike teenindamist.

Üks äsja rindelt saabunud sõdur A. J. kasutas juhust ja võttis õhurünnaku ajal (või järel) kingapoe purunenud vitriinist omale paari kingi. Tartu välikomandantuuri sõjakohus määras talle karistuseks viis aastat sunnitööd. Sõjamehel vedas, sest reeglina läks selline tegu rüüstamise alla ja eriolukorras võis sõjakohus rakendada ka surmanuhtlust.⁶⁶

Literaati Jaan Roos oli see mees, kes käis ringi ja fikseeris oma märkmetes nende päevade traagikat. Ta kirjutas sellest pommitamisest oma päevaraamatus:

„26. märts. Korruga kuulsime kell kolmveerand 19 tumedaid mürtse ja siis tuli häire. Kui aga taevale ilmusid tulekerad ja mürtsud hakkasid tihenema ning flakk ägedasti töötama, siis oli selge, mis on tulemas. Läksime kiiresti maja alla keldrikorrusele. Vaevalt olime sinna saanud, kui vallandus lausa pommitamise ja flaki põrgu. Maja võppus vahetevahel aina. Säärane olukord kestis umbes 1 1/2 tundi ja siis tuli vaheaeg. Seda silmas pidades läksime välja vaatama ja nägime mitmel pool tulekahjusid – eriti Ropka pool ja vaksali suunal, samuti ida pool jõge.

Et vaheaeg näis kestvat, sõndasin hakata kodu poole sammuma, olgugi, et lõpphäiret polnud veel antud. Kiirendasin samme. Inimesi ruttas kiiresti tänaval. Raekoja taga põles suur maja, mida püüti kustutada.

⁶⁶ XX sajandi kroonika. Tallinn, 2004. Lk 166.

Mina ruttasin edasi. Gustav Adolphi tänavale, kus mina elan, oli kolm pommi kukkunud – ülikooli võimla kohale, Botaanika tänava nurgale ja katoliku kiriku lähedusse. Mõtlesin kohe, et ka minu kodus midagi head ei ole. Saabunud koju, nägin, et Tähtvere pargis oli lõhkenud suur pomm. Minu maja aknad olid kõik purud ja tubades oli kraam kõik segamini. Raamaturiiulid olid ümber paisatud ja pildid seintelt maas, mitmelt krohv alla kukkunud, pimendamisvahendid purud ja põrandal. Kõik maja elanikud olid kadunud.

Kell 22 algas jälle pommitamine. Taevas valgenes jälle tulekerade tõttu nagu päeval ja lennukid ilmusid. Jubedalt veetlevalt mõjusid tulekerad, mis olevat paistnud mitmekümne kilomeetri kaugusele, nii Rõngu, Palale ja Saarele. Vallandus uus pommitamine, mis kestis 4 tundi, kestis kuni kella 2-ni. Läksin nüüd Schönbergi maja keldrisse ja kus oli jälle kõik meie maja rahvas. Mürtsud panid maja värisema. Ükski hetk ei olnud säärane, et pomm ei oleks võinud meie maja otse tabada. Miks võtsid lennukid just Tähtvere linnaosa erilise tähelepanu alla?

Vahel kui pommitamises esines väike paus, läksin välja vaatama. Seal tōdesin, et tulekahjusid on nüüd hoopis rohkem kui päevase pommitamise ajal. Eriti lõomas vaksalipoolne linnaosa. Ikka ilmusid jälle uued tulekerad. Keldris oli mõistagi külm ja ebamugav olla. Viimaks kella 2 paiku lõppes pommitamine ja lennukite laine kadus.

27. märts. *Hommik saabus nagu tavaliselt. Tōusin kell 6, jätsin virrvarri tubades, kuidas oli, ja läksin linna purustatud pilti vaatama. Kraater otse maja ligidal oli esimene pilt, mida nägin. Hermann ja Hurda tänavad olid mitu pommi saanud. Igalt poolt vahtisid tühjad aknakoopad vastu ja kardinad ning pimendid lehvisid aina hommikuse tuule käes. Hurda tänaval lamas ema koos lapsega surnutena maja ees. Taara puiestee oli kohati hävinud majade prahti täis. Inspektor Kasvandi maja oli peaaegu täistabamuse saanud ja varemeis. Samas majas elas ka A. Turner, kes nüüd teistkordselt kaotas kõik, mis tal oli. Sealt läksin edasi. Tōöstuse tänaval avanes jube pilt. Peaaegu kogu selle tänava majad olid hävinud. Osa maju oli juba põlenud, osa leekis veel tules. Elanikud seisid tummalt oma varandusenatukese juures, mida oli suudetud välja kanda. Viimseni oli selles tänavas põlenud keelemehe J. V. Veski maja.”⁶⁷*

Jaan Roosi hinnangul (ei oska hinnata tema kompetentsust sellistes küsimustes) osales õhurünnakus Tartule 180 lennukit, mis heitsid

⁶⁷ Roos, Jaan. Läbi punase öö. I kd. Tartu, 1999. Lk 23-24.

alla 2000 pommi, tema arvates hukkus 50 inimest ja vigastada sai 70. Roosi arvates sai Tartu vähem kannatada kui Tallinn, siin suudeti paremini ära hoida tule levikut. Samuti kasutatud Tartus peamiselt lõhke-, mitte süütepomme. Pommid olid kuni 500 kilogrammised. Pommid tabasid Tartus peamiselt eramaju, samal ajal kui vaksal, sidekontor, elektrijaam, ülikool, komandantuur jt asutused jäid terveks.⁶⁸

Enn Tarto (oli tol ajal 5-aastane ja elas Tartust 7 km kaugusel Aovere külas) arvas hiljem, et Tartu kaotused oleksid õhurünnakus olnud suuremad, kui sakslased poleks rajanud linna kõrvale pettesihtmärke:

„1943/ 44. aasta talvel ehtasid sakslased Käärdi ja Teistekäärdi maadele mingi „objekti”, rahvakeeli „sakslaste jama”. Narva maanteel käis väga tihe liiklus, aga inimesed ei saanud täpselt aru, mis „objekt” see on. Lastele (külas oli kolm poissi) öeldi, et seal on vist mingi sakslaste õhuvaatluspost, mis teenindab Tartu (sõjaväe) lennuvälja. „Punakotkad” olid ennegi külainimesi pardarelvadest tulistanud ja sinnakanti üksikuid pomme pildunud, aga tõeliseks mölluks läks 1944. aasta 26. märtsi õhtul. Läksime kogu perega esmalt õue ja seejärel otse keldrisse. Mehed läksid varsti uuesti õue. Hiilisin kaasa. Meie talust umbes 7 km kaugusel oleva Tartu pommitamine juba käis. Taevas olid „jõulukuused” (valgustusraketid), ristlesid helgiheitjad, lendasid punased leekkuulid, kuulda oli mürinat ja mõningal määral näha juba tulekahjude kuma. Äkki visati meie küla kohale suur valgustusrakett, nn jõulukuusk. Õues oli nii valge, et oleks võinud lehte lugeda. Aga kohe hakkasid vähem kui ühe kilomeetri kaugusel Karusoo otsas tööle õhutõrjesuurtükid, rahvapärased flakid, mis lasid jõulukuused puruks. Jälle oli pime, kui Tartu pommitamise kuma välja arvata. Peagi hakkasid Karusoo otsa kukkuma pommid. Algul oli kuulda vilinat, siis saabus hetkeks vaikus, seejärel käis müra. Varsti oli kuulda ainult üksteisele järgnevat plahvatusi. Ema tormas keldrist välja, võttis mul tutist kinni ja viis keldrisse tagasi. Nõukogude lennuvägi pommitas ka järgmisel ööl Karusoo otsas olevat „objekti”, vähesel määral veel mõnel järgneval ööl. Aprilli lõpuks oli vaikus majas.

Saime teada, et Aovere küla vastas oli sakslaste pettelennuväli. Elektrivoolu saadi autodega veetavatest sisepõlemismootorite abil käivitavatest generaatoritest. Maapinnal asuvate tulede abil anti esimene pettesignaal. Ainult kolm pealt lahtistesse muldkindlustustesse

⁶⁸ Roos, lk 24-25.

paigaldatud flakki ja kaks suurekaliibrilist kuulipildujakompleksi tulistasid eelkõige valgusrakette ega lasknud lennukeid liiga madalale. Kui esimesed pommid olid kukkunud, pandi heinamaal põlema hirmsat musta suitsu ajavad tõrvamättad (s.t õhukestest puitlaastudest tõrvaga immutatud padjakesed). Segaduse suurendamiseks olevat pillutud veel väiksemaid suitsugranaate. Heinamaal olid ka mõned autoakudega val-gustatud masinavrakid, mis õhust vaadatuna, võisid näida lennukitena. Petteleenuväljal töötasid ainult sakslased. Lennuväli likvideeriti 1944. aasta mais. Nädal enne ärasõitu lasti meid, külapoisse, ka „lennuväl-jale”. Pommiauke oli heinamaal ja Karusoo otsas palju. Pärast luge-sid kohalikud maaomanikud pommiaugud kokku – neid leiti 365. Miina Härma nimeline kolhoos tegi seal hiljem põhjaliku maaparanduse. Suured traktorid lükkasid kõik tasaseks. Teatavasti oli tegelik lennuväli Tartu linna ääres, mitte kaugel Jänese ja Puiestee tänavast. Pettesadam oli Tartus ida pool Anne luhal. Sinna oli kogutud vanu laeva-vrakke. Valgustusega mängides viidi lendurid eksiteele ja pettesadamat pommitati. Ma käisin 1944. aasta suvel koos isaga neid purukspommitatud vrakke vaatamas. Kauaaegne Tartu Memento esimees Paul Muuli juhtis korduvalt tähelepanu pommiaukude suurele hulgale Anne luhal. Anne kanali kaevajad avastasid kaks lõhkemata lennukipommi tule-vase kanali alal ja nende kahjutuks tegemiseks kutsuti demineerijad. Tartust kagusse jääva Ropka raudteejaama lähistel põldudel olevat vanadest vagunitest kombineeritud ja Tartu 1944. aasta märtsipommitamise ajal puruks pommitatud „raudteejaama” ma ise näinud pole, kuid sellest on mulle rääkinud mitu inimest.

Jäagu sõjaajaloolaste uurida, kuidas sõdivad pooled üksteist neil Ees-tile traagilistel päevadel üle kavaldasid. Igatahes kui need pommid, mida „punakotkad” heitsid 1944. aasta kevadtalvel Anne luhale, Karusoo otsa heinamaadele või Ropka jaama lähedastele põldudele, oleksid heidetud Tartu linnale, oleksid Tartu purustused olnud veelgi rängemad ja kaotu-sed tsiviülelanike hulgas veelgi suuremad.”⁶⁹

Andres Jaeger (tol ajal 6-aastane) pommitamisest ja tartlaste linnast varjulisesse kohta pagemisest:

„Tartu suurpommitamine toimus 26. märtsil. Oli parasjagu kooliva-heaeg ja viibisime seetõttu õega taas Puhjas tädi ja vanaema juures.

⁶⁹ Enn Tarto mälestused 1944. aasta märtsipommitamisest Tartus. - <https://tartumemento.ee/enn-tarto-malestused-1944-aasta-martsipommitamisest-tartus/>

Oli juba pime, kui äkki hakkas kaugusest kostma tugevat mürinat. Läk-sime õue ja nägime, et kaugel Tartu kohal oli taevas valgustusraketti-dest (rahvas kutsus neid jõulupuudeks) valge. Mõistsime kohe, et Tartus toimub suur pommitamine. Olime pea terve öö üleval, muretsedes ema ja kasuisa saatuse pärast. Alles järgmise päeva lõunaks saime teateid, et ei nende endi ega ka meie koduga polnud õnneks midagi halba juhtunud.

Suur osa linnast oli aga hävinud, paljud kaotanud kodu, mitmed inimesed vigi saanud või hukkunud.

Pärast suurpommitamist, milles meie kodu jäi puutumata, jätkusid regulaarsed õhurünnakud Tartule. Mäletan üht nendest, millele me õega oma korteri verandalt kaasa elasime. Vene lennukite peletamiseks olid õhku tõusnud ka saksa hävituslennukid. Käis äge õhulahing, milles sakslastel õnnestus lõpuks üks vene lennuk alla tulistada. See langes, suitsulont sabas, teisele poole Emajõe Anne mõisa taha metsa.

Et Tartus muutus elu järjest ohtlikumaks, otsustasid vanemad majakraami ja väärtuslikumad asjad (klaver, raamatukogu jms) Puhja tädi juurde evakueerida. Muretseti kusagilt auto, laaditi kõik peale ja läkski sõiduks Puhja poole. Kogu kraam seal muidugi majja ei mahtunud, osa paigutati aita.”⁷⁰

⁷⁰ Jaeger, Andres. Aasta 1944: Tartu suurpommitamine 26. märtsil. - Maaleht 26. märts 2016.

Neljas vahepala

Tartu sillad

Enne Teist maailmasõda oli Tartus kaks suurt silda – Kivisild ja Vabadussild, lisaks veel korralik ujuksild. Sõjas need purustati põhjalikult ja alates 1944. aasta sügisest olid tartlased pikka aega ilma korralike kivi- või betoonsildadeta. Aeti läbi puit- ja pontoonsildade ning paadi-meestega. Esimene uus sild avati linnas alles 1957. aastal – oli ju nn Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 40. aastapäev – tuli tartlasi kuidagi rõõmustada.

Kivisild

See oli kindlasti linna kuulsaim sild ja sümbol, mis paiknes aastatel 1784–1941 praeguse Kaarsilla asukohal. Pikka aega oli tegemist ainsa kivist sillaga kogu Baltikumis.

Sild otsustati ehitada pärast Tartu 1775. aasta tulekahjut Liivimaa kindralkuberneri George Browne'i algatusel ja keisrinna Katarina II rahastamisel. Klassitsistlik sild ehitati Liivimaa kubermangu meistri J. Carl Siegfriedeni projekti järgi ning ehitusmeister Johann Zaklowsky juhtimisel aastatel 1779–1784. Ehitamise ajal täideti Emajõe põhjapoolne kõrvalharu, Holmi saar ühines Emajõe põhjakaldaga. Silla idapoole hävitas 1941. aasta 9. juuli hommikul taganev Punaarmee, säilinud läänepoolse sillakaare hävitasid taganevad Saksa väed 1944. aastal. Saksa okupatsiooni ajal parandati Kivisild hädapäraselt puitmaterjaliga, üle said vaid jalakäijad ja seegi oli üsna ohtlik.

Silla keskmine osa oli valmistatud puidust ja oli ülestõstetav, et võimaldada laevaliiklust Emajõel. Kahe väravakaarega Kivisild oli 5,6 m laiune, väravakaarte juures 4 m, ja selle ehitamiseks kulus umbes 3000 graniitplokki.

Kivisild

Sillakaarte võlvikivid ühendati raudklambritega ning klambrite kinnituskohadesse valati tina, et tagada suuremat vastupidavust. Peenemat töötlemist nõudnud paneeli- ja karniisikivid olid pärit Peterburist. Kivide müürimiseks kasutati ligi 9000 puuda lupja, kümme vaati Amsterdamist toodud tsementi, 3900 puuda rauda ja 350 puuda tina, tellingute tarvis kulus tuhandeid palke. Kivisild avati liikluseks 16. septembril 1784. aastal.

Valminud Kivisild lõpetas arhitektuuriliselt Suurturu ansambli. Silla raekojapoolsel seinal oli kaks kivist tahvlit ladina- ja saksakeelsete tekstidega: „SISTE HIC IMPETUS FLUMEN CATHARINA II IUBET CUIUS MUNIFICENTIA HAEC MOLES IN COMMIDIUM PUBLICUM EXSTRUCTA LIVIONIA QUEPRIMO PONTE LAPIDEO ADORNATA MDCCLXXXIII” („Jõgi, ohjelda siin oma voolu Katariina II käsul, kelle heldusest see sild on ehitatud ja kes on Liivimaad kaunistanud esimese kivisillaga aastal 1783”).

Ladinakeelsete kirjadega tahvel jäi 1941. aasta õhkulaskmises üsnagi terveks, kuid selle edasisest saatusest puuduvad igasugused andmed.

Vabadussild

Vabadussild

See asus aastatel 1926–1941 kesklinnas Laia ja Vene tänava vahel.

Esimesed kirjalikud andmed Tartus Vene värava juures paiknevast Vene sillast pärinevad aastast 1554. Peeter I lasi 1704. aastal Tartu vallutamisel Vene väravast veidi ülesvoolu oma vägede ületamiseks ehitada ajutise parvsilla. 1772. aasta Tartu plaanile on projekteeritud Laia tänava otsa kivisild, kuid projekti ellu ei viidud, sest plaanidele tõmbas kriipsu peale Tartu 1775. aasta suur tulekahju.

1810. aastal ehitati üle jõe puitsild, mis amortiseerus üsna kiiresti. 1823. aastal see lammutati ning aastal 1826 rajati uus puitsild.

Rajatud sild pidas vastu peaaegu terve sajandi, kuni läks 22. juunil 1923 arvatavasti aktsiaselts Kütteveole kuulunud jõearik „Sulevi” sädemest põlema. Aktsiaseltsi juhatus mõisteti 3. oktoobril 1924 kohutus õigeks.

Põlengu tagajärjel sai silla konstruktsioon niivõrd tugevasti kannatada, et seda polnud võimalik taastada, mistõttu otsustas linnavolikogu ehitada selle asemele püsivamast materjalist uue silla.

Hädapärane kiiruga meisterdatud ujuksild 25. juulil 1941

Kaaluti ka silla ehitamist lahtikäivana, siiski jäeti see kui kulukam võimalus kõrvale, sest Emajões oli juba sildu, mis niigi takistasid suurte veesõidukite liiklemist.

Et sõjaministeerium nõudis tugevat ja laia silda, siis otsustati ehitada sild raudbetoonist.

Kuulutati välja rahvusvaheline kavandite võistlus. Esitatud tööde hulgast valiti kõige sobivamaks Tallinna ehitustehnika kontori Estoruss pakumine. Projekti autor oli insener Konstantin Zeren. Leping sõlmiti mais 1924, järgnesid ehitustööd ja 4. jaanuaril 1926 avati sild liiklusele.

Vabadussilla pikkus oli 64,5 meetrit ja laius 13,6 meetrit (10 meetri laiune sõidutee ja kaks kõnniteed). Sild ehitati eelmisest puitsillast kõrgemale. Silla otstesse ehitati jalakäijatele mõeldud trepid ja platvormid ning kindlustati jõekaldaid. Silla konstruktsioon oli kolmeavaline raudbetoonist talasild. Vabadussilla ehitus läks maksma 24,8 miljonit marka. Vabadussild oli esimene Eesti Vabariigi ehitatud raudbetoonsild.

NSV Liidu okupatsiooni järel 17. septembril 1940 nimetas Tartu Linnavalitsus Vabadussilla ümber Võidusillaks. Silla algne nimi taastati Tartu linna peaa otsusega 25. novembril 1941.

Silla purustas Punaarmee 10. juulil 1941, kuid see suudeti jalakäijate liikluseks taastada varsti pärast Punaarmee taganemist. Saksa riiklik ehitusfirma Organisation Todt alustas 1942. aasta alguses silla taastamist algse projekti järgi, kasutades allesjäänud betoonosi. Kuna Saksa sõjaväel oli oma veomasinate ja hobuvooridega ikkagi vaja üle Emajõe liikuda, ehitati suure kiiruga enam-vähem sellele kohale, kus hiljem 1957. aastal avati Võidusild, korralik puitsild. Remonditud Vabadussild valmiski kevadeks 1943, kuid taganedes õhkisid taanduvad sakslased 25. augustil 1944 nii selle kui ka oma puitsilla.

Pool sajandit ei kulgenud Laia tänava ja Vene tänava vahel üle Emajõe silda. Aastatel 1993–2007 paigutati sama koha peale jalakäijate sild, mis kandis nime Raudsild (hiljem viidi see uude kohta). Alles 2009. aastal avati sama koha peal uus betoonist Vabadussild.

Tartus oli lisaks Kivisillale ja Vabadussillale ka kaks ujusilda, mida sai laevade läbilaskmiseks keskelt lahti võtta. Üks neist paiknes aastast 1918 Uueturu ja Holmi tänava joonel, teine kapitaalsem (15 teraspontooni ja puitosadega) aga alates aastast 1933 Lodja (hilisema Riia) ja Fortuuna tänava joonel (praeguse Võidu silla kohal).⁷¹

Tartu linnavalitsus oli määranud aastaiks 1932 ja 1933 inimeste üle Emajõe toimetamiseks ka kindlad paatidega üleveo kohad. Need asusid Marja ja Lubja tänava juures, kaks üleveokohta oli Uueturu ja Holmi tänava juures, siis ka Soola ja Pärna tänava juures ning Lina tänava otsal.

Uued sillad Tartus aastail 1945–1959

Esimene uus suurem sild valmis Tartus alles 1957. aastal. Võidu silla nime saanud raudbetoonsild ehitati seekord aastatel 1952–1957 hoopis teise kohta endise Vabadussilla asukohast. Uus sild ühendas Narva maantee Turu ristmikuga, kus kohtuvad Riia tänav (Narva maantee jätkuna), Turu tänav ja Vabaduse puiestee. Silla pikkus oli 76,8 m, laius 18 m ja sillaalune ava 20 × 4 m.

Tegelikult oli enne Teist maailmasõda sama koha peal olnud ujusild (tol ajal Holmi ja Riia tänava vahel), esimese puidust silla samasse kohta olid ehitanud juba sakslased (neil oli ju vaja autotranspordiga üle jõe saada) ja see püsis seal aastatel 1941–1944.

⁷¹ Rääsk, Mairo. Eesti sillad. Tallinn, 2006. Lk 156-157.

Ujuksild enne sõda

Seejärel ehitasid juba korralikuma puidust silla venelased – Punaarmee rajas 1944. aasta augustis Turuhoone joonel asunud sakslaste ehitatud puitsilla asemele uue puidust silla, mis oli mõeldud nii nagu selle eelkäija ka autotranspordile. Kuni Võidu silla valmimiseni (1957) oli see ainus aastaringselt kasutada olev sild Tartus.

Suuremat sorti ujusild (mida said kasutada ka autod) ehitati 1945. aastal Kroonuaia ja Sauna tänava vahele.

Kohavaliku Riia tänava jätkuna määras linnaplaneerijate otsus ühendada Riia tänav Emajõe paremkaldal Narva maanteega (tollal Leningradi maantee) vasakkaldal ja rajada Tartut läbiv magistraal – varem ei olnud sel kohal asunud sildadel nii suurt tähtsust liikluskemmisega ka koormust.

Teisena sai valmis jalakäijatele mõeldud Kaarsild, mis on muutunud üheks uueks Tartu sümboliks. Sild meeldib väga käesoleva raamatu autorile. See ehitati aastatel 1957–1959 endise Kivisilla kohale, selle kaldasammaste vundamentidele. Silla arhitekt on Peeter Varep.

Kuni silla valmimiseni vedas inimesi 1950-ndail aastail regulaarselt üle jõe (paarkümmend meetrit sillakohast ülesvoolu) pikk sõudepaat.

Esimene pontoonsild Pärast Teist maailmasõda

Pontoonsilla avamine 1956. aastal

5.

TARTU KAITSELAHINGUD 1944. AASTA SUVEL

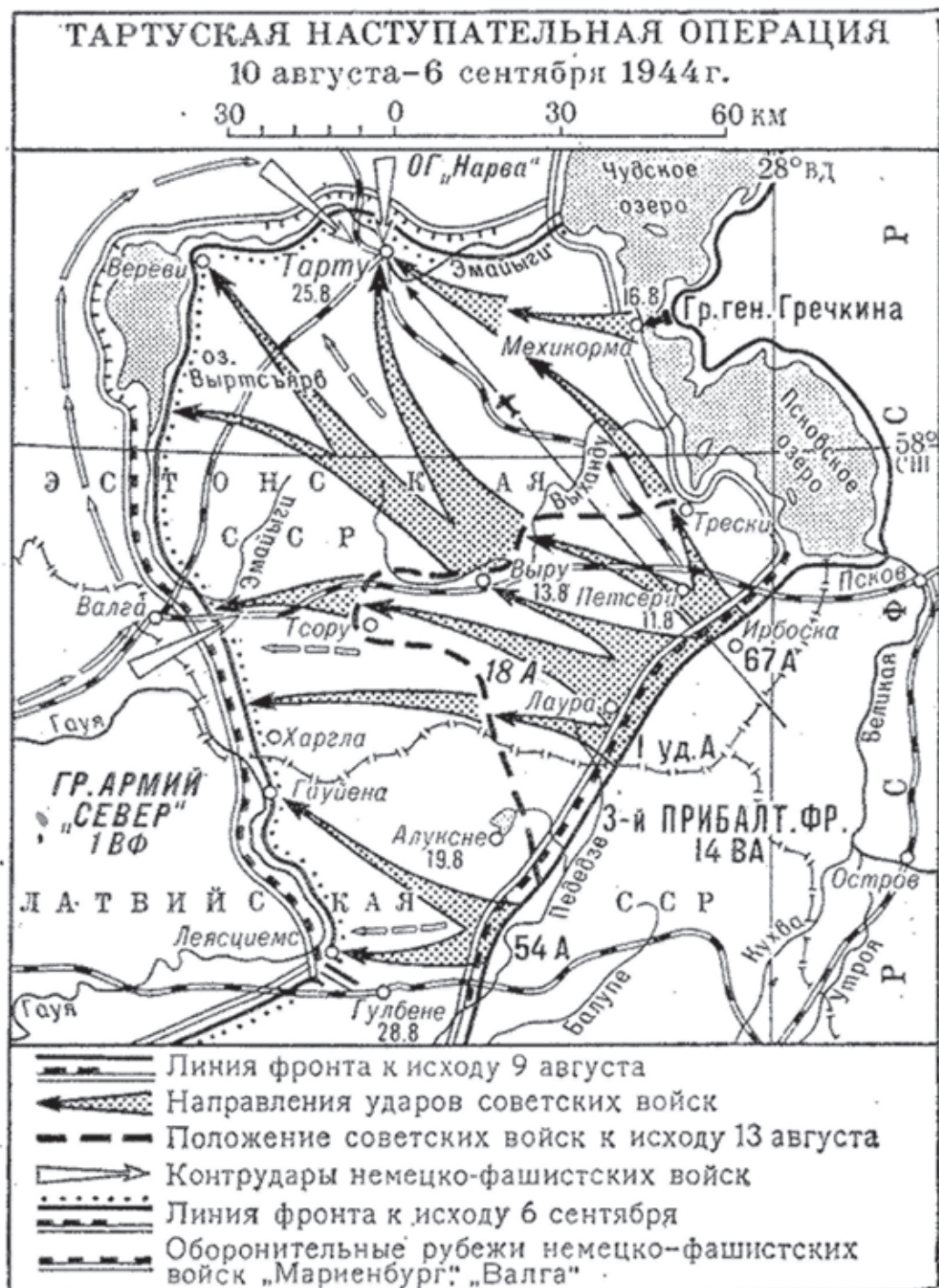
Sõiduk veereb läbi linna Tallinna tänavale ja sealt Tallinna maanteele. Poolpilvine ilm on muutunud õhtuks. Kui möödume linna juures tee ääres asetsevatest kalmistutest siis läänekaares punetavas ehakumas on näha mõlemal pool maantee servades inimeste katkematu ahel, kampsud ja kohvid käes, kotid seljas, mõnedel lapsed süles, teistel lapsevankreis, kusjuures üks käsi lükkab vankrit, teise otsas ripub kohver või komps. See pilt on nii masendav, et esmalt võtab tummaks, siis kipuvad pisarad silmadest välja murdma. Jumalaga, Tartu! Jumalaga, mu nooruspäevade ja unelmate muinasmaa!

Arno Raag „Saatuslikus kolmnurgas”

Punaarmee üldpealetung

Kurvad päevad saabusid Tartule taas 1944. aasta suvel. 22. juunil 1944. aastal alanud Punaarmee edukas pealetungioperatsioon „Bagra-tion” Valgevenes murdis Saksa Idarinde keskossa hiiglasliku augu, mis laiienes üha põhja poole.

Otsustav päev, millest sai alguse Tartu langemine, oli 9. augustil, kui algas NSV Liidu 3. Balti rinde vägede pealetungioperatsioon Pihkva rindelõigus.

1944. aasta suvel oli Saksa Idarinne kokku varisemas. Juulis oli Narva rinne ainus koht, kus sakslased suutsid Punaarmee paigal hoida. Murdnud 10. augustil läbi Wehrmachi 18. armee XXVIII armeekorpusse Alüksne (Marienburgi) kaitseliinist, hõivasid venelased Petseri, Võru ja Põlva ning hargnesid siis kaheks. Peajõud suundusid läände Valga suunas, teine osa aga liikus põhja poole Tartu vallutamiseks. Saksa armee peajõud taganesid Valga ja Väike-Emajõe joonele, peatasid punavägede liikumise Valga suunas, kuid Tartu kaitsmiseks ei jätkunud enam jõude.

Tartu suunal oli Punaarmeel suur arvuline ülekaal elavjõus ja sõjatehnikas. Saksa väed koosnesid esialgu vaid nõrgast 207. julgestusdiviisist (94. rügement, 1. ja 5. piirikaitserügement), mis ei suutnud venelasi peatada. Suure kiiruga hakati moodustama Lõuna- ja Kesk-Eesti Omakaitse malevatest lahingupataljone, et neid viimases hädas rindele saata. Kohalikel Omakaitse üksustel oli halb relvastus ja nõrk võitlusvõime.

207. julgestusdiviis asus esialgu kaitsesele Võhandu jõel, kuid 16. augustil sooritas 191. laskurdiviis eduka dessandi üle Lämmijärve Peipsi ja Pihkva järve vahel Mehikoormasse, mis sundis 207. julgestusdiviisi taganema Tartu poole.

Tartu kaitsmine

Punaarmee kiire edasiliikumine Tartu suunas, ja oht et venelased tungivad üle Emajõe edasi Tallinna suunas ja Narva rinde selja taha, sundis Saksa väegrupi „Nord” juhatust kiiruga abivägesid otsima. Kuna mingeid suuremaid väekoondisi esialgu võtta ei olnud, anti seetõttu käsk eraldada abiväge just lõppenud Sinimägede lahingus kaotusi kandnud Narva rindel asuvale armeegrupile „Narwa”.

Seal kombineeritigi alates 14. augustist erinevatest väeosadest kokku SS-brigaadi „Nederland” ülema Rudolf Wagneri juhitud *Kampfgruppe* ja saadeti see kibekiiresti Tartu rindele. Lisaks moodustati suure kiiruga Omakaitse lahingupataljone, et saata neid kibekiiresti Väike-Emajõe, Võrtsjärve kaldale ja Tartu kaitsesele. Kahjuks olid need nõrgad ja kesise relvastusega.

Alates 16. augustist hakkas Tartu rindele saabuma armeegrupi „Narwa” saadetud abiväge, mis saabus mitte korraga, vaid järk-järgult ja koondati Võitlusgrupp Wagneri nime kandvasse nõrga diviisi või

brigaadi suuruseks väekoondiseks (*SS-Brigadeführer* Jürgen Wagneri juhtimisel). See improviseeritud väekoondis oli oma relvastuselt ja võitlusvõimelt palju tugevam kui 207. julgestusdiviis (mis allutati nüüd samuti Wagnerile), kuid jäi arvuliselt kordades alla pealetungivale Punaväe 67. armeele (koosnes 116., 118. ja 119. laskurkorpusest).

Wagneri alluvuses olid:

11. jalaväediviisi 23. jalaväerügement, SS-pataljon „Wallonien” (Leon Degrelle'i juhitud belgia vabatahtlikud),

11. SS-soomusgrenaderidiviisi „Nordland” luurepataljon, „Nordlandi” ründesuurtükkide divisjon ja mitu erinevat suurtükiüksust.

Lisaks saadeti Narva rindelt kiiruga kokkupandud Eesti Diviisi lahingugrupid. Eesti Diviis oli Sinimägede lahingu ajal täielikult segi paisatud ja suuri kaotusi kandnud. Sisuliselt muudeti kõik kolm rügementi nüüd kahepataljonilisteks ning lahingugruppide loomisega paistati järjekordselt segi endine struktuur. Tunnistan, et ka mulle endale tegi suuri raskusi selle metamorfoosi selgestegemine ja loodan, et suudan seda lugejale edasi anda. Lisan kohe juurde, et selle segaduse tõttu võib erinevates teostes kohata vastuolusid 46. ja 47. rügemendi ja nende pataljonide ülemate nimedes.

Asjale läheneti loominguiliselt ja seniste rügementide baasil asuti looma improviseeritud lahingugruppe rügemendiülemate juhtimisel (esimest juhtis Paul Vent ja teist Alfons Rebane). Kokku tegutses lõunarindel neli Eesti Diviisi jalaväepataljoni.

Venti gruppi kuulus kolm pataljoni. Venti grupp moodustati tema enda juhitud 47. rügemendi baasil. Tartu alla siirdus rügemendi staap ja Konsu all Paul Maitla juhtimisel võidelnud endise 46. rügemendi pataljonidest loodud võitlusgrupp, millest nüüd formeeriti 47. rügemendi pataljonid. Neid oli kaks – I juhtis kapten Heino Rannik ja II major Friedrich Kurg.⁷² Samuti oli Venti grupis kolmas pataljon – see oli Paul Maitla juhitud 45. rügemendi I pataljon. Kuna Maitla sai juba 23. augustil haavata, juhtis pataljoni seejärel Richard Riitsaar.⁷³

Alfons Rebane määrati 46. rügemendi ülemaks, kuid sisuliselt moodustati uus väeosa 47. rügemendi baasil.

⁷² Riipalu, Harald. Kui võideldi kodupinna eest. Tallinn, 2004. Lk 128.

⁷³ Teateid olukorra kohta Eestis. - Akadeemia nr 7/2014. Lk 1342.

Uue 46. rügemendi I pataljoniks sai Rebase enda pataljon (endine II/47), mille ülemaks sai kapten Jaan Sepa. Uus II pataljon (endine I/47) jäi kapten Peet Lehola juhtimisel Narva rindele.⁷⁴ Rügemendi III pataljoni ei hakatud uuesti moodustama, selle numbri sai endale värskest Eesti Diviisiga liidetud soomepoiste pataljon (ülem kapten Pärlin), mis saabus Tartu rindele eraldi ja tegutses väljaspool Rebase gruppi (allus 87. Saksa jalaväediviisile).

Seega oli Wagneri võitlusgrupis kokku üks Saksa rügement, neile lisaks veel üks Saksa, üks vallooni ja neli eesti pataljoni. Seega annab vähemalt jalaväe osas kokku enam-vähem diviisi tugevuse väekoondise. Kuid erinevad väeosad saabusid rindele eri aegadel ja pihustati laiali.

Võitlusgrupp Wagner suutis Nõukogude armee edasitungi vaid aeglustada, mitte peatada. 23. augustil 1944 suunas väegrupp „Nord” armeegrupi „Narwa” käsutusse ka Saksa motoriseeritud pataljoni Roller ja lahingugrupi ooberstleitnant Manni juhtimisel, mis koosnes 87. jalaväediviisi 187. grenaderirügemendi staabist, 132. jalaväediviisi 436. grenaderirügemendi II pataljonist, 393. ründesuurtükkide brigaadi 1. patareist seitsmest ründesuurtükist, 630. armee-pioneeripataljoni 2. kompaniist ja tankitõrjedisjoni 3. patareist.

25. augustist allutati armeegrupile „Narwa” ka kindral Wilhelm Hasse II armeekorpus, mille väeosad olid osaliselt eelnevalt suunatud Tartu piirkonna kaitsele. Korpuse väeosadest jõudis esmalt põhja poole Emajõe 87. jalaväediviis ja septembri algul ka 563. rahvagrenaderidiviis.

23. augustil käisid lahingud juba peaaegu Tartu lähistel. Olukorra päästmiseks töid sakslased 23. augustil 1944 Elva Hyazinth von Strachwitzi soomusüksuse, mis koosnes *SS-Sturmabführer* Martin Grossi SS-tankibrigaadist „Gross” ja ooberstleitnant Meinrad von Laucherti 101. tankibrigaadist (kõigest ca 30 tanki ja ründesuurtükki) ning andsid 24. augustil löögi 67. armee tiivale ja tagalasse. Kuid venelased suutsid sakslaste rünnakud tõrjuda ja tankiüksus taganes ning liikus seejärel ümber Võrtsjärve Tartust põhja poole.

Nõukogude 282. laskurdiviisil õnnestus 23. augustil ootamatu rünnakuga vallutada Kärevere sild (Saksa pioneerid jätsid silla õhkimata tõenäoliselt vastava käsu puudumise tõttu?) ja luua Emajõe põhjakaldal sillapea. Venelased suundusid edasi Voldi poole, lõikamaks Saksa võitlusgruppi ära ülejäänud armeegrupp „Narwast”. Maksimaalselt jõuti Tartust 30 km põhja poole.

⁷⁴ Riipalu, lk 128.

Tartu vallutamine

23.–25. augustini pidasid võitlusgrupp Wagneri Saksa ja eesti väeosad ägedaid kaitselahinguid, kuid olid sunnitud taganema. Nõo piirkonnas sattus Venti grupp piiramisrõngasse, kuid neil õnnestus välja murda ja Tartu serval Tähtveres uutele positsioonidele asuda. 24. ja 25. augusti ööl taganesid Tartu ümber kaitses olevad võitlusgrupp Wagneri üksused, 23. grenaderirügement ja 46. rügemendi I ja II pataljon Tartu linna.

Need viivituslahingud on hiljem pärvinud kirjeldustes vastastikuseid süüdistusi eestlaste ja sakslaste vahel, kusjuures mõlemad süüdistavad teist poolt arguses, põgenemises ja hoolimatuses.

On aga vaieldamatu, et Tartu edukaks kaitsmiseks puudusid tol ajal piisavad jõud ja raskerelvastus. Punaarmee 67. armeel oli mitmekordne ülekaal elavjõus, suurtükkides, tankides ja lennuväes.

Võitlustest Tartust lõuna pool kirjutab Venti grupi ohvitser Olaf Tammark:

„Sõit läks üle Vabadussilla ja sealt Võru maanteele. Mõnikümmend kilomeetrit Tartust peatus meie transport. Saime kätte oma kaitselõigu Unipiha joonel Nõo külje all. Allusime võitlusgrupp (Kampfgruppe) Vent'ile. Meie kahanenud pataljonil oli kaitsta täiesti ettevalmistamata ligi 3 km pikk rindelõik, kus „kuulipilduja kuulipildujat hõikas“, nagu mehed selle rinde olukorda õigesti iseloomustasid. Kaevusime sel ööl.

Järgmisel hommikul, 23. augustil, algas lahing. Kahuritule ettevalmistust punased ei kasutanud. Rünnaaküülude ees sõitsid tankid tulistades pardakahuritest. Nende järel olid punaväe ahelikud. Meil puudus täiesti kahurväe toetus, puudusid miinivööd ja ainult üksikutel oli mõni Krivasoost kaasa toodud tankirusikas. Varsti sõitsid punaarmee tankid edasi-tagasi meie harvalt mehitatud rindejoonel, keerutasid roomikutega meie vastkaevatud laskepesade kohal neid mullaga kattes. Üks tank langes läbi silla ojasse. See hävitati tankirusikaga.

Saime taganemiskäsu. Meil oli langenuid ja haavatuid. 8. kompanii ülem Itn. Mango Vanker oli saanud raskelt haavata ja suri haavadesse. Taganesime pikas ja harvas reas Nõo kalmistu poole soises metsas. Metsaserval liikudes saime maanteelt punaste tankitõrjekahurilt otse-sihtimisega tuld. Taandusime tagasi metsa. Nii saime vaenlase haardest, põhjapool Nõo alevit, metsas liikudes, välja. Major Kurs tundis ümbrust väga hästi, sest oli Tartu Ratsarügemendi eskadroniülemana

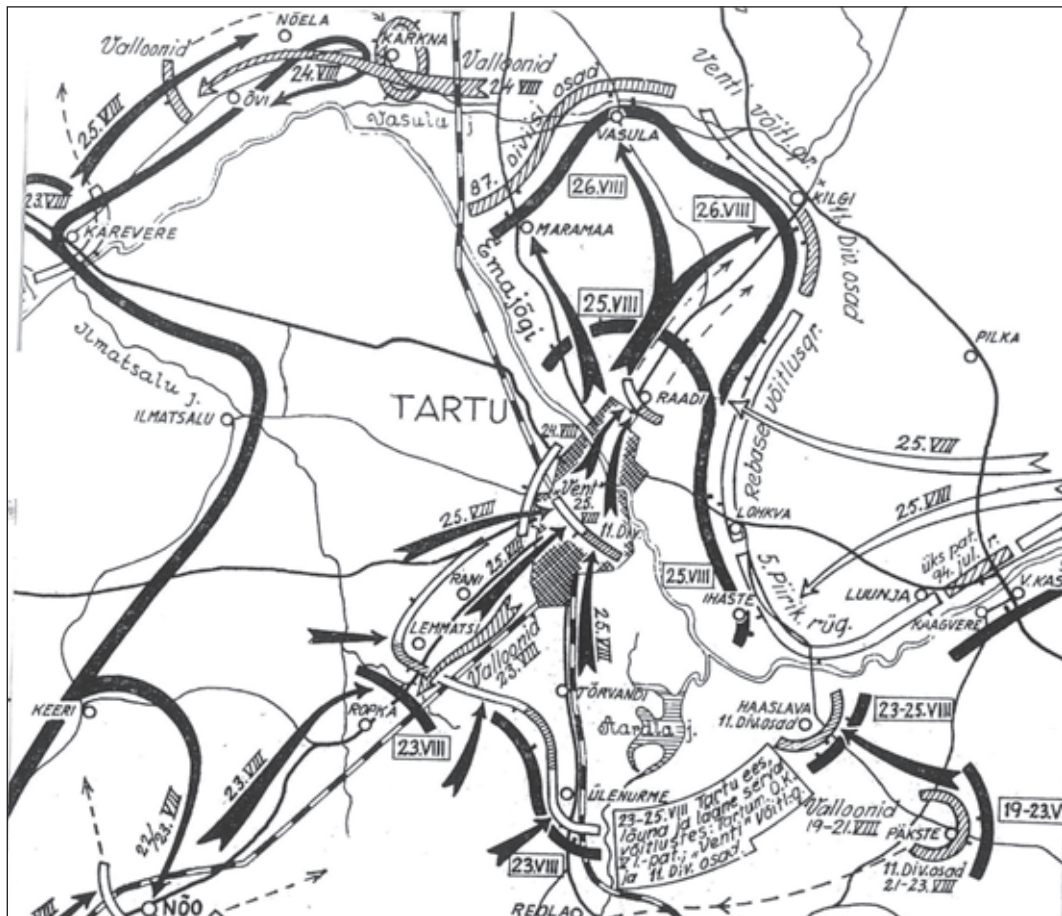
siin maastikusõitudel ja manöövritel käinud. Ootasime metsas videviku saabumist ja liikusime siis üldsuunaga põhja, jõudes umbes Rohu kohal Tartu-Viljandi maanteele.

Peatusime ühes tühjas haigla hoones Tartu külje all. Päeval liikusime Tartu. Staabi asukohaks sai Tähtvere linnaosas Kooli tänava kohal asuv valge hoone. Külastasime majori korterit Tartus. 25. augustil algas lahing Tartus Tartu raudteejaama ümbruses. Taganesime pataljoniga Näituseplatsi-Katoliku kiriku joonelt Kassitoome veerule. Saame tuld juba tennisväljakute suunast Toomkiriku varemete juurest. Tartu põleb. Lahingumüra on kuulda pea igast suunast. Tänavatel jooksevad üksikud eraisikud, kes vist oma põgenemisplaanid on jätnud viimasele minutile.

Saame teate, et Tartu raudteejaam on langenud punaste kätte. Taganeme piki Kroonuaia tänavat Emajõe suunas. Vabadussild on veel meie käes. Pögenikud, eraisikud, haavatud autodel ja Tartust taganevad sõjaväeüksused täidavad silla servast servani. Eesti Panga kohalt tulistab vastase tank meie suunas. Teine tank on positsioonil Laial tänaval Rüütli tänava otsal. Õnneks ei ole sel tankil otse-tulistamise võimalust Vabadussillale. Majade põlemissuitsu ja lõhkevate granaatide kibedat vingu on õhk täis. Jooksvate eraisikute, sõjaväe autode ja hobuveokite massiline taganemine loob sillal paanikat. Õnneks meil silla ületamisel kaotusi ei ole.

Siirdume uutele positsioonidele Peetri kalmistul Emajõe ürgoru kõrgel serval ja kaevume seal. Ees laiub Emajõgi ja Emajõe tasane luht. Pataljoni staap asub prof. Leiuse majja. See maja oli mulle hästi tuttav, sest Olev, professori poeg, oli minu klassivend HTG's. Punased ei andnud meile palju hingamisaega. A Le Coq'i õllevabriku kohalt nägime punaseid rünnakkorras Emajõe poole tulemas. Nad valgusid Emajõe luhale, kusjuures enamus hoidsid end Emajõe lõunakaldal asuva Rannakasiino varju, sest lahtine maastik on ründajatele äärmiselt ebasoodne. Meie kuulipildurid ootasid kuni enamus punastest olid lageda luha keskel ja andis siis vastasele kuulipildujatest ja granaadiheitjatest tapvat tuld. Oli kuulda punaste metsikut karjumist ja nad püüdsid süüa-sinna joostes meie tulest pääseda, kuid jäid varsti liikumatult lamama.

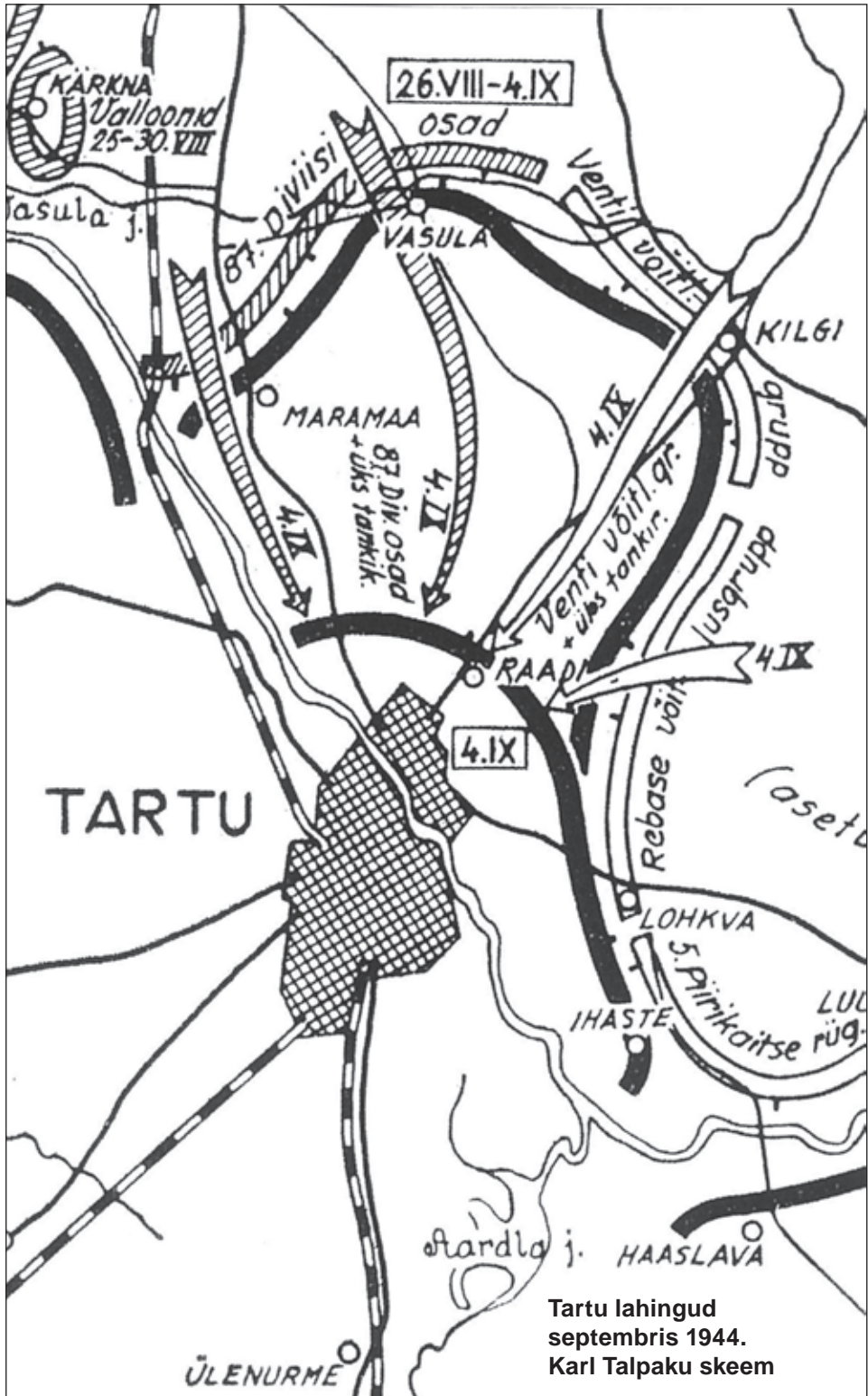
Järgmisel päeval, 26. augustil, ründasid punased Kvissentaali kohal, meie naaberüksuse löigus. Seal õnnestus punastel Emajõe põhjakalda forsseerimine ja nad püüdsid maastikunõgusid kasutades meie paremat tiiba haarata. Olime kaevunud Tartu raadiosaatejaama, Parika mõisa ja prof. Leiuse maja juures. Lasksime punastel läheneda käsi-

Tartu lahingud augustis 1944. Karl Talpaku skeem

relvade tappetule ulatusse. Meie granaadiheitjate positsioonid olid prof. Leiuse maja aias sõstrapõõsaste vahel, vaatluspunkt ja tulejuhtimine oli maja teisel korrusel. Ründajad „jooksid verest tühjaks” ja ellujäänud taganesid Kvissentaali suunas. Tulekahjude kuma oli nendel öödel Tartu kohal. Minu kodulinn põles. Vaatasime seda eemalt ja surusime hambad kokku. Kolme aasta eest olid punased Emajõe põhjakaldal ja eestlased sakslastega olid lõunakaldal. Ka siis põles Tartu. Nüüd olid osad vahetatud. Kes on arvet pidanud, kui palju kordi on venelased tartlasi tapnud ja linna põletanud pika ajaloo vältel?”⁷⁵

⁷⁵ Tartu lahingutest ja taganemisest 23. aug. - 23. sept. 1944. a. I. osa. - Võitleja, september-oktoober 2002.

25. augustil pärast sakslaste tiibrünnakukatse tõrjumist Tamsa lahingus Elva ligidal alustas Punaarmee rünnakut Tartule kolmes suunas. Venti võitlusgrupi kompaniid olid kokku sulanud, sest alates võitlustest Elvas ei olnud nad täiendust ega puhkust saanud. Linnavõitluses kadus üldine juhtimine, iga kompanii või rühm võitles oma algatusel, keskpäevaks vallutasid venelased Tartu lõunaosa ja 25. augusti õhtuks oli venelaste käes ka linna põhjaosa. Venelased püüdsid Emajõe ületada ka linnast ida pool, kuid seal lõi üle jõe taganenud Alfons Rebase võitlusgrupp kõik rünnakud tagasi.

Selle päeva hommikul tungis 86. diviis linna sisse mööda Võru tänavat ja liikus ägedaid tänavalahinguid pidades aeglaselt edasi. Samal ajal sisenes lahingutega Tartusse lääne poolt mööda Viljandi maanteed ka 146. diviis ja võitlused arenesid Veerikul ja Tähtveres. Kell 11 vallutati raudteejaam. Kolmanda diviisina tungis Tartusse sisse veel 128. laskurdiviis. Kella 14-ks või 15-ks oli Tartu lõunaosa venelaste käes. Sakslased lasksid taganedes õhku elevaatori ja Riia maantee raudteeviadukti.

Emajõeni jõudnud punaväelased otsisid võimalusi jõe ületada, vahepeal taastatud ajutised sillad olid purustatud. Punaarmees oli praktika „kasutada käepäraseid materjale” ja kohati õnnestus see päris edukalt. Ka nüüd kasutasid sõdurid selleks otstarbeks kaldale ladustatud metsamaterjale ja jões hulpivaid palke. Sellestasamast materjalist klopsiti kokku parved ja veeti üle jõe miinipildujaid, väiksemaid kahureid ja laskemoona. Kohe asuti ka pontoonsildu ehitama. Erinevatel andmetel ületasid punaväelased Emajõe linna piires õige mitmes kohas, keskpäevast kuni õhtuni ja vallutasid öö saabumisel lõplikult Ülejõe linnaosa.⁷⁶

Kohati levinud jutud sellest, et kiiruga taganevad sakslased olevat jätnud Tartu sillad terveks, on eksitus. Ainuke sild, mille venelased terveks kätte said, oli Kärevere sild Tartust üsna kaugel.

Saksa armeegrupi „Narwa” 25. kuupäeva aruannetes kirjeldati just Kärevere silla tõttu venelaste üle jõe tungimist ja liikumist Tartu kaitsjate tagalasse kui üht olulist põhjust, miks linn (ehk nagu sakslased kirjutasid „sillapea Emajõe lõunakaldal”) tuli loovutada.

„Suuremate jõududega rünnanud vaenlane suutis laiendada oma sillapead Käreveres ja sellest kirdes, tungis mitmel pool linna äärealal sügava sisse ja sundis sellega Dorpati sillapea maha jätma. Dorpatisse tunginud vaenlane sundis sillapea keskpäeva paiku evakueerima. Evakueerimine sujus plaanipäraselt, hävitati kõik ülekäigukohad.

⁷⁶ Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 2. kd. Tallinn, 1977. Lk 277–281.

Venelased Tartus 1944. aastal

Õhtutundidel tungis vaenlane sisse umbes pataljoni tugevuse jõudega linnast Emajõe põhjakaldale ja liikus edasi lennuväljale.”

(„Feind konnte, mit überlegenen Kräften angreifend, seinen Brückenkopf bei Kärevere und NO davon erweitern, erzielte an mehreren Stellen in der Stadtrandstellung tiefe Einbrüche und zwang hierdurch zur Aufgabe des Brückenkopfes Dorpat. Am Abend gelangen ihm weitere Einbrüche in die neu aufgebaute HKL. In Dorpat von Seinbrechender Feind zwang gegen Mittag zur Räumung des Brückenkopfes. Die Räumung verlief unter Zerstörung aller Übergänge planmäßig. In den Abendstunden brach der Feind in etwa Btl.Stärke ostw. der Stadt in die eigene Stellung am Nordufer des Embaches ein und stieß bis zum Flugplatz vor. Seinen Brückenkopf beiders“)

Paari päevaga õnnestus Punaarmee sapööridel rajada Tartu kesklinna piirkonnas üle Emajõe kolm korralikku pontoonsilda. Üks neist oli nii tõsine rajatis, et see kandis ka kergemaid tanke, veoautosid ja suurtükke.

Punaste autorite kirjeldustes toimusid Tartus ägedad ja rasked tänavalahingud, punaväelasi tulistati katustelt, põõningutelt ja keldritest, vastane sooritanud pidevalt vasturünnakuid tankidega, ohust pommitanud veel lennukitelt. Ilmselt on tegemist liialdustega.

Seda näitavad ka Punaarmee esitatud andmed (kuna numbrid on väikesed, siis pole põhjust kahtlustada võltsimist) – 118. laskurkorpus võttis linnas 108 sõjavangi ja näiteks 86. laskurdiviis kaotas „rasketes tänavalahingutes” kõigest 18 meest surmasaanute ja 61 haavatutena.⁷⁷ Siia võib lisada veel Tartusse saabunud NKVD operatiivgrupi andmed hiljem avastatud ja mahamaetud 186 punaväelase surnukehast.⁷⁸ Pigem toimusid rasked ja ägedad lahingud eelnevatel päevadel linnast lõuna pool, mitte Tartu tänavatel.

Järgnes positsioonisõda vastastikuse suurtükitlevahetusega. Kohati oli rindejoon linna põhjapiirist 2-3 km kaugusel. Tartu õnnetuseks tulistati linna lühikeste vaheaegadega kolm nädalat – 23.–25. augustini oli linn Punaarmee, seejärel 16. septembrini Saksa vägede suurtükitle all. Selles ning tänavalahingutes hävisid teater Vanemuine, Jaani kirik, Pauluse kirik, sünagoog, Eesti Rahva Muuseum, jõe ääres asunud pitsimaja. Pealtnägijate kinnitusel oli linn mitu päeva leekides. Õnneks jäid terveks raudteejaam, Raekoda ja Tartu Ülikooli peahoone, siiski kandsid teised ülikooli hooned ja muud varad suuri kahjusid.

Sel suvel hävis või sai tõsiseid purustusi 800 hoonet. Nagu 1941. aastalgi, kannatas eelkõige kesklinn – maha põlesid majad Turu, Soola ja Aleksandri tänava piirkonnas, tõsiseid kahjusid sai Narva ja Puiestee tänava rajoon.⁷⁹

Saksa vastupealetung Tartule 28. augustist 6. septembrini

Alles pärast Tartu vallutamist jõudsid kohale suuremad Saksa abi-väed: kaks diviisi ja mõned väiksemad väeosad, mis suutsid Punaarmee edasise liikumise Tartust põhja poole seisma panna ja neid tagasi tõrjuda. 26. augustil jõudis rindele 16. armeest võetud kindralleitnant M. von Strachwitzi 87. jalaväediviis ja 30. augustist kuni 7. septembrini saabus kindralmajor Ferdinand Brühli juhitud 563. grenaderidiviis (mis umbes samal ajal sai nimetuseks rahvagrenaderidiviis). Väiksemad üksused olid eesti soomepoiste pataljon ning 37. ja 38. politseipataljon.

⁷⁷ Vabastamislahingutes. Tallinn, 1966. Lk 144-145.

⁷⁸ Kuusk, Pearu. Vabastajad või vallutajad? Siseasjade rahvakomissariaadi Tartu linnaosakonna tegevusest 1944. aastal. - Tuna nr 3/2008. Lk 26.

⁷⁹ Juske, Jaak. Lood unustatud Tartust. Tallinn, 2013. Lk 156–158.

Tartu tagasivallutamise operatsioon 67. armee vastu (86., 128., 291. ja 321. laskurdiviis) algas 4. septembril. 87. jalaväediviis tungis peale Tallinna maantee ja Vasula–Vahi suunas ühe soomuskompanii toetusel. Operatsioon arenes alguses edukalt – võeti tagasi Vahi põllutöökool, Maramaa, Raadi vallamaja, kuid kõigist pingutustest hoolimata ei läinud korda punaseid Raadilt välja lüüa. 5. septembril peeti lahinguid ainult Raadi pärast. Fr. Kure mehed jõudsid korduvalt Raadi mõisa pargi müürini, kuid olid sunnitud jällegi tagasi tõmbuma. Mõned Saksa tankid sõitsid isegi üle linna piiri, kuid jalaväeosad ei pääsenud punaste tulest läbi.

Vahi põllutöökool käis neis lahinguis kaks korda käest kätte. Tartu sillapea suruti tunduvalt kokku ja punased olid kiilutud Tartu linna piiridesse. 5. septembri öhtul loobus Saksa II armeekorpus pealetungist ja asus kaitsesele. Tartu jäi punaste kätte.

Kui 87. jalaväediviis ja 563. rahvagrenaderidiviis oli saabunud Emajõe rindele, saadeti 29. augustil Narva rindele tagasi SS-pataljon „Wallonien” ja septembris ka Wagneri võitlusgrupi Saksa üksused, 5.-6. septembril saadeti kolonelleitnant von Laucherti tankikoondis tagasi Lätti 18. armee alluvusse.

Vastupealetungiks töid sakslased kohale kaks uut diviisi – (87. ja 563.) ning koguti veel väiksemaid üksusi, nagu Laucherti tankiüksus, Manni võitlusgrupp, 37 ja 38. politseipataljon (kummaski ca 600 meest) ning soomepoiste pataljon.

87. diviis oli hea võitlusvõimega üksus, kuid eelnevatest lahingutest Lätis kurnatud (alles oli jäänud kõigest 7208 meest), 563. diviis toodi reservist, kuid vastmoodustatud väekoondis oli paranenud haavatutest, vanemate aastakäikude meestest jms kokkupandud nn rahvagrenaderidiviis, mille võitlusvõime oli kehvapoolne. Lisaks sellele jõudis üksus kohale alles vastupealetungi käigus 29.-30. augustil.

Sellele vaatamata oli Tartu rinne saanud kõvasti abivägesid ja sakslased plaanisid venelaste edasitungi peatada ning nad üle Emajõe tagasi peksta. Vastupealetungi koordineeris ka kohalesaabunud II armeekorpusse staap eesotsas kindral Wilhelm Hassega, kellele allutati kõik Emajõe joonel tegutsevad üksused.

Lisaks olid Punaväe 67. armee väeosad juba ligi kahenädalaste võitluste jooksul ligi sada kilomeetrit edasi tunginud ja nende pealetungihoog kippus vaibuma.

Üle Emajõe olid venelased toonud kokku neli laskurdiviisi (86., 108., 146. ja 282.), mis pididki vastu võtma sakslaste-estlaste rünnaku. Jõe põhjakaldal moodustatud Punaarmee sillapeal võis olla 11 000–12 000 meest ja ligi sada soomusmasinat. Jõe lõunakaldalt oli neil ka tugev suurtükiletetus.

Augusti lõpus andiski Tartu suunas vastulöögi 87. diviis, mis koosnes kahest Saksa jalaväerügemendist koos tõhusa suurtükiväe ja rünnak-suurtükide toetusega. Puuduva kolmanda rügemendi asemel olid 87. diviisile allutatud kolm eesti pataljoni: Pärlini oma ning 37. ja 38. politseipataljon. Eelnevalt oli just see diviis peatanud Punaarmee edasitungi Tartu–Jõgeva maanteel. 28.–30. augustil sooritatud pealetungiga suruti venelaste sillapea kokku, nad pidid taganema üle jõe Tartust lääne pool.

Teise vastulöögiga 4.-5. septembril (mis jäi ühtlasi sakslaste viimaseks pealetungiks Eestis) püüdis II armeekorpus hävitada venelaste Tartu sillapead ja neid heal juhul koguni Ülejõe linnaosas. Selles osalesid 87. diviis, Wagneri võitlusgrupp ja Elva–Tamsa lahingus räsida saanud Laucherti tankiüksus. Kuigi venelasi Tartu suunas tagasi tõrjuti ja nende platsdarmi tunduvalt väiksemaks muudeti, ei õnnestunud väheste pealetungiks rakendatud jõudude tõttu sillapead täielikult likvideerida. Sellega lõppeski sakslaste aktiivsus. Tartu alt viidi Lähti tagasi Laucherti tankiüksus ja Narva rindele Wagneri võitlusgrupi sakslastest üksused (Rebase ja Venti kokkukuivanud väeosad jäid paigale ja allutati 207. julgestusdiviisile) ning Emajõe kaitse nõrgenes tunduvalt.

17. septembril algas 2. löögiarmee pealetung Emajõe rindel, sealhulgas ka Tartu sillapealt ja rinne liikus kiiresti linnast põhja poole.

Tartu elanikkond võitluste keerises

1944. aastal oli tartlaste kannatusterohke eksistents sõdivate poolte risttules veelgi pikem kui 1941. aastal. Tinglikult kestis see 23. augustist kuni 17. septembrini – seega kokku 26 päeva. Suurem osa elanikke põgenes linnast, kes välismaale, kes maasugulaste juurde. Need, kes põgeneda ei saanud või ei soovinud, varjusid keldritesse või aedadesse ehitatud varjualustesse ja palvetasid, et nad sõjapõrgust eluga pääseksid. Kummad neist olid ettenägelikumad, on raske öelda.

18. augustil kleebiti linnas üles linnapea Keerdoja teated, et Tartu kuulub evakueerimisele ning kutsuti üles mehi kindlustustöödele.

Samal päeval asuti vajalikke mehi tänavailt püüdma lausa haarangutega.

19. augustil ilmus välikomandant kindral Helmuth Walteri käsk linna elanikkonnale – kõik meeskodanikud vanuses 16–60 eluaastat on kohustatud ilmuma alates 19. augustist kindlustustöödele, võttes kaasa labidad ja kirkad. Erand tehti vaid neile, kes on ametis elutähtsaid asutustes nagu elektrijaam, veevärk, telegraaf, post ja raudtee. Tartlased ei uskunud sel ajal enam Saksa sõjaväe võimekusse Punaarmee pealetungi peatada ja kaitsetööde mõttekuses kaheldi.

Linna komandantuur ise lahkus Tartust alles viimasel või eelviimasel päeval.

Esmalt aga kokkuvõtlik ülevaade Tartu mahajätmisest Julgeolekupolitsei anonüümseks jääda sooviva eestlasest agendi ettekandes oma ülemustele. Katkendites on säilitatud agendi kirjaviis.

„Olukord Tartus augustis 1944. Käesolev ülevaade on koostatud septembris 1944 Eesti julgeolekupolitsei B III osakonna ametniku poolt esitamiseks Saksa julgeolekupolitseille rahva meeleolude esiletoomiseks

Augustikuu teisel nädalal (8., 9., 10. aug.) tekkisid Tartus ärevad kuuldused ühenduses Petseri, Võru ja Antsla langemisega venelaste kätte. Kõikide asutuste teenistujad, kellede perekonnad ja varandused asusid või olid linnast maale viidud lõuna poole Tartut, palusid luba või lahkusid omavoliliselt, et evakueerida neid põhja poole Tartut. Samal ajal ilmus põgenikke Lõuna-Tartumaa valdadest, mis ärevust veelgi suurendas. Osa Tartu elanikkonnast tegi ettevalmistusi Tartust lahkumiseks kas Tallinna, Pärnu või saartele, et sealt otsida legaalseid ja illegaalseid võimalusi välismaale siirdumiseks.

Samal ajal oli juhtumeid, mis elanikkonna silmis leidsid täit hukamõistu kui sabotaažiaktid. Näiteks tegi kindralinspektor Tartu maavalitsusele korralduse rekvireerida eesti sõjaväeosade käsutusse 12 veoautot, 6 sõiduautot ja 6 mootorrattast. Maavalitsus leidiski sellised mitteküllaldaselt rakendatud sõidukid ja tegi nende kohta rekvireerimisotsused. Rekvireerimise seismapanekut nõudis Tartu *Strassenverkehrsstelle* juhataja Sonderführer Weber põhjendusega, et kõik sõidukid peavad olema valmis Tartu evakueerimiseks. Tegelikult aga ei kasutatud neid otstarbekalt ka selles suhtes. Tekkinud olukorrad kandis maavalitsus ette kindralinspektorile ja E. omavalitsusele.

Augustikuu teise nädala lõpul levisid kuuldused, et Soome valitsus ja Eesti kindralkomissar olvat kokku leppinud 20 000 eestlase evakueerimiseks Soone. Kuuldus leidis ametliku kinnituse esmaspäeval, 14. aug., mil Tartu koolivalitsus Soome evakueerida soovijate registreerimist alustas. Ametiisikute seletuse järgi pidi olema võimalus Soome evakueerida ainult Tartu linna naistel ja lastel, kuna Tartumaa elanikkond võis evakueeruda ainult Saksamaale. Esimesel päeval registreerus ca 200 inimest, järgmisel ca 800 inimest. Siis jäi registreerimine seisma, kuna oodati Tartu Soome valitsuse esindajat dr. Helaneni, kes pidi andma lähemaid juhtnõure.

Viimane aga Tartu ei ilmunud ja peale ühepäevast vaheaega alustati uuesti registreerimisega. Ühtlasi jagati esimesel ja teisel päeval registreerituile kätte järjekorranumbrid, millega kästi sõita Paldiskisse, kust pidi saama lõplikud load ja kus laevad pidid asuma. Enamik inimesi toimis ka selle järgi ja sõitis Tallinna, kus aga selgus, et Tartu elanikkonna Soome evakueerimisel ei ole reaalselt alust.

Saksamaale evakueerida soovijate arv oli vähene, ja sinna minejad kuulusid peamiselt keskkihti. Intelligentsist oli soovijaid vähe.

Esmakordselt tekkis Tartu linnas paanika 17. augusti öhtul, mil Tartu prefekt tegi välispolitseile korralduse majast majja käia ja anda elanikele käsk, mille järgi kõik naised ja lapsed peavad kahe tunni jooksul linnast lahkuma Narva ja Põltsamaa maanteed suunas. Politsei teatas, et põhjuseks olvat kardetav läbimurre mitte kaugel Tartu linnast. Korralduse mõjul tekkisidki tänavail ja maanteedel pikad põgenejate voorid. See korraldus oli ka üheks põhjuseks, et Tartu linnast saadi evakueerida nii vähe isiklikke ja ühisvarandusi. Järgmisel hommikul selgus, et korraldus oli antud eksikombel.

Paul Vent

18. augustil saadeti jaama julgeolekupolitsei B III osakonnast 3 meest Oberscharführer Lochteri korraldusega, et kõik 16–60-a. (ühegi erandita) mehed tuleb saata kindlustustöödele, põgenemiskatse juures kohe tarvitada relva. Ühtlasi saadeti abiks 3 ametnikku kriminaalpolitseist ja raudteepolitsei. Isiklikult teostasid kontrolli juba eelmisel päeval Gruppenführer Aster ja Gebietskommissar Uhde. Kontroll oli üldiselt sedavõrd range, et paljud haiged ja vigased võeti rongidelt kõigi pak-kidega maha ja saadeti mullatöödele. Samuti saadeti esimesel päeval mullatöödele „Lihaekspordi” töölisi, veevärgi töölisi jne. Elanikkonnale ei olnud sellest korraldusest teatatud ja keegi ei olnud selleks ette valmistatud, puudusid tööriided ja toit. Paljud kodanikud seletasid, et nad oleksid ise heameelega vabatahtlikult läinud, kuid ei teadnud. Alles ööl vastu 19. augusti ja samal päeval ilmusid avalikud teated, millede järgi kohustati mehi 16.–60. eluaastani Tartu kindlustustöödele minema. Seejuures öösel ilmunud teadaande järgi, mis kandis Tartu Sv. Ringk. Ül. Kol. Tomanderi ja Tartu Ok. Ül. Kol. Jaansoniga allkirja, olid kindlustustöödest vabastatud peale elektriijaama, veevärgi, telegraafi-, posti- ja raudteeametnike ka linna- ja maavalitsuse ja transpordiametnikud. 19. aug. päeval ilmunud teadaande järgi, millele oli alla kirjutanud väli-komandant kindr.-major Walter, oli aga 3 viimast kategooriat välja jää-nud. See asjaolu tekitas märgatavat segadust ja ärevust ning võidi teha järeldus, et saksa tsiviil- ja sõjaväevõimude ning eesti vastavate võimude vahel puudus koostöö.

Samasugust kontrolli nagu raudteejaamas teostati ka tänavail. Kõik tänavail ja jaamast kogutud meesisikud saadeti gruppides valve all kogumispunktidesse, kus nad varustati tööriistadega ja saadeti kaevamistöodele lõuna poole Tartut. Ühed ja samad töötajad pidid kaevamistöodel olema kuni 23. augustini, mil Tartut hakati kahuritega pommitama ja mitmed kaevamistööl olijad said surma ja paljud haavata. Üldine rahva arvamine oli, et hilinenud ja plaanita kindlustustööd tekitasid ainult paanikat elanikkonnas ja takistasid korralikku elanike, käitiste ja asutuste evakueerimist. Käitumine elanikkonnaga oli täiesti sarnane bolševismiajaga. Kokkuvõetud mehed saadeti tööle ja olid tööl valve all. Peale tööd võeti neilt dokumendid, et kindlustada nende tagasitulemist järgmisel päeval jne.

Raudteeliiklus viimastel päevadel enne Tartu langemist oli rakendatud viimase võimaluseni. Rongid käisid veel 20. augustil isegi Elvani. Erilist vastutulekut evakueerijaile avaldasid eesti raudteelased, kes

kõigiti püüdsid evakueerijate olukorda kergendada. Pagasit võeti vastu piiramatul hulgal ja ilma igasuguse loata. Etteheiteid võib siin teha ainult Tartu prefektuurile, kes sõidulubasid evakueerimiseks andis välja ainult 18. ja 19. augustil. Varem saadeti kõik naised ja lapsed, kes tahtsid evakueeruda, tagasi öeldes, et selle põhjusega sõidulubasid välja ei anta. Palju pahameelt tekitas teade, et sakslased tahtvat liiga vara õhku lasta Elva raudteejaama ja mõningaid sildu Elva ligidal, mida olevat takistanud Omakaitse. Raudtee veerev koosseis, samuti depoo, saadi õigel ajal evakueerida.

Tartu linna evakueerimiseks andis linnapea käsu 19. augustil tähtsena kindlaks määramata. Tartumaa lõunaosas tuli evakueerimiskorraldus varem, näit. Ropka ja teistes valdades juba 16. augustil käsuga evakueerida 48 tunni jooksul. Evakueerimise kohaks määrati Põltsamaa ja Põhja-Tartumaa vallad. Elanikkond sai aga korraldusest teada 12 tundi hiljem selle maksmahakkamisest. Kaasa kästi võtta teravilja, toiduaineid ja loomad. Mõned vallad ei saanud üldse evakueerimiskorraldust. Teravat kriitikat on leidnud kõrgemate haldusasutuste, nagu linnavalitsuse, maavalitsuse, piirkonnakomissariaadi, põllumajandusameti liiga varane evakueerimine, jätmata linna ühtki sideametnikku (need asutused lahkusid juba 17., 18. ja 19. aug.). Nii näiteks pidid paljud kodanikud sõitma Volti linnavalitsusele järele, et sealt saada evakueerimistõendit, mida oleks võinud anda mõni vastavate volitustega linna jäänud ametnik. Enamik kodanikkonnast ei teadnud üldse, kuhu linnavalitsus oli asunud. Samuti lahkus põllumajandusamet vilja ja liha evakueerimise osas korraldusi tegemata. Turukorraldusvalitsuse ametnik, kes tahtis põllumajandusametiga selles suhtes kontakti astuda, ei leidnud tema asukohta. Kuulduste järgi olevat Tartu viljasilosse jäänud 300 tonni teravilja. Ka maavanem on saanud terava kriitika osaliseks. Tema käitumise illustratsiooniks järgmine näide. Maavalitsuse naisametnikkond pidi ära viidama maavalitsuse veoautoga. Maavanem tegi korralduse, mille kohaselt pidid saama sõita ainult inimesed, kuna pakkide jaoks ei olevat ruumi. Auto juurde kogunedes aga leiti, et maavalitsuse veoauto oli juba täis laaditud maavanema isiklikku mööblit ja peale mahtus veel üksainus perekond ja seegi veeti väljaspool maavalitsuse koosseisu. Üldiselt teati, et maavanemal puudus vajalik asjalikkus ja kaalukus.

Tartu kaupluste, ladude ja tööstuste osas jäi palju evakueerimata. ETK laod jäid kaupa täis, osa oli viidud Käreverre, kuid seal langesid

need kohe sissetunginud bolševike kätte. Riide- ja pudukauplused jäid kaupa täis. Ka saapaid olevat kauplustesse jäänud ca 3000 paari, kuigi kauplustest müüdi kodanikele 19. augustil ka ostulubadeta. Viinavabrikusse jäi ca 3000 liitrit piiritust. Ka apteekte, ülikooli röntgenikabinet ja palju teisi tähtsaid asutisi jäi linna.

Viimastel päevadel oli meeleolu Tartus muutunud võrdlemisi saksa-vaenuliseks, mida põhjustasid peamiselt eesti sõjaväelaste ja oma-kaitselaste jutustused, kes süüdistasid sakslasi arguses ja hoolimatuses, sest kunagi ei antavat eestlastele kahuritule ega lennukite toetust. Sakslased jälle süüdistasid eestlasi laialijooksmisses. Tegelikult oli tõesti juhtumeid, et eestlased jooksid laiali, kuid põhjusel, et need olid täiesti väljaõppeta mehed ja neile ei antud kahuritule ega lennuki toetust.

Rahva meeleolu allakiskuvalt mõjus veel asjaolu, et 20. ja 21. augustil vooris saksa üliraske ja raske kahurvägi mööda Võru ja Riia teesid üle Emajõe sildade Tallinna suunas. Samuti oli neil päevadel näha pikki autodekolonne voorimas samas suunas.

Tartus lahkus tsiviilelanikkond enamikus 26. augusti õhtuks, üksikud jäid siiski linna ja asusid elama varjenditesse. Julgeolekupolitsei koosseisust oli Tartu jäänud 20 meest (7 kriminaalpolitseist, 7 poliitilisest politseist ja B III terves koosseisus) ja need lahkusid 26. augusti hommikul Vasulasse.⁸⁰

Olgu selle agendiga ja tema ettekandega kuidas on, aga mida kirjutasid oma mälestustes neist raskeist päevist tartlased ise? On väga raske näha oma kodu ja vara hävingut ning tunnetada oma jõuetust olukorras, kus võõrväed omatahtsi toimetavad, pommid, mürsud ja kuulid vihisevad, elu ripub juuksekarva otsas – ka siis, kui oled tavaline eraisik ja ootad, mis edasi saab (ja soovid ellu jääda)...

Vaatame kolme inimese Tartust põgenemise lugu. Need on ajakirjanik Arno Raag, doktor Herbert Normann ja bibliofiil Jaan Roos.

Postimehe ajakirjanik ja rahvusliku vastupanuliikumise tegelane Arno Raag põgenes Tartust Tallinna 17. augustil 1944. Alates aprillist varjas ta end SD eest Lõuna-Eestis, Otepääl ja Elvas. Punaarmee sissetungi käigus augustis õnnestus tal end koos perekonnaga sokutada sõbra Omakaitse lipniku Eero Omri hangitud veoautole ja sõita Elvast

⁸⁰ Tartu langemine läbi politseiagendi silmade. Viimased päevad kodumaal. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. X kd. Stockholm, 1962. Lk 118–120.

läbi Tartu Tapale, kust rongiga edasi Tallinna liiguti.⁸¹

Doktor Herbert Normann (1944. aastal ülikooli professor ja Sisehaiguste polikliiniku juhataja), kelle edasistest seiklustest Haapsalus oli juttu raamatus „Läänemaa Teises maailmasõjas”, sattus samal ajal sakslaste kätte vangi ja pääses kodulinnast 22. augustil suuri vaevu välja, esialgu Põltsamaale, hiljem Tallinna kaudu Haapsallu. Nimelt vedasid augustis sakslased ta väevõimuga Tartust lõuna pool kaitsekraave ja tankitõrjekraave kaevama – paistis, et Saksa allohvitseridele meeldis „intelligendinirusid” mõnitada. Saksa võimud rakendasid 1944. aasta suvel samasuguseid meetodeid nagu punased 1941. aasta suvel – haarangutega püütud tartlased aeti kaitsetöödele.

Herbert Normann

Mõned katkendid doktori päevaraamatust 16.–22. augustil 1944:

„16. aug. (kolmapäev). Tartus levivad jutud linna evakueerimisest. Lähimast politseijaoskonnast järele pärides ei teata seal midagi. Enamik asutusi vaikselt evakueerub.

17. aug. (neljapäev). Öhtul kella ½ paiku anti politsei poolt majast majja korraldus, et linn tuleb 2 tunni jooksul inimestest tühjaks teha. Väljuda linnast kas Tallinna või Viljandi teed mööda või minna Toome varjendesse. Tähe tänavat mööda voorib vahetpidamatult inimesi, kandes kätel või seljal või vedades jalgratastel suuremaid või vähemaid kompe ja kohvreid.

18. aug. (reede). Kell 4 hommikul vangistati mind Tähe tänaval, kui perekonnale evakueerimiseks autot läksin otsima ning viidi koonduslaagrisse raudtee ääres (kasarmud), kus pandi luku taha. Ei aidanud ükski vastuväide. Lause peale, et mullatöödeks ei või ometi võtta intelligentsi, läks SD-mees väga tigidaks.

Kell 6 toodi välja ja rivistati koos karistusallaste ja karistusest vabanevatega üles, toorelt nii mõndagi meest tõugates. Ülemus oli lihtis allohvitser, veel toorem kui SD-mees. Ähvardas revolvriga lasta vangistatute hulka, eks näe, kes oskavad rivistuda.”

⁸¹ Raag, Arno. Saatuslikus kolmnurgas. Lund, 1974. Lk 223–226.

Seal kohtas Normann teisigi tuttavaid Tartu intelligente, kes olid kinni võetud. Doktor suunati Eksporttapamaja õue Ostlandi õlilao õli-paake veoautodele laadima, seejärel anti labidad ning viidi Ropka ja Variku vahele kuulipildujapesi kaevama. Süüa ei antud ja põgenemise korral ähvardati maha lasta. Õhtul päästsid sakslased eesti mehed siiski vabaks ja Normann pääses koju tagasi.

19.–21. augustini tegeles Herbert Normann polikliiniku sisseseadmisega, kuid 22. augustil otsustas siiski linnast lahkuda.

„22. august (teisipäev). Sagedased õhuhäired. Peaaegu vahetpidamata kostavad nagu lähenev kahurimürin. Linn täiesti tühi, näeb vaid üksikuid inimesi. Oodatakse sildade õhkulaskmist, kuid õiget informatsiooni pole kellelgi.

Liitusime evakuatsiooni asjus Karuga ja käisime transportameti selleks autosid nõutamas, mida lubati teha. Käik koju, vaikne jumalagajätt, eriti raamatukoguga, mis mulle oli kõige väärtuslikum ja pakkunud nii palju teadmisi ja meelelahutust ja lahkusin veendumuses, et kõike kunagi enam ei näe.

Vaevalt haigla jõudnud, sõitis ette majandusjuhataja saadetud veoauto, et meid Puurmani viia. Palusime meid Põltsamaale viia, millega autojuht lõpuks nõustus (vähe bensiini).

Õhtu pimedusega kell 9 paiku sõitsime siis kogu varaga välja. Tähtvere mõisa kohal sandarm peatas meid punase tulega. Paberid polnud autol korras. Pidime veel tagasi pöörduma ja transportameti laskma ühe templi sõiduloale lüüa. Uuesti Tähtvere mõisa jõudes pakkusime sandarmile viina ja vorsti ning sõit läks libedasti.”⁸²

Üks linnast põgeneja (18. augustil) oli Jaan Roos, kes pani igapäevaselt oma päevaraamatusse kirja kõik olulised sündmused. Ta kirjutas tollastest päevadest (sissekannetest on näha, et Roos on meelestatud väga saksavaenulikult):

„18. august. Ootan hommikust saadik, et saada võimalust Põltsamaa poole sõiduks. Aga sõiduvõimalusi on vähe. Autosid sõidab küll, aga kõik on viimse võimaluseni täis tuubitud. Linnas valitseb paanika. Postkontor on öösel Tallinna kolinud, linnavalitsus Volti, mitmed muud asutused mujale. „Postimees” ilmub täna viimast korda. Tartu ärid on juba kinni ja veel linna jäänud asutustes seisab töö. Äridesse ei pääse enam sisse. Üks saapakauplus olnud siiski avatud ja sealt müüdnud inimestele jala-nõusid nii palju, kui nad tahavad, ilma ostuloata ja normaalhinna eest.

⁸² Normann, Herbert. Tants teadmatusse. Päevik 1944-1961. - Akadeemia nr 10/2018. Lk 1906–1913.

Inimesi voolab alatasa linnast välja. Viimaks kella 2 paiku saan ka mina sõitma hakata ETK veoautoga, mis Põltsamaale toob riiet, sahariini ja pärmi. Sõit algab soodsalt, aga niipea, kui linnast välja pääseme, muutub meeleolu väga rõhuvaks. Kogu Põltsamaa tee on sõjapõgenikke täis, kes kurvas rongis liiguvad Põltsamaa poole. Vankrid on kraami täis, millel istub lapsi ja vanemaid inimesi. Keskealised inimesed käivad maas ja ajavad loomi järel – hobuseid, veiseid ja lambaid. Sigu ei ole näha. Need jäeti koju sakslastele saagiks. Sõita on autol raske, sest kogu tee on põgenikke täis. Veised ja lambad jäävad tihti auto ette, kiskudes lahti ja jookstes tee kõrvale. Paljudel loomadel murduvad jalaluud. Tee ääres on näha, kuidas loomi tapetakse. Alles Puurmani paigus jääb tee hõredamaks. Põltsamaale ja sealt läbi on neid juba palju jõudnud. Oma teekonnal möödume umbes 2500 koormast. Inimesed on rõhutud ja tõsised. Viha sakslaste vastu näib piiritu olevat. Põgenikud ütlevad, et nüüd on alanud eesti rahva hävitamine sakslaste poolt. Sakslased selle asemel, et ise rinnet pidada, saadavad sinna eesti sõjaväelasi ja omakaitsemehi, et võimalikult palju Eestimaad paljaks röövida ja siit minema saada.”⁸³

Roosi mainitud põgenikud tulid lisaks Tartule ka Lõuna-Eestist – Rāpinast, Põlvast, Kambjalt ja mujalt.

Sellised olid neid päevi üleelanud ja kaasa teinud kolme eestlase muljed Tartu rasketest päevadest.

⁸³ Roos, Jaan. Läbi punase öö. I osa. Tartu, 1997. Lk 56-57.

Viies vahepala

Tartu hävinud
monumendid ja
ehitised

Kindlasti on vaja kõnelda ka Tartu hoonetest ja monumentidest, mida me võime imetleda vaid vanadel fotodel – neist ei ole midagi alles jäänud (osa on siiski uuel kujul olemas – näiteks Kalevipoja ja Gustav Adolfi kujud on tänapäeval taastatud). Andmed selle vahepala jaoks on kokku kogutud internetist ja Eestis ilmunud üldistest teatmeteostest.

Sõjas hävinud hooneid oli kahjuks väga palju, seetõttu on käesolevas vahepalas mainitud üksnes väheseid.

Kivisild ja Vabadussild – neist oli pikemalt juttu juba vahepalas „Tartu sillad”.

„Vanemuise” teater

Vana teatrimaja oli 1906. aastal valminud juugendstiilis „Vanemuise” seltsi ja teatri peahoone, mis paiknes aadressil Aia 6 (praegune Vanemuise 6). Hoone sai raskelt kannatada 1944. aastal ja varemed seisid linnas aastaid. Alles hiljem otsustati varemed lammutada (need õhiti 19. mail 1959) ja samale kohale ehitada uus, modernistlikus stiilis teatri- ja kontserdimaja, mis sai valmis 9. detsembril 1967 (ehitust alustati 1960. aastal).

Esindusliku teatrihoone rajamise mõte Tartu linna hakkas eesti seltskonnas idanema juba 1902. aastal. Sama aasta sügisel otsustati „Vanemuise” seltsi koosolekul asuda ümber ehitama seltsi maja, mis toona asus Jaama tänaval, – eelkõige peeti selle all silmas uue ja moodsama teatrisaali ehitamist. Küll aga toimus ootamatu pööre, kui 1903. aasta 19. juulil Jaama tänava seltsimaja maha põles. Kohe valiti uue „Vanemuise” maja ehitamiseks vastav ehituskomisjon, liikmeteks said Jaan Tõnisson, Karl Eduard Sööt ja August Kitzberg. Hiljem 1904. aastal tõusid selles komisjonis juhtivatele kohtadele Oskar Rütli ja Karl Menning.

Enne ja pärast

Teatrimajale otsustati leida senisest suurem ja otstarbekam paik ning valik langes krundile aadressil Aia 6. Krundi ostuks saadi lisaraha heategevuslike pidude tuludest, korjandustest ning toetustest eesti ettevõtelt ja rahaasutustelt.

Väga oluliseks tähiseks kogu Vanemuise teatri- ja seltsimaja ehitusele oli ka end aastaid Berliinis ja teistes suuremates Saksamaa linnades täiendanud K. Menningu nimetamine „Vanemuise” teatri ja seltsi juhiks 1904. aastal. Temast kujunes hiljem „Vanemuise” teatri loomingu poole ülesehitaja ning ühtlasi peamine eesti kutselisele teatrile aluse panija.

Karl Menningu initsiatiivil projekteeris hoone Soome arhitekt Armas Lindgren. 1905. aasta märtsis kiideti Lindgreni plaanid heaks ning kuigi ehitusplatsil olid tööd alanud juba sama aasta jaanuaris, jõuti hoone enda rajamiseni alles pärast plaanide kinnitamist 1905. aasta hiliskevadel, kusjuures nurgakivi pandi 15. mail. Kohe alguses oldi seisukohal, et „Vanemuise” selts võtab kogu ehitusliku poole enda peale ning ehitusmeistriks palgati Riiast läti päritolu Aleksander Kley. Hoone ehitamiseks kulus ligi 1 365 000 telliskivi. Kokku kulus kogu hoone loomiseks ligi 100 000 rubla. Viimistlustööd kestsid kuni 1906. aasta augustini ning 12. augustil samal aastal hoone ka pidulikult avati, kusjuures „Vanemuise” uue hoone pühitses sisse ärkamisaja elatanud suurkuju Jakob Hurt. Viimases järgus valmis „Vanemuise” maja kõrvale ka aed, mis avati 1907. aastal ning mille kujundas juba teatri uus kunstiline juht Karl Menning.

Hoone plaanis torkab silma, et tegu polnud rangelt teatriliku lähendusega – tegu oli nii teatri kui ka seltsimajaga. Nii näiteks kuulus terve hoone kolmas korrus seltsi raamatukogule ja muuseumile. Samas arhitektuurselt oli tegu moodsa ning nooreestlasliku rahvuskäsitlusega euroopaliku hoonega, mille juures oli eriliselt silmatorkav selle kogu külje ulatuses suurte akendega kaetud ja uudsete trepikojaümbrustega ümbrusele avatud aiapoolne ehk kirdepoolne külg. Maja otsaküljes Aia tänaval peasissepääsu kõrval oli kaks jõulist poolümarat erkerit ning selle kohal massiivne kaar – moodne ja äärmiselt juugendlik element. Kogu hoone fassaad dekoreeriti rahvusromantiliste elementidega, mille autoriks oli skulptor Ferdinand Goldberg, kusjuures esifassaadil leidis oma koha ka Vanemuise enda reljeef.

Interjööris oli suurim tähelepanu koondunud teisele korrusele, kus paiknes monumentaalsete akendega suur, ligi 900-kohaline teatrisaal.

Hoone esimesel korrusel aga paiknesid ümarakendega garderoob, sopolise võlvitud laega einelauaruum, keeglisaal, piljardisaal ja seltsi eestseisuse toad. Korduva elemendina kasutati kogu hoones voolavuse rõhutamiseks rippvalgustite ridu ja kvadraadimotiivi ornamentikas: taas äärmiselt juugendlik võte. Samas *art nouveau* stiilis peatrepi käsi-puude otstes moodustusid postamendid, mille peal paiknesid August Weizenbergi skulptuurid „Koit” ja „Hämarik”. Trepikäiku ääristas geometrilises juugendvormis sepisvõre. Peasaali kõrval oli teise ehk peakorruse kaunimaks paigaks nn roheline ehk väike saal. Selle aknaid kaunistasid värvilised vitraažid, kogu ruum tervikuna oli värvitud eri tooni rohelistes – alates helerohelisest kuni mürkrohelisteni – ning karniis oli kaunistatud maalitud juugendliku ornamentikaga.

1939. aastal avas president Konstantin Päts Arnold Matteuse projekti järgi valminud „Vanemuise” teatri lisaehitise ja selle juurde kuuluva uue teatrisaali, mida peeti toona Baltimaade moodsaimaks. Vana teatrisaal ehitati ümber kontserdisaaliks. 1944. aasta augusti lõpul hävis sõjategevuse käigus tekkinud põlengus kogu „Vanemuise” teatrihoone. Kuigi teatrist alles jäänud varemed olid väga heas seisukorras ja teatri oleks saanud taastada – vastava projekti koostasid arhitektid Arnold Matteus ja Nikolai Kusmin juba 1948. aastaks –, siis ehitusvõimaluste puudumise tõttu jäi see mõte katki. Uuesti kerkis „Vanemuise” taastamise mõte esile 1956. aastal, ent siiski püsisid varemed omal kohal kuni 1959. aastani, mil need lammutati ning uue hoone nurgakivi pandi 18. septembril 1960.

Uue teatrihoone loomisel oli suur sõna toonasel peanäitejuhil Kaarel Irdil, kes soovis saada peatselt loodavasse teatrimajja tunduvalt rohkem istekohti kui seda oli olnud vanas teatrihoones. Dokumentaalselt pole aga tagantjärele enam võimalik tõestada, kas vana teatrihoone varemete lammutamine sündis kommunistliku partei keskkomitee korraldusel või hoopis Kaarel Irdi soovil. Vanemuise teatri uus peahoone valmis kahes järgus: 1967. aasta lõpul avati 698-kohaline teatrisaal ning 1970. aasta augustis, „Vanemuise” kutselise teatri 100. aastapäevaks valmis ka moodne 842-kohaline kontserdisaal.

Bürgermusse hoone

Bürgermusse oli linnakodanike klubi saksa nimetus. Sellised klubid olid Tartus (asutatud 1791. aastal), Kuressaares, Paides ja Viljandis.

Tartu Bürgermusse maja asus kesklinnas Uue-Turu tänavas. Hoone hävis 1941. aasta suvel punaste suurtükivõimete tulekahju tagajärjel.

Maarja kirik

Tartu Maarja kirik oli 1842. aastal sisse õnnistatud hilisklassitsistlik kirik Pepleri ja Kuperjanovi tänava nurgal. See oli esimene eestlaste koguduse tarvis ja eestlaste enda rajatud kirik Tartus. Kiriku projekteeris arhitekt Georg Friedrich Wilhelm Geist.

1833. aastal eraldus eesti kogudus Tartu Jaani kogudusest. Varem eestlaste ja sakslaste ühiskasutuses olnud Jaani kirik otsustati jätta sakslaste kogudusele ning eestlastele uus kirikuhoone ehitada. Maarja kirik sai osaks Tartu vanalinna ansamblist.

Kõik Geisti planeeritud üksikasjad rahanappuse tõttu ei teostunud. Näiteks pidi projekti järgi kirikutorni kellakorrus olema lahtine, aga tegelikkuses suleti torniaknad puidust luukidega.

Enne ja pärast

Kiriku altari ja retaabli kujundas Geist samuti ise. Altarimaali autor oli F. von Sivers ja oreli ehitas E. C. Kessler. Saalis oli kokku üle 1000 istekoha. Kirik valmis tegelikult juba 1841. aastal ning järgmise aasta 11. jaanuaril õnnistati see sisse. Sel kuupäeval tähistatakse siiani kiriku aastapäeva.

1862. aastal tehti kirikus suurem remont, mille käigus pandi torni uued kellad ning püstitati uus kantsel. Uus altarimaal telliti 1889. aastal tuntud baltisaksa kunstnikult Hagen-Schwarzilt. 1890. aastal sai kirik uue oreli, seekord Saueri orelifirma valmistatud pilli.

19. sajandi teisel poolel oli kirik rahvusliku ärkamisaja üheks keskuseks ning koondas Tartu eestlasi. Aastatel 1857–1885 oli Maarja kiriku pastoriks Adalbert Hugo Willigerode, kes 1869. aastal oli ka esimese üldlaulupeo korraldustoimkonna esimees. Tartu Maarja kirikus toimus 17. juunil 1869 esimese üldlaulupeo peaproov, kuhu kogunes umbes 800 lauljat.

12. juulil 1941 tulistas Punaarmee Tartut suurtükkidest ning Maarja kirik sai raskelt kannatada. Säilisid vaid hoone välisseinad, tornikell ning mõned armulauariistad ja väiksemad esemed. Nõukogude okupatsiooniperioodil ei saanud kogudus luba kirikut kasutada ning 1956. aastal anti hoone hoopis Eesti Põllumajanduse Akadeemia käsutusse. 1961. aastast kasutas EPA hoonet võimlana, mille tarbeks lammutati torni allesjäänud osa ning ehitati juurde väiksem kõrvalhoone harjutussaalide jaoks. Tartu Maarja kogudus tegutses sel ajal nii Jaani, Ülikooli kui ka Peetri koguduste juures.

2008. aastal tagastati hoone Maarja kogudusele. Tänapäeval on alanud tööd kiriku taastamiseks.

Tartu sünagoog

Sünagoog asus enne sõda Turu tänaval. Sünagoogile pandi nurgakivi 1899. aastal ja hoone valmis arhitekt Robert Pohlmanni plaanide järgi 1903. aastal. Sünagoog hävis 1944. aastal.

1950-ndatel aastatel oli plaan ehitada varemed ümber makaronivabrikuks. Kuid sellest asja ei saanud ning hoone lammutati. 1960-ndatel aastatel ehitati samasse kolm silikaadist viiekorruselist kortermaja. Sünagoogi asukoht jääb ligikaudu Turu 11 elamu alla.

Tartu Kaubahoov

oli kaubahoone kesklinnas Emajõe ääres endise vallikraavi alal Poe ja Kauba tänava vahel. See oli silmapaistvaim klassitsistlik kaubahoov Eestis.

Kaubahoov püstitati Tartusse Venemaal tol ajal levinud kaubahoovide (*gostinõi dvor*) eeskujul Liivimaa kindralkuberneri Paulucci korraldusel ja ehitati aastail 1816–1819. Hoone projekteeris arhitekt Georg Friedrich Wilhelm Geist (1782–1846), kes oli silmapaistev Tartu ehitusmeister ja arhitekt. 1810. aastal sai ta Tartu kodanikuks, ehitas klassitsistlikke hooneid, sealhulgas Tartu Kaubahoovi ja Tartu Maarja kiriku 1841.

Hoone paigutati vallikraavi kohal asuvale nn alumisele promenaadile. Muljetavaldav nelinurkne kaubahoov koosnes neljast tiivast ja siseõuest. Nelinurkset hoonet ümbritses 128 Toscana stiilis sammast, mis toetasid triglööf-friisiga puittalastikku. Kaubahoovi nurki rõhutasid paarissambad.

Enne ja pärast

Rahvasuus nimetati Tartu Kaubahoovi sageli „Venepoed”, kuna seal kaubeldi peamiselt Venemaalt pärit kaubaga (tubakas, nahk, sool, heeringas) ning esimestest kaupmeestest enam kui pooled olid venelased. 1850. aasta seisuga oli Kaubahoovis 40 kauplust.

Tartu kaubahoov seostub 1899. aastal äritegevust alustanud populaarse ärimeha Mart Jänese tegevusega, kellele kuulus 1933. aastaks juba kaheksandik ajalooliselt venelaste ja sakslaste äridele kuulunud kaubahoovist, ning tema riidekauplust peeti tollal kogu Baltikumi suurimaks. „Jänese poe” klientideks olid ka maainimesed, kes mõnda peenemasse ärisse poleks tihanud jalga tõsta.

Tartu Kaubahoovi hoonestus hävis juulis 1941. Hoone ja selle samaste asukoht on tänapäeval maapinnal markeeritud.

Endise kaubahoovi kohal asub praegu Keskpark (ehk Kaubahoovi park).

Pargiala tühjendati varemetest aastatel 1945–1947. Simapaistva linnaarhitekti Arnold Matteuse juhtimisel rajati Keskpark linna keskväljakuna, esialgu kavandati sinna kompartei ja tätevkomitee hooned, kuid ressursside puudusel otsustati ala haljastada, istutati pärnalleed, aga ka kuuski, hobukastaneid, sireleid, magesõstraid ja teisi liike. 1950-ndatel aastatel planeeriti ala täita hruštšovkadega, kuid linnaarhitektil õnnestus suunata need Tiigi ja Turu tänavale.

Hoonestamise vältimiseks rõhutas linnaarhitekt Matteus, et tegu on Kodusõja kangelaste väljakuga, vastavalt sellele paigutati 1967. aastal mälestuskivi tööliste, soldatite ja maatameeste nõukogu kunagisele asukohale endise pritsimaja kohal ning 1978. aastal püstitati väljaku Vabaduse puiestee poolsesse serva endise Kaubahoovi kohale kodusõja kangelaste mälestusmärk. Pargi Emajõe-poolsele küljele rajati madal tribüün, kust poliitikud tervitasid 1. mail ja 7. novembril punastele olulisi rituaalseid paraade ja demonstratsioone.

Nüüd aga kaks monumenti, mis uuel iseseisvusajal on taastatud.

Kalevipoeg ehk Tartu Vabadussõja mälestussammas oli Vabadussõjas langenud sõdurite mälestusmärk Tartu Vabaduse puiestikus.

Amandus Adamsoni loodud sammas avati 17. septembril 1933. Kalevipoeg seisab, pilk suunatud ette, mõõgale toetudes, tema alakeha katab loomanahk. Postamendile on raiutud aastaarvud 1918-1920.

Stalinliku terrori perioodil 28. aprillil 1950 see hävitati – muidugi „tööraha tungival nõudmisel”, ent kuna pärast algse mälestusmärgi

mahavõtmist jätkas rahvas lillede toomist senisele asukohale, püstitati sinna 1952. aastal Friedrich Reinhold Kreutzwaldi monument.

Kalevipoja monumendi koopia avati uuesti oma endises asukohas taas 22. juunil 2003.

Gustav Adolfi monument

Gustav II Adolfi monument avas 27. juunil 1928 riigivanem Jaan Tõnisson Eesti Vabariigi 10. sünnipäevaks. Skulptuuri autoriks oli Otto Strandman. See asus Tartu Ülikooli peahoone taga Kuningaplatsil.

15. mail 1950 hävitasid selle kommunistid.

Taastatud monumendi (eelmise koopia) avasid 23. aprillil 1992 Rootsi kuningas Karl XVI Gustav ja kuninganna Silvia.

Uppsala Ülikooli kingitusena valminud uue pronksskulptuuri valmistas skulptori Bengt Fogelbergi Göteborgi raekoja ees seisva Gustav II Adolfi kaju kipsmudelilt võetud vormide alusel Elisabeth Tebelius-Myren. Graniitpostament kujundati eelmise koopia ja paigaldati 22. oktoobril 1991 vanale säilinud graniitalusele.

6.

VAREMETE VAHEL 1944–1950

Õine Tartu jutustab mõndagi, millest päevane vaikib. Õine ülikoolilinn on süram kui askeldav päev, selle inimtühjadel tänavatel sammuv patrull näeb otse selle südamesse ja kogeb, kui valelikud on päev ja valge aja ilusad sildid. Nõukogude Tartu südametunnistus on must ja öö ei suuda seda varjata ega omateada pidada.

Ilmar Jaks „Saaremaalt Leningradi. Tööpataljonlase päevik”

Uus vene okupatsioon Tartus pärast rinde edasiliikumist 17. septembril 1944 tõi kaasa kommunistlike võimumeeste tagasituleku.

Vaadates Nõukogude allikaid, siis väidetakse neis, et kohe 26. augustil 1944 jõudis Punaarmee kannul linna 70 mehest-naisest koosnev ENSV tegelaste „operatiivgrupp” eesotsas uute ametimeestega: Tartu uue EK(b)P 1. sekretäri Max Laossoni ja maakonna täitevkomitee esimehe Edgar Tõnuristiga. Mõlemad olid ettenägelikult oma ametipostidele määratud juba aprillis 1944.

Nad püüdsid tegevusse asuda ja korraldasid allesjäänud elanikkonna registreerimise. Paraku suudeti kirja panna vaid 2000 inimest. Kuna aga lahingud Tartu põhjaosas jätkusid, siis katkestati see tegevus ja Tartu vene komandant andis käsu kõik tsiviilelanikud linnast välja viia

– minimaalselt 9 km kaugusele, et nad ei jääks jalgu sõjaväelastele ja muidugi selleks, et nad risttules surma ei saaks. Hinnanguliselt võis Tartus olla sel ajal kõigest 3000 inimest ja sundevakueerimisega ka hanes see arv veelgi.

Ettenägelikult moodustatud NKVD Tartu operatiivgrupi tegevusest on andmed. Grupp saabus linna kapten Rudolf Prantsu juhtimisel samal päeval kommunistliku partei grupiga ja seadis end sisse hoones Kompanii tn 8. Kohe asuti looma maakonna hävituspataljoni, arreteerima kahtlasi isikuid ja värbama nuhke. Samuti tuli elanike käes olevad ja muidu „ripakil” relvad, laskemoon, lõhkeaine jms kokku korjata.

Oktoobris-novembris 1944 tehti koos NKVD väeosade ja miilitsaga linnas haaranguid, mille käigus arreteeriti kokku 483 isikut, kelle süüks oli enamasti kas teenimine Saksa sõjaväes või korvolehoidmine mobilisatsioonist Punaarmeele.⁸⁴

Kuid põhiliseks mureks oli NKVD-l ja miilitsal punaväelaste, ohvitseride ja sõdurite vägivaldne kuritegevus – rööviti, tapeti, vägivallatseti linnas ja maakonnas – täpselt nagu vallutatud vaenulikul maal. Seda vaatamata ametlikule propagandale, kuidas eesti töörahvast vabastatakse „fašistlikust ikkest”. Ametlikult sellest kuritegevusest ajalehtedes muidugi ei kirjutatud ja miitingutel ei räägitud, kui vähegi võimalik, aeti kõik metsavendade kaela. Ega miilitsad ja hävituspataljonlased ka ise „viisakamalt” käitunud – purjutamine, paugutamine ja röövimine oli ka neile omane.

Ajastule omase absurdsusega oli üheks väga oluliseks ülesandeks haudade ja hauatähiste hävitamine. 31. oktoobril 1944 kirjutab Prants aruandes, et „varasematelt fašistlikelt haudadelt Tartus ja maakonnas on maha võetud kõik ristid ning hauakäädad osaliselt tasandatud, töö vaenlase haudade tasandamiseks jätkub.”⁸⁵

Tavaliste inimeste eluolu

Eluolu purustatud Tartus taastus väga aeglaselt. Sisuliselt oli kogu kesklinn hävinud. Elanikud olid oma elu päästmiseks linnast maale lahkunud. Vähehaaval hakkasid tartlased tagasi tulema. Inimesed püüdsid enne lahingute linna jõudmist päästa oma kasinat vara seda maha mattes.

⁸⁴ Kuusk, Pearu. Vabastajad või vallutajad. Siseasjade rahvakomissariaadi Tartu linnaosakonna tegevusest 1944. aastal. - Tuna nr 3/2008. Lk 25.

⁸⁵ Kuusk, lk 26.

Tartu turg enne Teist maailmasõda

Segases olukorras kasutasid „praktilised inimesed” (lisaks sõduritele, kes võtsid „sõjasaaki” või vihas lihtsalt purustasid) muidugi võimalust „soomust teha”. Seda lootuses, et endised omanikud tagasi ei tule. Kui nad aga tulid, oli päris keeruline oma vara linna pealt üles otsida ja tagasi saada.

Lehte Hainsalu (tol ajal 6-aastane tüdruk) kirjeldab oma pere tagasitulekut Tartusse oma raamatus „Üheksavägine”:

Tartu turg enne Teist maailmasõda

„Märtsipommitamise ajaks pagevad nad Võndu, ja kui Tartusse tagasi jõuavad, on terve Turu tänav maani maha põlenud. Ka Magasini tänavat pole enam. /.../ Neli seinat on alles jäänud, aga nende vahel pole mitte kõige vähemutki, isegi mitte lusikat-kahvlit või niiti-nõela. Ainult Juhani varandus, nikerdatud ustega põisjalgne täispuidust kirjutuslaud on põigiti ukseaugus, sellest ei käi jõud nii lihtsalt üle. Sõjapakku minnes pakivad Juhan ja Elsa oma pidupäevaserviisi ja rõivakraami kastidesse ning annavad võtmed pererahvale; vana Alt lubab asjad paadiga Ihasse viia, kus neil on mingi ulualune, paras sõda üle elada. Aga neil leidub omagi kraam ülearu palju, nii et üüriliste asjad peale ei mahu, ja ukседki jäetakse ettenägelikult lukustamata, et sõdurid neid sisse ei lööks. Mis viga nii rõõvida.

Elsa tiirutab ümberkaudseid tänavaid pidi, leiab ühest hoovist kuuri alt Juhani nikkelnuppudega reformwoodi ja teisest hoovist nõõril lehviava voodipesu, mille tunneb oma õmblusmasina käekirjast ära. Ei vaieldagi vastu, aga ei vabandata ka, öeldakse sõjasaak olema. Serviis kahe-teistkümmenele inimesele jääb kadunuks, nagu ka roostevabad köögiriistad ja muu selline kraam, mis võõras kapis või kummutis varjul. Tuleb läbi ajada varemest leitud lusikate ja kahvlitega, mida laupäeviti tuha ja liiva abil roostest puhastatakse pikki aastaid. Poest ei ole ju midagi saada, kui raha olekski.”⁸⁶

Eespool juba mainitud Eda Toovere muljed 1944. aastast:

„Varsti tuli meil jälle kodust lahkuda sõjapakku. Kui venelased Tartu vallutasid, hõivasid nad ka meie korteri. Sinna asus elama vene vangivalvur. Meile öeldi, et oleme buržuid ja meie koht on Siberis. Vanaema oli mul kange naine, tema päästis nende käest osa mööblit ja võttis vene naise seljast minu ema hommikukleidi. Selle oli vanaema ise emale õmmelnud. Läksime Valgamaale onu juurde...”⁸⁷

Põltsamaal sõjapaos olnud Jaan Roos sattus oma üllatuseks just selles asulas 21. septembril ägeda lahingu keskele, mille käigus Põltsamaa raskeid purustusi sai. Ta tuli Tartusse tagasi 25. septembril (hääletas muide end vene sõjaväeauto peale) ja kirjeldas, mis linnast alles oli jäänud. Märkmetest on näha, et Roosil oli esialgu illusioon, nagu oleks uus vene võim erinevalt 1940.-1941. aasta omast kuidagi parem ja mõõdukam. Kuid pole kahtlust, et tema kirjeldused Tartust on igati realistlikud.

„Kärknast kuni linnani on talud enamasti kõik põlenud. Ümbrus on kahurikuuliauke täis. Kurb pilt. Kärkna ja Maramaa asundused on põlenud. Surnuaiad pakuvad väga masendavat pilti. Ristid maas puurisuga segamini. Mitmed hauad on mürskudega üles küntud. Mida enam edasi, seda masendavamaks muutub pilt. Puiestee tänav on raskesti tules kannatanud. Peetri kirik siiski seisab oma sõelalise torniga. Üle jõe on ka katoliku kiriku torn näha. Ka Tallinna ja Meltsiveski tänavad ning Puiestee tänava ümbruses olevad majad on põlenud. Tallinna tänavas nr 16 on ka F. Tuglase eluase tuhastunud. Hukkus tules ka enamik tema raamatukogust.

Sakslaste poolt ehitatud sillad Emajõel on muidugi hävitatud. Nende asemel on jõel nüüd kolm silda (pontoonsillad – autori märkus). – üks

⁸⁶ Hainsalu, Lehte. Olla üheksavägine. Tallinn, 2018. Lk 19-20.

⁸⁷ Toovere, lk 106.

A Le Coq'i kohal, teine endise Kivisilla kohal ja kolmas Vabadussilla kohal.

Rüütli tänav on enamasti alles, aga vana Jaani kirik on põlenud. Torn on maha langenud. Ainult kivimüürid seisavad püsti. /.../

Lähen linna vaatama, kuidas põlemistega lood on. Pilt on jube. Iga tahes on linn veel rohkem põlenud kui 1941. aastal. Põlenud on kindral Põdra tänav, Aia tänav osalt, enamalt jaolt Riia tänav, sealhulgas Pauluse kirik, poeglaste gümnaasium, suur politseihoone, tütarlaste gümnaasium, erakliinik, kunstikool „Pallas” jne., Kalevi, Turu, Aleksandri, Kүүini, Magasini tänavad, Suurturg, „Vanemuine” jne.”

Kurb pilt ootas Jaan Roosi oma korteris.

„Esimesed, mis mind tervitavad, on katkised ukсед. Suur props on esikus. Pilt on lihtsalt kohutav. Kogu korter on paberit ja sõnnikut täis. Raamaturiivulid on hunnikusse visatud väiksesse tuppa ühes raamatutega. Raamatud on maas põrandal ja on ilmne, et nende otsas on palju sõtkutud. Tuba on täis võõrast koli. Kust see sinna sai. Selgub, et minu korteris on mõnda aega teotsenud söökla. Tähendab seal käis igasugu elementi sisse ja välja.

Hakkan vaatama, mis siis mu varandusest on säilinud. Tuleb välja, et väga vähe. Alates nugadest-kahvlitest kuni põrandavaibani – kõik on kadunud, söögiainetest rääkimata. Osa mööblit leian kõrvalkorterist, kus asuvad uued üürnikud. Osa minu kraami oli kõrvaloleva maja keldris. Ka sealt on see kaduma läinud, nagu voodi, vaip ja padi...”⁸⁸

Paljude tuttavate korterid olid samuti rüüstatud, mõned otseses mõttes täisroojastatud. Seda mainib Roos korduvalt erinevates märkmetes:

„Eriti vihane on ta rüüstamise pärast, mida venelased teostavad. /.../ Kogu korter on nii rüüstatud ja segamini löödud, kui vähegi võimalik. Igal pool pole muud näha kui jõledust ja sigadust. Varastatakse ja rüüstatakse, kus aga saadakse. /.../

Ainult see rüüstamine on hirmus mida venelased nii linnas kui maal teostavad. Nad käivad majast majja ja võtavad sealt, kus saavad”⁸⁹

Milline oli elu Tartus peale sõjategevuse lõppu? Kui ennesõjaaegses Tartus olid domineerinud eestlased ja sakslased, siis nüüd asendasid sakslasi juba venelased, kelle arv üha suurenes. Saabus ka ingerlasi ja venemaa-eestlasi.

⁸⁸ Roos, lk 90.

⁸⁹ Roos, lk 91, 92.

Vaade Toomelt G. Adolfi, O. Lutsu ja P. Põllu tänavale

Tartlased elasid üle rasked ajad – kuritegevus, elamispinna nappus, toidupuudus, katastroofilised hügieenitingimused. Madal keskmine eluiga. Alles pärast Stalini surma hakkas olukord aeglaselt paranema. Saksa ajaloolane Olaf Mertelsmann märgib tollase olukorra kirjeldamisel asjaolu, et Tartu oli sisserrändajate linn ja toimus pidev elanikkonna liikumine. Juba 1922. aastal oli 69,3% elanikkonnast sisse rännanud, enamasti lähematest valdadest. Ka Teise maailmasõja ajal oli paljude linlaste taust talupoeglik ja peaaegu kõigil olid sugulased või head sõbrad maal. Mertelsmann väidab, et sõjaaegne suur elanikkonna kaotus ei ole seletatav mitte ainult terrori ja sõjakaotustega, vaid ka asjaoluga, et paljude linnakodanike juured ulatusid taludesse ja seetõttu liikusid nad kehvatel aegadel linna ja maa vahet. Hiljem lisandus sellele veel sundkollektiviseerimisest tulenev ränne. Suurel osal tartlastest tuli tegelda oma aias või maalappidel toiduainete kasvatamisega. Loomade pidamiseks ja saagikoristuse ajal käidi abiks maasugulastel, et koju tuua toiduaineid. Teisiti poleks lihtsalt suudetud raskeid aegu üle elada.⁹⁰

⁹⁰ Mertelsmann, Olaf. Tartu elanikud pärast teist maailmasõda. - Tartu Linnamuuseumi aastaraamat nr 17/2011. Lk 62.

Elu Tartus oli pärast uut Nõukogude okupatsiooni karm. Sõjatules oli hävinud ja saanud kahjustada enamvähem pooled linna 5000 hoonest (teistel andmetel isegi 5217 hoonest 3419).⁹¹ Enne sõda olnud 400 000-st ruutmeetrist elamispiinast oli hävinud 125 000. Lisaks majutati vägivaldselt elanike juurde vähemalt esialgu Punaarmee ohvitsere ja ka alama astme sõjaväelasi. Tartus hävis sõjas üle 50% elamispiinast ja 40% tööstuskäitisi.

Igapäevaelu oli täidetud õigusetuse, riikliku ja sõjaväelise vägivalla, määramatuse, puuduse ja nakkushaigustega. Argirutiini kuulusid pikad järjekordades seismised ja hirm. Kui 1938. aastal oli linnaelanike keskmine eluiga Eestis 58,4 aastat, siis 1947. aastal vaid 42,5 aastat ja see kasvas hiljem aeglaselt.⁹²

Uue Nõukogude okupatsioonirežiimi ideoloogia Eestis oli üles ehitatud varasema Eesti Vabariigi eitamisele. Keelatud ja taunitud oli kõik, alates selle riigi sümboolikast kuni sel ajal ilmunud kirjandusteosteni. Punane propaganda, mida enamasti teostasid stalinistlikud fanaatikud, lämmatas kõiki eluvaldkondi. Kuid seejuures rahvakultuuri viljelemist soositi, kiiruga korraldati juba 1947. aastal näiteks esimene sõjajärgne laulupidu Tallinnas.

Tartus muutus elu inimväärsemaks väga aeglaselt. 1945. aastaks oli enamik Tartu purustamata tööstuskäitisi taas käiku lastud. Linna tänavad puhastati pommitamise rusudest elanikkonna kohustuslike „laupäevakute” ja „pühapäevakute” korraldamise abil.

1944. sügisel alustatud linna taastamise sildi all koristati esmalt varemeid. Varemete koristamine käis tollaste elanike sõnul suhteliselt robustselt – seinad tõmmati kõite või trossidega pikali, misjärel inimesed need kirkade ja labidatega lahti lõhkusid. Kivid puhastati ja laoti riita. Tartu varemete kive olevat veetud kuuldavasti isegi Pihkvasse (see linn oli Nõukogude õhurünnakutes maatas teatud ja vajab samuti taastamist) ning jõe luha täiteks. Kivid veeti Pihkvasse pargastega, kuuldavasti rändas sinna isegi Kivisilla graniitplokk. Arvatavasti oleks saanud Tartus palju rohkem maju taastada, kuid majanduslikel või ka muudel põhjustel ei hakatud sellega jäändama. Muidugi oli ka erandeid – näiteks Jaama väljakul paiknev endine Kaitseliidu maja oli tulekahjus raskelt kannatada saanud, kuid tehti korda, esialgu asusid

⁹¹ XX saj kroonika, lk 177.

⁹² Mertelsmann, lk 61.

sinna teaduste akadeemia Tartu instituudid, hiljem olid seal lühikest aega 1953-1954 Tartu oblasti juhtorganid.⁹³ Üldiselt aga püsisid varemed Tartu kesklinnas pikka aega.

Toidu normeerimine ja kaardisüsteem lõpetati 1947. aasta lõpuks, kuid toiduvarude nappus põhjustas hiigeljärjekordi. Turult aga võis saada kõike. Maainimesi sundis aktiivselt turul kauplema 1947. aastal kehtestatud kõrge talupidamiseks („kulakumaks”), milleks oli vaja raha hankida. Sama aasta lõpul hävitas NSV Liidu järjekordne rahareform kõik inimeste säästud. 10 rubla vastu anti 1 uus rubla, kusjuures kõik hinnad jäid samaks. Tarbekaupade puudus linnarahva hulgas oli kasvanud ääretult suureks. Ilmekaid tõendeid sellest võib leida näiteks 1947. aasta „Postimehe” kuulutustelehekülgedelt.

1948. aastast hakkas kauplustes vähehaaval taas müügile tulema riideid ja jalanõusid. Vahetult sõjajärgsete aastate suuremaid probleeme nii kohalikele elanikele kui ka võimudele oli Venemaalt märksa kõrgema elatustasemega Eestisse saabunud põgenike mass – Venemaa piiriäärsetelt aladelt Eestisse kerjama ja röövima tulnud inimeste rohkus. Seni põhiliselt eestikeelses linnas muutus oluliselt rahvuslik tasakaal. Tartu elanikkond kasvas nii Venemaalt tulnud põgenike ja kriminaalse seltskonna (sealhulgas lisaks elukutselistele röövlitele ja varastele ka kotipoisid) kui ka uue võimuga kaasa tulnud ameti-meeste ja sõjaväe sissevoolu arvel. 1945. aasta alguseks elas Tartus ligi 34 000 kodanikku, 1947. aasta alguses oli neid juba üle 50 000. Kõige suurem Tartusse rännu periood oli seega vahetult sõjajärgsel ajal ning 1/5 sisserändajatest tuli väljastpoolt Eestit. Sõjaeelse suuruse saavutas linn alles 1950-ndate aastate esimesel poolel.

1948. aasta paiku vähenes Venemaalt toitu otsima tulnud „kotipoiste uputus” ning 1951. aastaks tuli tänavail öiseid röövimisi ette vaid harva.

„Vanemuise” teater alustas tegutsemist üsna ruttu endises Saksa Käsitöölise teatrimajas (praegu „Vanemuise” väike maja), mis sõja ajal oli tegutsenud kinona. Linna naasnud teatriinimesed tegid hoones remondi ja 21. detsembril 1944 oligi avaetendus.⁹⁴

Kui esialgu etendati veel rohkelt klassikat („Tosca”, „Carmen”, „Cyrano de Bergerac”), siis juba alates 1947. aastast olid „Vanemuise” teatri mängukavas peamiselt Nõukogude Liidu näidendid.

⁹³ Korrovits, Viktor. Kaitseliidu maja valmis enne vallutajate tulekut. - Tartu Postimees, 3. jaanuar 2013.

⁹⁴ Teater Vanemuine 1870-1910. Tartu, 2010. Lk 99.

Nii nagu Saksa okupandidki, püüdsid ka vene omad kiirelt taastada õppetöö Tartu ülikoolis – vaja oli arste ja põllumajandusspetsialiste.

Hoolimata sõjapurustustest ja okupatsioonist püüdsid tartlased eluolu kuidagimoodi elamisväärsemaks muuta. Sõja lõpust paari aasta pärast töötas kino, avatud olid lasteaiad, linlastele jagati harimiseks maatükke, ehitati uusi tööliselamuid. Püüti korraldada elu ja taastada turvalisust.

Kogu aeg oli probleeme elektriga, tänavavalgustusega, sest Ulila jõujaam ei suutnud linna jaoks piisavalt energiat toota. Elektrienergiat anti ainult limiidi alusel ja linna 272 valgustuspunkti olid pimedad just suure tarbimiskoormusega öhtutundidel.

Puudus oli toidust, mitte otseselt leivast, kuid muude puudus oli suur. Linnas kehtis küll toidukaupade kaardisüsteem, aga sellegipoolest ei olnud võimude poolt väljastatud kaartide alusel peale leiva eriti midagi saada. Kaartide väljastamisega oli pidev segadus. Kõike vajalikku võis osta, müüa ja vahetada Tartu turul. Igal kuul toimuvad laadad meelitasid Tartusse kauplejaid Venemaa suurematest linnadest. Võimude soositud ja tihedamad olid sidemed Leningradiga, kust toodi Tartusse näiteks botikuid, aknaklaasi jm, et siit toiduaineid vastu osta.

Ausate kauplejate kõrval tegutsesid siin ka Leningradist tulnud röövlijõugud. 3. märtsi 1947. aasta miilitsateade informeerib, et Leningradist on tulnud bande, mis röövib Tartu lähedal majapidamisi. Purustatud linna suur korteripuudus leidis linnakomitee dokumentides kajastamist peamiselt siis, kui tegemist oli mõne võimulähedase isiku korteri-probleemiga.

1947. aasta miilitsa aruannete põhjal võib öelda, et relvastatud röövid maal leidsid aset peaaegu ülepäeviti ning rööviti põhiliselt toiduaineid ja tarbekaupu. EK(b)P Tartu Linnakomitee dokumentide järgi olid mitmed linnas ja maakonnas aset leidnud intsidendid seotud sõjaväelise ja tsiviilvõimu vastuoludega. Tavalised olid tülid purjus miilitsate ja purjus sõjaväelaste vahel, mis lõppesid kakluste ja ka relvakasutusega.⁹⁵

1948. aastal püstitati Jaama väljakule endise Kaitseliidu maja ette istuva Lenini betoonist kuju. Paraku oli betoon nii viletsa kvaliteediga, et hakkas ilmastiku mõjul lagunema. Seetõttu asendati betoonlenin 1952. aastal seisva Leniniga, mis oli juba parema kvaliteediga. Kuju võeti maha 1990. aastal.

⁹⁵ Kalmre, Eda. Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus. Tartu, 2007. Lk 52–60.

Õpilaste salaorganisatsioonid

Salajasi koolinoorte vastupanuorganisatsioonid Nõukogude okupatsiooni vastu oli tollal pärast sõda kõikjal Eestis.

Aastatel 1946–1950 tegutses Tartus kooliõpilaste salaorganisatsioon Sini-Must-Valge (lühend SMV), mis suutis korda saata õige mitmeid silmapaistvaid aktsioone.

Organisatsiooni asutasid 1946. aastal kuus Tartu 6. Keskkooli õpilast: Vello Illiste, Karl Piir, Ants Zovo, Tõnis Jõgiaas, Ülo Raidma ja Ivar Kurg. Pärast Vello Illiste haigestumist ja surma 1949. aastal asus organisatsiooni tegevust juhtima Karl Piir. Organisatsiooni liikmete arv kasvas umbes 40-ni, valdavalt oli tegu Tartu koolide õpilastega. Arvestades Nõukogude julgeolekuorganite tollast tegevust on hämmastav, et suudeti sissekukkumata tegutseda mitu aastat.

SMV loomise tagapõhi ja ajendid sarnanesid teiste sõjajärgsete vastupanuorganisatsioonide omadega.

Poisid olid oma kooliteed alustanud Eesti Vabariigis, nad olid näinud pealt selle riigi iseseisvuse hävitamist, järgnenud repressioone ja stalinlikku terrorit. Poiste isad oli Nõukogude võim arreterinud. Eestis oli tol ajal veel laialt levinud usk, et Vene okupatsioon on vaid ajutine nähtus ning peagi algab Kolmas maailmasõda USA, Suurbritannia ja Nõukogude Liidu vahel. Selles lootuses kavatseti sõja puhkedes taas Eesti vabaduse eest relvaga välja astuda. Seda hetke oodates aga püüti hoida rahvuslikku vaimu ja säilitada võitlustahet. Juba esimestel koosolekutel pandi paika SMV struktuur, mis konspiratsiooni huvides pidi koosnema viie-kuue liikmelistest lülidest, koostati esmane vandetekst ja arutati rinnamärgi kavandite üle. Esimese konkreetse sihina pandi paika organisatsiooni laiendamine ja uute liikmete värbamine, mistõttu otsesid vastupanuaktsioone algul ei kavandatud. 1947. aasta kevadel halvenes järsult organisatsiooni juhiks valitud Vello Illiste tervis ning 1949. aasta suvel ta suri.

SMV juhtimise võttis üle Karl Piir, kelle arvates oli kätte jõudnud õige aeg konkreetseteks tegudeks. Tähtsaimaks tõukejõuks üleminekul aktiivsemale tegutsemisele sai 1949. aasta märtsiküüditamine, tahe vastupanu olemasolust teada anda muutus veelgi tugevamaks. Organisatsiooni liikmeskond oli selleks ajaks tunduvalt laienenud, ka lülidest süsteem oli end igati õigustanud, sest kes ja kellele oli juurde tulnud, polnud avalikult teada.

1949. aasta oktoobripühadeks valmistati Nõukogude okupatsiooni-võimu ja Stalinit pilkavad lendlehed, mida levitati 4. novembril Tartu linnas.

Lendlehe valmistamise klišeelõikas kõvast tallakummist välja Ülo Raidma, trükivärvina kasutati tavalist musta tušši. Kokku valmistati ligi 500 lendlehte. Seejärel jagati need 30-40 kaupa SMV liikmete vahel, kindlaks määrati igaühe liikumistrajektor ning täpne ajavahemik, mille jooksul tuli töö lõpetada. Pärast seda kätte jäänud eksemplarid tuli ettevaatuse mõttes viivitamatult hävitada.

Aktsioon möödus edukalt ja Heiki Vaibla ideed järgides asuti järgmise aktsiooni juurde. Selleks oli Tartus Raadi pargis õhku seal asunud Punaarmee monumendi õhkulaskmine, mida tehtigi 5. novembril 1949. See kujunes punavõimudele lendlehtedest hoopis šokeerivamaks. Õhkimises osalesid SMV liikmed Tõnis Jõgiaas, Heiki Vaibla, Riita Vint, Miia Saviauk ja Ellen Rander. Vajalik lõhkeaine, detonaator ja süütenöör olid hangitud juba varasemalt. See oli vastuseks Vabadussõja mälestussammaste purustamisele punaste kätega ja 1941. aasta Tartu vangla veresauna ohvrite kalmude tasandamisele kalmistul.

1950. aasta maipühade ajal levitas SMV Tartus ja Viljandis taas lendlehti. Samal aastal õnnestus KGB-l organisatsioonile jälile saada, arreteriti 36 organisatsiooni liiget ja mõisteti erinõupidamise otsusega süüdi nõukogudevastases tegevuses. SMV liikmetele määrati vabaduskaotused viiest kuni viieteist aastani. Enamik neist vabanes 1956. aastal amnestiaga.

Kindlasti inspireeris SMV tegevus teisi õpilasorganisatsioone.

Sünged lood kannibalismist ja vorstivabrikutest

Sõjajärgsel raskel ajal ringlesid Tartus kuulujutud. Jutud kuskil majade varemetes tegutsenud inimliha-vorstivabrikutest, kuhu linnatänavalt või turult mingil ettekäändel inimesi meelitati, olid sõja järel ilmselt ühed võikamatest. Taoliste juttudega kaasnenud emotsioonid kinnistasid need sõjajärgsete laste ja noorukite mälestustesse. 1949. aastal Tartus sündinud Jüri Lina mainib neid jutte oma mälestusraamatus lausa kindla faktina. Sellised jutud levisid ka mujal Eestis.

Tartus oli üks kuulujutt otseselt seotud teatud turulähedaste varemetega ning omandas tollaste kaasaegsete hulgas erilise ulatuse ning tähenduse.

Sõjajärgsete kuulduste järgi Tartus peeti mõrvade, inimsöömise ja -lihaga kaubitsemises süüdlasteks erinevate rahvuste esindajaid. Kuidas sellised kuulujutud tekkisid ja levisid?

Folklorist Eda Kalmre seisukoht on selline, et Tartus (ja ka teistes linnades) sõja järel levinud kuulujutud siin turu lähedal tegutsenud inimliha toorainena kasutatavast vorstivabrikust tekkis kollektiivfantasiaana ja levis üldise hirmu ja teadmatuse atmosfääris. Hirmu reaalsed põhjused olid kogukonna eest varjul. Keegi ei teadnud, kui palju tegelikult inimesi kadus, kui suur oli tegelikult kuritegevus, kui palju oli reaalselt sisserännanud ja mida nad korda saatsid. Usule inimliha kasutamise praktilisest vajadusest aitasid kindlasti kaasa ka toidupuudus, alatoitus ja lood kannibalismist Leningradi blokaadi ajal.

Tartus viisid paanika ja konfrontatsioon olukorra mütologiseerimisele ning kurjuse ja ka teispoolsuse kehastuseks peeti huvitaval kombel kõigi rahvuste esindajaid ühekorraga – eestlasi, Venemaa eestlasi, venelasi, mustlasi ja juute. Nagu eelnevalt mõõndud, tähendas salakohas varemtes asuv vabrik omamoodi tööstuslikku tootmist: vorsti oleks nagu tehtud nii massiliselt, et inimesi aina kadus ja kadus. Kõigil oleks nagu olnud oht sinna sattuda ja ohvrite arv oleks justkui määratu, lihakehad rippusid kapis või salakambris ja veri tilkus. Olevat kohapealt leitud laste ja naiste riideid, jalatseid, patsipaelu, koolikotte, raamatuid ja vihikuid.⁹⁶ Lisaks konte ja juukseid. Neist lugudest kirjutab oma päevaraamatutes ka Jaan Roos.

Ühes riikliku julgeoleku Tartu osakonna ülema polkovnik Starinovi konkreetses ettekandes kirjutati ühe sellise juhtumi kohta Tartu avatud turul (paiknes tol ajal Soola ja Turu tänava ristumiskoha juures jõe ääres), mis näis olevat kuulujutu põhiallikas:

„Teatan, et alates 24. veebruarist käesoleval aastal (1947) on Tartus ja Tartu lähedal levinud kuulujutud selle kohta, et Tartus Soola ja Turu tänava nurgal varemtes tegelesid tundmatud isikud inimeste tapmisega – ja sealsamas varemtes justkui tehti vorsti ja seepi, mis saadeti turule müüki. Nagu tõendus – käis kuuldus, et ühte naist nimega Lentsius Linda Kohtla külast Tartu vallast – tundmatud isikud püüdsid 23. veebruaril tassida sinna varemtesse ja tappa, aga ta oleks nagu kisa tõstnud ja lahti pääsenud. Selle tulemusena oleks nagu miilitsa poolt

⁹⁶ Kalmre, lk 132–135.

kinni peetud isikud, kes püüdsid seda tapmist teostada ja nimelt üks juut, üks mustlane ja üks eestlane – peale selle seal varemets oleks nagu avastatud inimeste päid ja luid.”⁹⁷

Ettekandes kinnitatakse, et alusetuid kuulujutte levitavad provokatsioonilistel eesmärkidel kohalikud elanikud, kes võetakse selle eest vastutusele. Üks neist olevat näinud varemets konti, mis tundunud talle inimese kondina, teine näinud varemets lapse käe põlenud konte.

Tegelikkuses on kohapeal käinute tunnistused vastukäivad: selles kajavad konfliktised hääled olukorrast linnas, varemets nähtust, turvalisuse puudumisest ja vägivallast. Lõpuks ei olegi muud kindlat kui see, et niisugune kuulujutt sõjajärgsel ajal Tartus liikus ja kuskil Soola ja Turu tänava (samuti Soola ja Aleksandri) kandis vorstivabrikut masiliselt uudistamas käidi. Folklorist tõdes, et selles mosaiikses pildis toimunud, mis tekkis paljude inimeste jutustuste järel, on uskumatult püsiv tuum, seesama „tükike folkloori” – varemete vahele meelitatud naine, kes oma silmaga neid õudusi nägi, keda kirvega visati ja kes õnnekombel põgenema pääses.

Nõnda said sõja järel kuulujutud vorstivabrikust nii reaalsuseks kui ka sellesama reaalsuse kirjeldamise viisiks, omamoodi võõra kurjuse ja vägivalla kontsentreeritud sümboliks, ning nendes juttudes kirjeldatud maailm oli nii mõjuvõimas, et toimib ja mõjutab inimeste mälestusi, tundeid ja väärtushinnanguid veel tänapäevalgi. Tõepoolest, väga paljud inimesed uskusid seda ja usuvad ka tänapäeval. Ja mitte ainult Eestis – taolised lood levisid samal ajal ka mitmetes Euroopa riikides.

Ja võibolla mitte asjata – tol ajal juhtus igasuguseid asju ja 100%-liselt ei saa kunagi midagi eitada...

Punaväelase Ilmar Jaksi kirjeldused Tartust

Üks tähelepanelik vaatleja tollaegses õhustikus on endine soomepoiss ja tulevane kirjanik Ilmar Jaks (1919–1992). Tol ajal oli ta 21-aastane noormees, kes varjas oma minevikku ja mobiliseeriti Saaremaalt Punaarmee, kus ta suunati teenima tagavarapolku. Aprillis 1945 kolis laskurkorpuse tagavarapolk ootamatult Narvast Tartusse. Majutati kõige erinevamatesse kohtadesse, näiteks 2. pataljon paigutati esialgu Kastani tänaval asuvasse osaliselt purustatud eramajja. Hiljem koliti Ropka kasarmutesse.

⁹⁷ Kalmre, lk 212–214.

7. juunil aga saadeti enamik tagavarapolgu isikkoosseisust Leningradi tööpataljonlastena, Seal sadamatöödel õnnestuski Jaksil salaja Rootsi laevale pugeda ja NSV Liidust põgeneda.

Tartu linna ja selle elanikke kirjeldab Jaks (kes ise oli Läänemaa mees) vastuoluliselt.

„Aprillpäikese silmipimestavas säras seisame taas linnas, kus inimesed liiguvad kiiresti ja energiliselt, näivad hingavat ja võitlevat, kus elu näib minevat edasi. Mis sest, et on kuues okupatsiooniaasta, et Tartu on varemeis, et ainult põline tartlane teab, kunas tekkis üks või teine rusahunnik, missugune kirik hävis 1941. aasta suvel, milline tänavakvartal muutus ahervaremeiks õhurünnaku õöl või kust algavad kõige värskeimate tapluste jäljed – ometi on see vana Tartu, kõigest hoolimata on need Tartu meeliülendavad kontuurid; ja selline, ainult selline on ülikoolilinna rahutuksegev kevadõhk.”⁹⁸

Ja muidugi hoiatatakse punaväelasi sellise ohtliku linna eest, punakomandörid ja komissarid peavad poliitloenguid ja kirjeldavad ohtusid, mis ees ootavad. Selgub, et „linn on mürgine ja salakaval, kardetav ja äärmist ettevaatust nõudev maanurk, eesti kodanluse reaktsiooniline ussipesa juba vanast ajast, kurjade kommetega nüüdki. Linn kubisevat igasugustest narridest kuulujuttudest, mille vastutustundetuiks levitajaiks olevat purukslöödud hitlerlaste mahajäetud käsilased ja nende eesti kodanlasist poolehoidjad, niiditõmbajad, maod, tõugud!”

Ületamatu on Jaks hirmuatmosferaari kirjeldamisel, kusjuures tema ei räägi midagi inimlihast vorstide valmistamisest, vaid NKVD-st, vägivaldsest kuritegevusest, omavolist ja tartlaste kaitsetusest soveti masiivse sõjamasina ees.

„Päriselanikest tsiviilkodanikel puudub peaaegu igasugune õiguskaitse. Õine Tartu jutustab sellest hoopis rohkem ja kujukamalt kui lakkamatu valjuhääldajamuusika ning võidukate fronditeadetega päeva- valgus oma jaama marssivate rindesõduritega või kevadpäikesest Toomemäele meelitatud punaväelastega, kelle unistavad bajaaniviisid mõnikord õige ilusadki.

Tasa ja märkamatult veerevad NKVD-autod, tartlase alatine hirm, tee- vad oma käikusid ainult öötunnil. Öö tähendab ukselekoputamist oota- vaid inimesi, kellele uus päev tooks nagu vabanemist ja hommik kuulu- tab 24-tunnist armuaega. See kõik kuulub nõukogudevastase elemendi

⁹⁸ Jaks, Ilmar. Saaremaalt Leningradi. Tööpataljonlase päevik 1944-1945. Stockholm, 1949. Lk 102.

vastu võitleva seaduse piiridesse, olles järelikult õige. Ebamäärasem on lugu seal, kus „nõukogude seadus” näib lihtsalt võimetu olevat selle ees, mis sünnib, kuid mis „seaduse põhjal” ei tohuks sündida ning mis jätab mulje seadusetusest ja anarhiast.

Hoolimata linnakomandandi allkirja kandvast nähtavatesse paikadesse ülesriputatud „ukaasist” tsiviilkodanike õiguste-kohustuste kohta, kus muuhulgas figureerib õigus julgeolekule ja varanduse puutumatusesele, on see ainult niisama näiliselt mõnus ja heatahtlik paber kui seltsimees linnakomandant ise, kes tavatseb Tartu tänavail naljakas voorimehekalessis sõita ja komandantuuri abi otsima tulnud tartlasele isalikult lohutades õlale patsutada.

Sellest pole abiotsijale vähimatki tulu, see on korralageduse, seaduse- tuse ja mittemillestki hoolivate frondisõdurite omavoli rahva poole pööra- tud ametlik pale. Küsimuseks on ainult, kas võitmatu punaarmee pres- tiži tõstmiseks ühe alistatud rahva silmis üldse midagi ette võetakse ja mida? Noor naine, kelle kallal viisnurga soldatid Kassitoomel vägivalda tarvitanud; hirmust ja ehmatuses värisev vanamees Ropkast, kes tuli keskkööl komandantuuri oma seapõrsast ilmajäämise lugu jutustama; igapäevased jalgratta, käekella või kuldsõrmuse konfiskeerimislööd; viis või kümme minutit töölt saabumise või rongi hilinemise tõttu üle sea- duses ettenähtud kellaaja tänaval liikumise pärast spioneerimises kaht- lustatavad igaõised komandantuuri külalised-tartlased – need kõik on inimesed, kes on lakanud vaatamast institutsioonidele ja seadusesinda- jaile kui kaitset ja tuge pakkuvaile organeile.

Vanas Tartus oleks nagu taas saabunud rusikaõiguse päevad – häda ainult neile, kes ei tohi rusikatki tõsta...”⁹⁹

Kotipoisid olid uue Nõukogude okupatsiooni algul nuhtluseks ka tartlastele. Kusjuures siinkohal on juttu ärimees-kotipoistest, mitte vägivaldsetest kerjus-kotipoistest.

„Mitte asjata ei kutsuta neid kotimeesteks, neil on tööpoolest kotid õlal või kaenlas. Nad tulevad ida poolt, kus nähtavasti ei tunta käsikohvreid või kus sumadan on luksuse. Nad ei püüagi varjata, kes nad on. Tartu tänavail on neid palju ja Leningrad-Tartu otserong kubiseb neist vabaks antud raudteeliiklust agaralt kasutavaist turistidest. Vist ainult nii suu- rel ja avaral maal on võimalik ja usutav, et inimesed Gatšinast, Kingis- sepast või koguni Leningradist tulevad Emajõe linna leiba ostma! Appi võttes aga puhta matemaatika, kahekilose leivapätsi hinna, mis Tartu

⁹⁹ Jaks, lk 116-117.

turul maksab ühe tšervoonetsi, Narvas – kui seal vabamüügis leiba üldse on – kaks tšervoonetsit, sealt edasi ida poole kaks ja pool, kolm ja nii edasi tšervoonetsit, võib, sõidupileti hinda teades, välja arvestada, mitu pätsi Tartu leiba peab vene vanaeit Narvast või tumesinise sonimütsiga noormees Leningradist ostma, et sõidukulusid tasa teha. Ja küll nad nii palju arvutamist tunnevad.

Rohutirtsuparvedena turule ilmudes liiguvad nad vankri juurest vankri juurde ning ostavad kõik müüdava pikema jututa ära, tehes talumeeste vankrid varsti tühjaks. Nii käivad nad üks, kaks ja kolm hommikut õigusega, järjekindlalt ja piinlikkust tundmata ringi, kuni koorem saab küllalt raskeks ja kojusõit võib alata. Tänavail otse leivakannikast hammustavad, raskete kompsudega pargipingil või Toomemäel tahenenud künkal einetavad, äsjasaabunuina turule teed küsivad – niisugused on ülikoolilinna vaatamisväärsusist osa saama tulnud umbkeelsed kotimehed, selline on Nõukogude Tartu ehtproletaarlik idüll.”¹⁰⁰

Ilmar Jaks jutustab linna puhastamisest varemeist; sellest, kuidas sõdurid abistavad talumehi; Tartu turust ja kotipoistest. Kuid eriti meeldis talle lühike periood, kui valveteenistus linnas usaldati aprilli lõpus tagavarapolgu eesti sõduritele ja see tõi kaasa ulatusliku öise löömingu vene ja eesti punaväelaste vahel.

Uus küüditamine 1949. aastal

Tartlaste hirm punase okupatsioonivõimu hirmutegude ees ei olnud põhjuseta. Lisaks aastatel 1944–1949 toimunud massilistele arreteerimistele tabas 25. märtsil 1949 linna operatsioon „Priboi”, mille käigus NKVD (uue nimega MVD) väed koos kohalike kollaborantidega viisid läbi uue massküüditamise. Kinni nabiti ja aeti loomavagunitesse seekord üle kolme tuhande eestlase. Isegi rohkem kui 1941. aastal moodustasid enamiku küüditatutest naised, lapsed ja vanurid.

Tartu linnas moodustati 60 operatiivgrupp, mis koosnesid kokku 660 isikust (60 julgeolekumeest, 240 sõdurit ja 360 kohalikku „aktivisti” – selleks mobiliseeriti Tartu kommunistid ja komnoored). Operatsiooniks eraldati vajalik hulk veoautosid ja vaguneid. Autod koondati küüditamise eel Raekoja platsile valelikul ettekäändel, et see olevat vajalik „metsa väljaviimiseks”.

¹⁰⁰ Jaks, lk 139.

25.–27. märtsini saadi kätte ja veeti Siberisse Tartust ja Tartu maakonnast kokku 3392 inimest (725 meest, 1735 naist ja 932 last). Kuuel küüditatul õnnestus põgeneda.¹⁰¹

Tartu raudteejaamast läks 27. märtsil kell 16.57 Omski poole teele 47 vagunit 955 küüditatuga. Küüditatutest hukkus keskmiselt 5%.

Kuid sellega ei olnud lugu veel lõppenud. 1950. aastal alanud sisevõimuvõitlusega EK(b)P-s, kus omavahel jagelesid mõõdukad ehk „rahvuskommunistid” ja „ultrastalinistid” ehk venemaa-estlased, sai alguse uus puhastuslaine ka Tartu ülikoolis, muuseumides ja erinevates asutustes. Vallandati enamik Eesti Vabariigis elanud ja töötanud inimestest (kes olid sovetimeelsete arvates lootusetult nakatunud „kodanlikust natsionalismist”) ja asendati nad sageli harimatute ja vähiklike Venemaalt toodud ustavate stalinistidega.

1952. aastal tähistati pidulikult 150 aasta möödumist Tartu ülikooli asutamisest – nimelt eitati tol ajal 1632. aastal asutatud Tartu ülikooli olemasolu. Kuid punavõim muutus hiljem veidi liberaalsemaks ja 1982. aastal võis käesoleva raamatu autor juba oma silmaga näha Tartus uusi pidustusi – seekord ülikooli 350. aastapäeva puhul.

Kahviduell

Et mitte lõpetada raamatut kurvas meeleolus, mainiksin ka üht sündmust Tartus, mis vaatamata oma absurdusele (või just tänu sellele) sai laialdaselt tuntuks, kuigi medias vaikiti see maha. Jutt on kuulsast „kahviduelligist”, mis peeti ajaloo-keeleteaduskonna üliõpilaste Ain Kaalepi ja Eno Raua vahel 1948. aasta lõpus. Sõbraliku nääkluse käigus, kus üks tudengineiu palus Kaalepil kaitsta tema au, kutsus too Eno Raua traditsioonilise vormeliga „Ma palun sind tõsiselt vaikida” duellile ja Raud oli kohe nõus.

Duell peeti üliõpilasmaja kaminasaalis. Olid sekundandid ja pealtvaatajad. Duellantide jalgade ümber tõmmati kriidiringid, millest ei tohtinud välja astuda ja relvadeks olid rapiiride puudusel kahvid. Kaalep ja Raud sellisel moel teineteist puutama ei ulatunud ja võitja otsustati kulli-kirja viskamisega. Pealtvaatajatelt koguti rahakopikaid, seejärel mindi ja osteti kogutud raha eest kõigile musta kohvi.

¹⁰¹ Kuusk, Pearu. 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas ENSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi dokumentides. - Tartu Linnamuuseum. 2012. aastaraamat nr 18. Lk 81–99.

See tudenginali („kodanlike buršikommete taaselustamiskatse”) tekitas kohalikus partei- ja komsomoliorganisationsioonis suurt ärevust, süüdlased pidid esinema patukahetsusega ja lõpuks heideti Kaalep ülikoolist välja (kuid võeti hiljem jälle tagasi).¹⁰²

Raamatu lõppu lisame Raimond Valgre kuulsa loo „Kaunim linn on Eestis Tartu” (tegelikult „Tartu marss”) Ernst Johansonini kirjutatud luuleread. Tekst on nii omapäraselt ja mitmemõtteliselt ilma punase propagandarisuta kirja pandud, et sobib ka tänapäeva.

Tartu marss

Raimond Valgre / Ernst Johanson

Refr: Kauneim linn on Eestis Tartu,
Emajõe kalda peal.
Kes kord käinud seal,
ei sel meelest lä'e
kaunid tunnid Toomemäel.

Kauneim linn on Eestis Tartu.
Ja kui saatus sind on viin'd
ära kaugele, koju viib su tee
ikka Tartu tagasi.

Sinna jäid minu isa ja ema,
sinna jäid minu õde ja vend.
Raskel tunnil Tartu linn meid kutsub –
kätte jõudnud tasumise tund!

Ei me kauem end oodata lase,
võitlus ühine kõiki meid seob.
Me tuleme ja võidame,
„Vanemuises” laulame:

Refr: Kauneim linn on Eestis Tartu ...

¹⁰² Kreegipuu, Tiiu. Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel aastatel 1944-1954. Magistritöö. Tartu ülikool. Filosoofiateaduskond. Ajaloo osakond. Lk 106–114.

Kasutatud allikad

Arhiiv

ERA R-358.1.16. Tartumaa Omakaitse tekkimisest ja 1941. aasta tegevusest koos ülevaate koostamiseks kasutatud abimaterjalidega 03.07.1941 – 20.01.1944.

ERA R-358.1.17. Tartumaa Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade alates Kaitseliidu likvideerimisest 1940. aasta suvel kuni 1. jaanuarini 1942. aastal koos Saksa vägede ja Omakaitse poolt Tartumaa vallutamise skemaatiliste kaartidega.

Raamatud

Arold, Mart (koostaja). Kaitseliidust Omakaitсени I. Tartumaa Omakaitse aruanne Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1941.aasta lõpuni. Võru, 2002.

Degrelle, Leon. Kadunud leegion. Tallinn, 1996.

Eerme, Karl. Päevata päevad ja ööta ööd. II osa. Geislingen, 1963.

Eesti ja maailm. XX sajandi kroonika. II osa 1940-1961. Tallinn, 2004.

Eesti kasarmud. Koostaja Merike Jürjo. Tallinn, 2008.

Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas I ja II osa. Tallinn, 1999, 2000.

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. I kd. Tallinn, 1971.

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. II kd. Tallinn, 1977.

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1975.

Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. Tallinn, 1943.

Eesti raudteejaamad. Koost. Mehis Helme. Tallinn, 2003.

Eesti sillad. Koostaja Mairo Rääsk. Tallinn, 2006.

Estonia 1940-1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, 2006.

Haupt, Werner. Heeresgruppe Nord 1941–1945. Bad Nauheim. 1966.

Helme, Mehis. Öhusõda Eestis. Tallinn, 2011.

Hion, Ene. Julm kümnend. Tallinn, 2019.

Hävitajad. Nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944-1954. Koostajad Tiit Noormets ja Valdur Ohmann. Tallinn, 2006.

Jaks, Ilmar. Saaremaalt Leningradi. Tööpataljonlase päevik. Stockholm, 1951.

- Juske, Jaak. Lood unustatud Tartust. Tallinn, 2013.
- Kalmre, Eda. Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus. Tartu, 2007.
- Kalvo, Arved. Nemad vabastasid Lõuna-Eesti. Tallinn, 1972.
- Krivošejev, G. (koostaja). Rossija i SSSR v voinahh XX veka. Poteri voožužonnõhh sil. Moskva, 2001.
- Kubbo, Alf. Tulises katlas. New York, 1966.
- Küüditamine Eestist Venemaale. Juuniküüditamine 1941 ja küüditamised 1940-1953. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn, 2001.
- Laar, Mart. Emajõgi 1944. Tallinn, 2005.
- Larin, Peeter. Lahingud Eestis 1941. aastal. Tallinn, 1962.
- Lindmäe, Herbert. Suvesõda Tartumaal 1941. Tartu, 1999.
- Marley, Roman. Õigus ja tõde. 1987.
- Meie maa. Eesti sõnas ja pildis. III osa Kesk-Eesti. Lund, 1956.
- Mengel, Hamilkar. Suurim armastus I. Esimene piirikaitserügement lahingutules. Geislingen, 1960.
- Michaelis, Rolf. Eestlased Waffen-SS-is. 20. Eesti SS-grenaderidiviis. Tallinn, 2001.
- Mõtsküla, Paul. Nad läksid rinde paremal tiival. Tallinn, 1969.
- Mägi, Arvo. Mis meelde on jäänud. Episoodide ja meeolusid. Tartu, 2001.
- Noormets, Tiit. Metsavennad Suvesõjas 1941. Tallinn, 2003.
- Noormets, Tiit. Eesti metsavennad 1944-1957. Dokumentide kogumik. Tartu, 2014.
- Oborona Pribaltiki i Leningrada 1941-1944 gg. Moskva, 1990.
- Ojalo, Hanno. Kibeda lõpuni. Tallinn, 2021.
- Poliitilised arreteerimised Eestis 1940-1988. Kd 3. Tallinn, 2005.
- Prunsvelt, Heino. Sõjasurmad aastatel 1939/1945. Tallinn, 2013.
- Põgenemine kodumaalt 1943-1944. Harjumaa muuseum, 2005.
- Raag, Arno. Saatuslikus kolmnurgas. Mälestusi 1939-1944. Lund, 1974.
- Roos, Jaan. Läbi punase öö. I kd. Tartu, 1999.
- Saatuskaaslased. Eesti noored vabadusvõitluses 1944-1954. Tallinn, 2004.
- Sinimets, Margus; Grünberg, Olavi. Kaitseliidu vormid ja sümboolika 1917-1940. Tallinn, 2018.
- Snjatije blokado Leningrada i osvoboždenije Pribaltiki 1944-1945 gg. Moskva, 1991.
- Sortside saladused III. Tartu punased kutsetööl (koostaja Mart Arold). Tartu, 1994.

Suure võitluse algus. Tallinn, 1965.

Sõja ja rahu vahel I osa. Tallinn, 2004.

Sõja ja rahu vahel II osa. Tallinn, 2010.

Tamm, Tuudur. Need teod süüdistavad I. Toronto, 1968.

Tartu ajalugu. Tallinn, 1980.

Uuet, Liivi; Kaup, Erich. Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat. Dokumentide kogumik Eesti okupeerimisest 1940. aastal. Tallinn, 2011.

Vabadussõja mälestusmärgid I. Keila, 2002.

Vabastamislahingutes. Tallinn, 1966.

Wendt, Herbert. Der Kampf um die Ostsee. Berlin, 1943.

Wieselgren, Per. Vasarast haakristini. Eesti 1939-1941. Tallinn, 2002.

Õun, Mati. Võitlused Läänemerel, suvi 1941. Tallinn, 1996.

Ühises rivis ühise vaenlase vastu. Tallinn, 1969.

Artiklid

Ainsaar, Ilmar. Valga partisanid võitlusteel. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV osa. Stockholm, 1957.

Aun, Karl. Tartu vabastamise eel. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV osa. Stockholm, 1957.

Gross, Juhan. Mälestusi Tartu suvesõjast 1941. - Tuna nr 2/2011.

Hiio, Toomas. Täna 80 aastat tagasi – sõjasuvi 1941 Eestis. Eesti sõjamuuseum. <https://esm.ee/kulastajale/haridus/tana-80-aastat-tagasi>

Hiio, Toomas. Ülevaade 1941. aasta sõjasündmustest Eestis - Eesti sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri muuseumi aastaraamat nr 6/2006.

Kaasik, Peeter. „Võimuvaakum” Lõuna-Eestis 1941. aasta sõjasuvel. - Akadeemia nr 1/2021.

Koskel, Aleksander. Tartu vabastamise lahing. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV osa. Stockholm, 1957.

Koskel, Aleksander. Sanitaaroludest lahingute ajal Tartus ja Põhja-Tartumaal. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõdas. IV osa. Stockholm, 1957.

Kubi, Eve. Nõukogude sõjaväebaaside ajastu lõpp ja Eesti okupeerimine NSV Liidu poolt 1940. a. juunis. - Akadeemia nr 6/2011.

Kuusk, Pearu. Vabastajad või vallutajad? Siseasjade rahvakomissariaadi Tartu linnaosakonna tegevusest 1944. aastal. - Tuna nr 3/2008.

Meltjuhhov, Mihhail. Nõukogude sõjalise kohaloleku suurendamine Baltikumis aastail 1939-1941. - Akadeemia nr 9-10/2001.

Neiburgs, Uldis. Läti hävituspataljoniid Eestis 1941.aasta suvel. - Eesti Sõjumuuseumi aastaraamat nr 6/2006. 1941. aasta Eestis.

Normann, Herbert. Tants teadmatusse. Päevik 1944-1961. - Akadeemia nr 6-10/2018.

Raag, Arno. Ühe vastupanuliikumise grupi tegevusest. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. X kd. Stockholm, 1962.

Rannik, Aleksander. Tartu vabastamise võitlustes. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV osa. Stockholm, 1957.

Raska, P. Kommunismi ohvrite saatuse selgitamine Tartus. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV osa. Stockholm, 1957.

Reigo, Heino. Sinimägedes kajas kuradite hõik. - Kultuur ja Elu nr 3/2004.

Rõngelep, Riho; Clemmesen, Michael Hesseholt. Tartu in summer 1941. - Baltic Defence Review No 9, Volume 1/2003.

Silm, Elmar. Metsavennana kodulinna vabastamas. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV osa. Stockholm, 1957.

Talpak, Karl. Tartumaa meeste sõjaretked. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV osa. Stockholm, 1957.

Tammur, Harald. Mälestused Eesti rahvuslikust vastupanuliikumisest 1940-1944. - Tuna nr 1/2007.

Tartu lahingutest ja taganemisest. - Võitleja, september-oktoober, 2002.

Tartu tagasivallutamise katsed. - Vaba Eestlane, 3. oktoober 1964.

Türk, Toomas. Nõukogude Liidu lennuväljad ja -väeosad Eestis aastatel 1939-1941. - Sõdur nr 1/2021.

Viimased päevad kodumaal. Olukord Tartus augustis 1944. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas X kd. Stockholm, 1962.

„Postimees” 1939-1940, 1941-1945.

„Tartu Kommunist” 1940-1941.

Internet

www.axishistory.com

www.okupatsioon.ee

www.lexikon-der-wehrmacht.de

www.rkka.ru

<https://tartu1941.wordpress.com/>

Illustratsioonid

Filmiarhiiv

Tartu Linnamuuseum

Erakogud

Internet

Eesti rahva kannatuste aasta. 1943.

Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas I–X kd. Stockholm, 1954–1962.

Meie maa. Eesti sõnas ja pildis. III osa Kesk-Eesti. Lund, 1956.